De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787

Oligarchie en proletariaat

C.H.E. de Wit

bron
C.H.E. de Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787. Oligarchie en proletariaat*. H.J.J. Lindelauf, Oirsbeek 1974

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wit_079nede01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

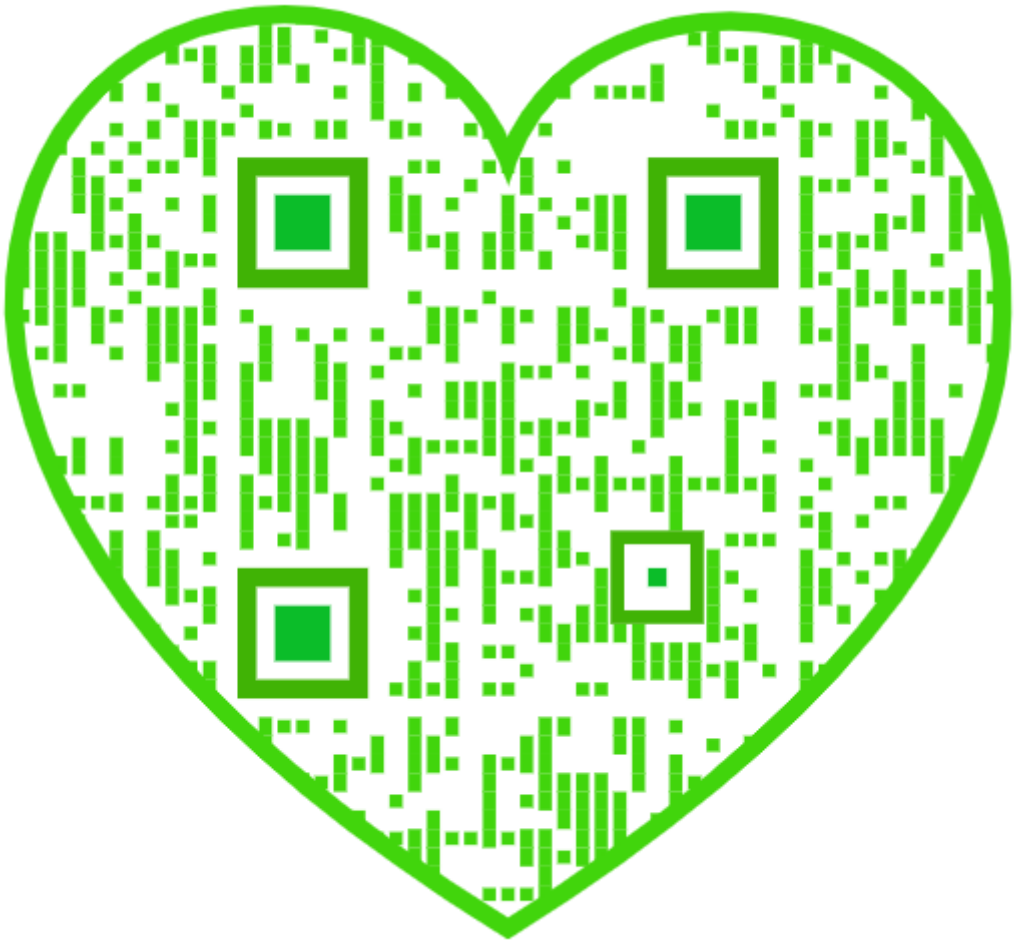

Voorwoord

Het is niet zo eenvoudig om vanuit het Zuiden des lands archiefstukken en literaire bronnen over onze achttiende eeuw te verzamelen en te bestuderen. Het Gemeentelijk Archief van Heerlen was steeds bereid op deskundige wijze de noodzakelijke hulp te verlenen, waarvoor ik mijn hartelijke dank betuig. Zo ook aan het Algemeen Rijksarchief en aan de Koninklijke Bibliotheek.

Om naast een onderwijstaak het verzamelde materiaal tot een historisch geheel te vormen, leverde nog meer moeilijkheden op. Zeer verplicht voel ik mij daarom aan het Nederlands Instituut voor Voortgezet Wetenschappelijk Onderzoek (N.I.A.S.) te Wassenaar, dat mij in 1971-1972 de gelegenheid bood ongestoord het begonnen werk te voltooien. Door de interdisciplinaire opzet van het N.I.A.S. was het mogelijk met collega's van eigen en aanverwante disciplines van gedachten te wisselen en gevormde opvattingen te toetsen.

Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan de directeur professor Dr. H.A.J.F. Misset, de adjunct-directeur Mevrouw J.E. Glastra van Loon-Boon en de staf, die ruime kansen schiepen om prettig en efficiënt te werken.

Inleiding

Het diepgaande onderscheid tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en het moderne Nederland raakt vrijwel alle facetten van het leven. Zo bestaat er ook op politiek gebied een kloof tussen oud en nieuw. Terwijl de Republiek in soevereine lokale eenheden verdeeld was, en twee soorten mensen kende: heren die tot regeren, en ingezetenen die tot gehoorzamen geboren waren, kan men het huidige politieke organisme kenmerken als een eenheidsstaat waarin de mensen in rechten gelijk zijn.

Wellicht is de scheidingslijn tussen de oude en de nieuwe orde nergens in West-Europa zo scherp als hier, en de overgang verliep dan ook schoksgewijs. In een periode van honderd jaren, van 1748 tot 1848, vonden er namelijk vier revoluties plaats: de eerste van 1748/49, de tweede van 1780 tot 1787, de derde van 1795 tot 1801 en de vierde in 1848, die onder invloed van het buitenland en door het ingrijpen van de koning eigenlijk meer een ‘wonderlijke omkeer’ was.

Ofschoon deze beslissende fase, deze historische crisis, even belangrijk voor Nederland mag heten als de opstand tegen de landsheer en de wording van onze onafhankelijkheid in de zestiende eeuw, heeft onze geschiedschrijving zich veel meer met de crisis van de zestiende dan met die van de achttiende eeuw bezig gehouden. Zo komt men bij het onderzoek naar de ‘modernisering’ van Nederland vaak voor onverwachte gebeurtenissen en verrassingen te staan. In deze studie, die de betekenis van de revolutie van 1780 tot 1787 en de positie van Nederland binnen het geheel der westerse revoluties wil nagaan, ligt het verrassingselement in de ondertitel besloten. Kleio kan immers, welke eisen aan haar ook gesteld worden, nimmer de mantel der liefde dragen die alles bedekt. Alleen dán kunnen schimmen mensen worden, en een klucht geschiedenis.

I Ontstaan van de standenrevolutie

Als wij onze historische studies over Nederlands interne ontwikkeling hoofdzakelijk tot de laatste honderd jaren zouden beperken, zouden we de indruk kunnen krijgen dat de binnenlandse politiek der voorafgaande eeuwen ook wel rustig voortgekabbeld is, zoals een Limburgse beek, met hier en daar een matige stroomversnelling. Maar de wording van onze regeringsvorm met de daaraan ten grondslag liggende gedachten van vrijheid en gelijkheid vertoont een even fel bewogen beeld als van welk land ook. De interne ontwikkeling van ons land nu, wordt door twee grote, langdurige crises gescheiden: de revolutie van de 16e eeuw, die hier voornamelijk als een interne gebeurtenis beschouwd wordt, en de revolutie van de 18e eeuw, die pas in 1848 haar voltooiing vond.

Tijdens de zestiende eeuw kwamen in de Bourgondische staat der zeventien Nederlanden de heren der steden en van het platteland tegen hun landsheer of soeverein in opstand, die als heer der afzonderlijke landen Philips III en als koning van Spanje Philips II genoemd wordt[1]. Aanvankelijk lag het zwaartepunt van deze revolutie der heren of der standen in de hoogontwikkelde Zuidelijke Nederlanden, doch na 1572 verplaatste zich dat naar het Noorden. Het zal wel steeds een moeilijk probleem blijven om uit te maken in hoeverre, op een bepaald moment, politieke, religieuse of sociaal-economische factoren de doorslag gaven, maar het politieke eindresultaat voor de Noordelijke Nederlanden is ondubbelzinnig vast te stellen: van het middeleeuwse tweeluik, dat de soevereiniteit over landsheer en heren verdeelde, werd het landsheerlijke paneel voorgoed gesloten. De standen of de gezamenlijke heren van het Noorden, die zich bij de Unie van Utrecht tot de Republiek der Verenigde Nederlanden aaneengesloten hadden, slaagden

1) J.W. Smit, 'The Netherlands Revolution', in R. Forster and J.P. Greene, *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* (Baltimore and London, 1970), 19-55.

er niet alleen in de landsheer Philips III te verdrijven, maar ze wisten ook te verhinderen dat Willem van Oranje en zijn dynastie de landsheerlijke macht of grafelijkheid verwierven. Doordat de standen in Holland en de andere landen zich van de volledige soevereiniteit meester wisten te maken, veroverden ze een machtspositie, zoals geen standenvergadering of parlement in West-Europa gehad heeft. In deze landen of gewesten der Republiek ging het liberteitsideaal der standen in vervulling: ze regeerden zonder concurrentie van een landsheer. Aangezien elders in Europa de vorsten boven de positie van landsheer uit wisten te komen en de vroeg-moderne staat tot stand brachten, vormden deze Nederlandse parlementen of Staten eigenlijk revolutionaire negaties van dat streven.

Toen in de landen van de Republiek eenmaal de landsheer uitgeschakeld was, doorbraken de lokale eenheden, waarin de macht der heren gelegen was, alles wat zich nog aan centrale instellingen uit de Bourgondische tijd had staande gehouden. Ieder land vormde weer een federatie van lokale eenheden, die ieder voor zich soeverein waren en gezamenlijk de standenvergadering of Staten uitmaakten. In deze stedelijke en rurale eenheden regeerden ‘gequalificeerde’ personen of heren over ingezetenen. In de loop der 17e eeuw, hier wat eerder, daar wat later, wist deze aristocratie van heren ook de restanten van middeleeuwse volksinvloed zoals stedelijke militia, gilden en colleges van gemeenslieden uit te schakelen of binnen haar regeringssysteem in te kapselen.[2] In Groningen, Drente en vooral in Friesland handhaafde zich aanvankelijk nog een pre-feodale vrijheid met stemrecht voor eigenerfden, maar vanaf de tweede helft der 17e eeuw holde een niet te stuiten proces van oligarchisering ook deze vrijheid uit.[3] Overal groeide deze lokale aristocratie uit tot een oligarchie die, ongehinderd en ongecontroleerd door een landsheer, volksinvloed en evenmin

2) D.J. Roorda, *Partij en Factie* (Groningen, 1961), 37-80.

3) J.A. Faber, ‘De oligarchisering van Friesland in de tweede helft van de zeventiende eeuw’, in *A.A.G. Bijdragen* 15 (Wageningen, 1970), 39-64; nog uitvoeriger in J.A. Faber, *Drie Eeuwen Friesland, economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln., (Wageningen, 1972); voor dit thema, zie met name deel I, 316-391.

door de stadhouder, een absolutisme vestigde, waarbij dat der Europese vorsten verbleekt.

Vanwege hun middeleeuwse structuur kan men deze zeven gewesten, of acht als men Drente meetelt dat geen zitting in de Staten-Generaal had, beter landen, pays of terrae noemen. De naam gewest is ook daarom minder geschikt omdat die zo modern klinkt en men er dan gemakkelijk ondergeschiktheid aan een centrale regering mee verbindt. In die landen nu bleven de middeleeuwse vormen van bestuur, rechtspraak, belastingen, economische orde, in- en uitvoerrechten, geldstelsels, maten, gewichten en verhouding van kerk en staat bestaan. Niet alles bleef gelijk. In godsdienstzaken ontstond er een feitelijke tolerantie, maar de kerk geraakte, nog meer dan in het Bourgondische rijk, onder de macht van de staat, vooral van de stedelijke staatjes.

Het politieke novum dat de heren de ongedeelde soevereiniteit bezaten, werd naar een ver verleden teruggeprojecteerd, want volgens de middeleeuwse opvattingen was het oude goed, en recht. Het is niet gemakkelijk in deze Oudnederlandse orde wegwijs te worden. Diep moet men de Lethe doorwaden om de moderne, negentiende-eeuwse betekenis van begrippen als staat, maatschappij, wetten, constitutie en vrijheid te kunnen vergeten, en ze in hun toenmalige zin te vatten. Opgegroeid met de moderne staatsgedachte, zijn we steeds geneigd ons af te vragen waar nu ‘in 's hemelsnaam’ de soevereiniteit berustte. Men kan het een typisch negentiende-eeuwse vraagstelling noemen, omdat de historici toen de middeleeuwen veelal met moderne begrippen benaderden. Maar de leden van de vroedschap waren individueel soeverein, en waren ze allen te samen en van één gevoelen, dan was de vroedschap soeverein. Heerste in de vroedschappen van alle Hollandse stemhebbende steden eenstemmigheid ten aanzien van een bepaald probleem, en zonden die steden hun afgevaardigden naar hun gezamenlijke vergadering, dus de standenvergadering of Staten, dan was dat college ten aanzien van dat probleem soeverein, mits de ridderschap eveneens dezelfde opvatting had. De Staten van Holland waren dus soeverein, zoals het parlement van Straatsburg dat zou zijn, voor een bepaald probleem, als de afgevaar-

digden van alle landen eenzelfde mandaat van hun parlementen zouden meekrijgen. Daarom moest een belangrijke beslissing in de Staten met algemene stemmen genomen worden, waarbij die stem conform de opdracht moest zijn, die de afgevaardigden van hun lokaal bestuur hadden meegekregen. Natuurlijk week de praktijk nog al eens af van de theorie, omdat er anders praktisch niet geregeerd kon worden. En ook voor de vroedschappen der lokale eenheden gold eenzelfde algemeenheid van stemmen als voor de Staten. De rechtsverhoudingen evenwel binnen zo'n land moeten eerder bezien worden vanuit de praktijk van het volkenrecht, dan vanuit de moderne staatsopvatting. Daarom was de constitutie die zo'n land had, meer een geheel van handelingen, door machtsfactoren bepaald, dan een totaliteit van normatieve rechtsregels. Deze omstandigheid zorgde ervoor dat de soevereiniteit vooral berustte bij de lokale eenheden, en dat de soevereiniteit sterker, naarmate de stad machtiger was.

Vertegenwoordigde tijdens de Republiek zo'n standenvergadering het volk? Ook de begrippen vertegenwoordigen en volk hebben hun Oudeuropese betekenis, die door F. Vranck in zijn befaamde *Deductie* van 1587 goed uiteengezet zijn, toen hij in opdracht der Hollandse Staten de politieke theorie der heren of standen verdedigde. Hij schrijft daarin dat de gezamenlijke magistraten en vroedschappen van Holland, gevoegd bij de ridderschap, 'representeeren den gantschen staet en t'geheel lichaam van de landsaten.' Volgens de gangbare feodale opvattingen verklaart dus Vranck in opdracht der Staten, dat het feodale volk bestaat uit de 'landsaten', dus de gezamenlijke stedelijke en rurale heren[4)] Vertegenwoordigen heeft de betekenis van zijn, zoals de gezamenlijke bisschoppen met de paus de kerk in politieke zin zijn, of vertegenwoordigen. Wanneer alle Hollandse heren in hun standenvergadering te zamen zijn, vormen zij de staat Holland. En wie zou durven ontkennen,

4) P.W.A. Immink, 'Beschouwingen over de ontwikkeling van de begrippen volk en vertegenwoordiging', in *Publiekrechtelijke Opstellen*, aangeboden aan C.W. van der Pot (Zwolle, 1950), 114-141; O. Brunner, *Land und Herrschaft*, (Darmstadt, 5de dr., 1973) en O. Brunner, 'Moderner Verfassungsbegriff und mittelalterliche Verfassungsgeschichte', in K.S. Bader e.a. *Herrschaft und Staat im Mittelalter* (Darmstadt, 1956), 1-19.

aldus Vranck, dat ze dan de soevereiniteit bezitten? Alle andere inwoners waren politiek rechteloos, en slechts ingezetenen, door soevereine heren van stad of platteland bestuurd.

Als een survival uit de landsheerlijke tijd handhaafden de heren een stadhouder. Zolang de inspanningen van de tachtigjarige oorlog duurden, stelden ze ook wel prijs op het stadhouderschap, temeer daar zo'n stadhouder, in meerdere landen benoemd, coördinatie van militaire operaties mogelijk maakte. Hij was evenwel geen integrerend deel der constitutie, slechts een dienaar der heren, en op het bestuur, de rechtspraak en het belastingstelsel der lokale eenheden oefende hij geen wezenlijke invloed uit. Het dualisme van de standenstaat, dat zich elders uitte in de tegenstelling heren-landsheer, leefde hier voort in de tegenstelling heren-stadhouder. Die tegenstelling was een der voornaamste redenen dat de Oranjes, die in de 17e eeuw door familiebanden met het huis Stuart en in de 18e eeuw met het huis Hannover verbonden waren, steun bij Engeland zochten. Aangezien Engeland en Frankrijk in het Europese staten-systeem meestal antagonisten waren, zochten de heren gaarne hun toeverlaat bij Frankrijk. Toen de dood van de stadhouderkoning Willem III in 1702 een einde maakte aan het Hollandse huis, bestond er nog wel een Friese tak in Friesland, Groningen en Drente, maar de vijf andere gewesten voelden er niets voor om de Friese stadhouder naar hun land te halen. Zo genoten de heren van deze vijf gewesten voor de tweede maal van de weldaden der ‘ware vrijheid’ of liberteit.

Die gewesten of landen kan men ook beschouwen als federaties van lokale eenheden, en in déze eenheden nu speelden de binnenlandse politiek, het bestuur, de wetgeving, de rechtspraak en de belastingpolitiek van de Republiek zich hoofdzakelijk af. Dat waren de bouwstenen van het geheel. In *Partij en Factie* heeft Roorda de machtsstrijd binnen deze eenheden aanzienlijk verduidelijkt door een onderscheid te maken tussen factie of cabaal enerzijds, en partij anderzijds, maar vooral door het karakter van beide groepen in het licht der normale geschiedenis te plaatsen. Zoals in alle staten, of ze nu oligarchisch, democratisch of totalitair geregeerd worden, streden ook daar groepen om de macht, in zo'n stadstaat: facties of cabalen die

door familiebanden en meestal nog door contracten verbonden waren. Men kan derhalve dat factieuse of cabalistische karakter van die interne strijd niet bij voorbaat beschouwen als een symptoom van verval en corruptie. Een ideologisch verschil bestond er tussen die facties natuurlijk niet: volgens het ‘aloude’ recht waren de regenten soevereine heren, die krachtens geboorte, dus volgens eigen recht over de ingezetenen heersten; welke rechten de stadhouder ook bezat, hij bleef hun dienaar, die in oorlogstijden wellicht nuttig was, doch ook dan nog een noodzakelijk kwaad vormde binnen het heerlijke bestel.

Tijdens die stadhouderloze tijdvakken waren die facties noch oranjegezind noch Loevesteins of staatsgezind. Ontstond er evenwel een crisis zoals in 1672 of 1747, dan zagen regenten van de minderheid daarin een kans de macht in de stad te verwerven, terwijl strebers van de meerderheid nog verder hoopten te komen. Ze tooiden zich met oranje, ageerden onder het volk om herstel van de stadhouder te eisen, en noemden zich orangisten, zodat de tegenstribbelende factie de naam van staatsgezind of Loevesteins kreeg. Tussen die orangistische facties werden contacten gelegd, en groeide er een zekere samenwerking wat het aanzijn gaf aan de oranjepartij; op analoge wijze kwam er een staatsgezinde partij tot stand.

De revolutionaire gebeurtenissen van 1747 tot 1749 hebben grote invloed uitgeoefend op de komende ontwikkeling der binnenlandse verhoudingen. Toen in 1734 de Friese stadhouder huwde met prinses Anna, dochter van de Engelse koning George II, groeide de aandrang om deze Friese stadhouder ook in de andere gewesten te benoemen. Ook een oorlog placht het orangisme te stimuleren, en in dit geval was dat de Oostenrijkse successie-oorlog (1740-48). De Republiek slaagde er voorlopig wel in, buiten het Europese conflict te blijven, maar haar buitenlandse politiek was chaotisch en tegenstrijdig, omdat de liberteit met Frankrijk, en het stadhouderlijk stelsel met Engeland verbonden was. Tijdens de oorlog namen vooral edelen als Willem Bentinck en Torck van Roosendaal contact op met de Engelse regering, om door een orangistische revolutie het oude systeem, dus stadhouderlijke regering in verbondenheid met Engeland, te herstellen. Bovendien zochten ze contact met

het volk om op het gunstige moment door opstanden de regenten tot capitulatie te dwingen. Toen in april 1747 Franse troepen in Zeeuws-Vlaanderen binnenvielen en onze verdediging daar ineenstortte, brak inderdaad het gunstige moment aan. Met steun van Engeland, van volksopstanden en orangistisch geworden regenten slaagde de revolutie: Willem IV werd nu ook door de vijf gewesten tot stadhouder uitgeroepen, en bovendien maakten de Staten-Generaal hem kapitein-generaal, admiraal-generaal en opperbewindhebber der beide compagnieën. De burgers en met name de schutterijen hadden veelal lijdelijk en met genoegen toegezien hoe het gepeupel door plunderingen een belangrijke bijdrage tot deze ommekeer leverde.

Daarmee keerde de rust in het land niet terug. Integendeel, de ware crisis der zeven staten begon zich pas te openbaren, toen in 1748 en 1749 de middengroepen, zowel burgers als boeren, hun verontwaardiging en woede over het absolutisme en het wanbeheer der oligarchie gingen uiten. Dat geschiedde overal in de Republiek, doch vooral in Amsterdam, Friesland en Groningen. De middengroepen zagen in Willem IV een soort volksheld, die in samenwerking met de burgerij de regenten zou dwingen hun politieke eisen in te willigen. Tegen deze woedende opstanden en de politieke groepsvorming der burgers stonden de nieuwe, orangistische regeringen in de steden en op het platteland machteloos, omdat de schutterijen zich achter de eisen der ingezetenen stelden. De macht dreigde de heren te ontvallen en bij de ingezetenen terecht te komen. In hun hopeloze situatie deden nu ook de regenten een beroep op de stadhouder, en wel als redder der heren. Zo kwam Willem IV in de gunstige omstandigheid te verkeren dat zowel heren als ingezetenen zijn hulp en militaire steun zochten. Geadviseerd door zijn hof, met name door W. Bentinck, deed Willem IV de keuze die alle ‘vorsten’ van het ancien régime in dergelijke situaties gedaan hebben: hij opteerde voor de oligarchie, die echter wel een flinke prijs moest betalen. Gedragen door de populariteit onder de ingezetenen, dwong hij de regenten hem buitengewone rechten te verlenen. Eenmaal in het bezit daarvan gekomen, annuleerde hij de wensen der burgers en maakte met zijn huurtroepen een einde aan de democratische beweging. Deze koehandel tussen

stadhouder en heren leverde het patronagestelsel op, dat de sleutel vormt tot het begrijpen van de latere standenrevolutie.

De buitengewone rechten die Willem IV de zeer benarde oligarchie wist af te persen, gaven hem het recht talloze regeringspersonen en ambtenaren te benoemen. Zo werd hij de patroon van een talloze schare cliënten, bereid om hem te dienen. Ofschoon hij dergelijke bevoegdheden ook ten aanzien van vloot, leger en koloniën kreeg, worden hier vooral benoemingsrechten van politieke ambten behandeld. Geheel nieuw was dat patronagesysteem niet. Van oudsher benoemde de stadhouder in Holland de magistraatspersonen als burgemeesters en schepenen, maar daarbij moest hij een keuze maken uit candidaten die door de stedelijke regering werden voorgesteld. Als men bedenkt hoe zo'n regering in elkaar geklit zat, kan men gemakkelijk begrijpen dat de stadhouderlijke macht daardoor weinig versterkt werd. Hij had dus wel het recht van electie (benoeming), maar niet van nominatie (voordracht). In Zeeland benoemde hij op gelijke wijze, als markies van Veere en Vlissingen, de magistraat in beide steden. Bijna volledige patronaatsrechten bezat de stadhouder in Utrecht, Gelderland en Overijssel, al sinds 1675, toen deze gewesten tot die prijs weer tot de Unie werden toegelaten. Hij benoemde daar niet slechts de magistraat, maar had ook het recht zijn candidaten aan te bevelen (recommanderen) voor de nominatie die de vroedschap opstelde. Met andere woorden: hij maakte feitelijk ook de voordracht, wat zijn invloed reëel maakte. Bovendien benoemde hij de soevereine leden van de vroedschap en, ofschoon ze volgens het heerlijke stelsel voor hun leven zaten, had hij het recht ze telken jare in hun post al dan niet te handhaven. En in Utrecht benoemde hij ook nog eens de leden van de geestelijke stand of geëligeerden, en die van de ridderschap.

Welke bijzondere rechten verwierf Willem IV er nog bij, in de jaren 1748 en 1749? Dat hij in Friesland, Groningen en Drente voortaan de magistraat en allerlei ambtenaren kon aanstellen, dat hij, met uitzondering van drie steden, in Holland het recht van recommandatie kreeg ten aanzien van de magistraatsbestelling, en zelfs in enkele steden, van de vroedschapsleden. Met deze bizarre, eindeloos gevarieerde methode dacht Willem IV

de misbruiken der oligarchie te bestrijden, een serie hervormingen door te voeren en voortaan de Republiek te leiden.

Vele geschiedschrijvers leiden dit patronagestelsel in met een zwarte schildering van het voorafgaande stadhouderloze tijdvak. In de *Staatkundige Geschiedenis van Nederland* behandelt Japikse uitvoerig de 'uitbuiting' van de liberteit in die periode, waarbij hij het ontstaan der regentenheerschappij uit natuurlijke factoren verklaart. 'Minder natuurlijk, immers zonder eenig hooger gevoel van verantwoordelijkheid, schijnt de wijze, waarop zij de haar toegevallen regeermacht in deze tijd gebruikt heeft. Zij heeft aan hare particuliere belangen in bizonder sterke mate de teugel gevierd en het algemeen belang zoo goed als geheel verwaarloosd.' (615) Als een nieuwe dageraad verschijnt dan aan de kimme der Nederlandse geschiedenis het patronagestelsel, waarvan hij hoge verwachtingen koestert. Al is het wezen der regering niet veranderd, toch vindt hij de eenheid in de staat versterkt en de stadhouderlijke positie zo machtig dat hervormingen binnen de politieke mogelijkheden lagen. 'Maar het Oranje-gezag was opnieuw belangrijk versterkt en daardoor die onbewuste eenheid, dien wij sedert den aanvang der Republiek hebben zien groeien.'(638) Volgens Japikse zou het hoofdzakelijk van de persoon van Willem IV, en spoedig van Willem V, afhangen of deze machtspositie ook werkelijk benut zou worden, om een archaïsche regering en staat te hervormen. 'Of hij er de man toe was, om dit grote gezag te gebruiken?', vraagt hij zich dan wel af.

Er worden verwachtingen gewekt . . . en uiteindelijk faalt Willem IV, en Willem V nog meer. De steeds snellere neergang van de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw en zelfs de daaruit voortvloeiende revoluties worden hoofdzakelijk op de stadhouderlijke schouders gelegd. Er zijn echter heel wat redenen aan te voeren die twijfel wekken omtrent de juistheid van de gegeven voorstelling.

Het patronagestelsel was een compromis, een overeenkomst tussen stadhouder en oligarchie. Zoals ook Japikse opmerkt, veranderde dat niets aan de regeringsvorm in de acht landen: de heren behielden hun soevereiniteit en de stadhouder bleef hun dienaar. Daarom vindt men in die tijd de voorstelling dat

de stedelijke regeringen en de standenvergaderingen de stadhouder machtigden deze veranderingen van rechten door te voeren. In de reglementen of geschreven constituties van Friesland en Groningen staat te lezen dat de Staten de stadhouder *verzoeken* die hervormingsbepalingen zwart op wit vast te leggen, in reformatoire reglementen. In 1748, op het toppunt van zijn macht, durfde Willem IV niet eens over landsheerlijkheid te kikken, erg begrijpelijk daar de orangistische regenten zich tegen hem gekeerd zouden hebben.

Op dergelijke overeenkomsten tussen aristocratie en koning of stadhouder, geschreven en ongeschreven overeenkomsten, berustte in Europa het regeringsstelsel van het ancien régime. Hervormingen die de belangen der aristocratie aantastten, waren dan ook onmogelijk, gelijk Jozef II en Lodewijk XVI ondervonden die zich geconfronteerd zagen met aristocratische revoluties. Zeker in de Republiek, moest iedere zinvolle hervorming van regering of staat de belangen der aristocratie aantasten. En dat, terwijl hier, in vergelijk met de rest van Europa, het de omgekeerde wereld was, daar de ongedeelde soevereiniteit bij de heren berustte. De stadhouder benoemde niet, zoals een vorst, ambtenaren die hij betaalde en ter verantwoording kon roepen. Integendeel, hij benoemde begunstigde soevereinen, die hem betaalden, ter verantwoording konden roepen en hem in deze jaren de talloze ambten en ere-ambten hadden bezorgd, met een inkomen van ongeveer één miljoen gulden. In beginsel kon de stadhouder een magistraatspersoon die zich misdroeg of de bevelen van de patroon negeerde, ontslaan. Hij zou zich echter wel tweemaal bedenken om zo iemand, door familiebanden en andere relaties met de stedelijke of rurale regering verbonden, op zo'n wijze tegen het hoofd te stoten. Hij kon in beginsel zelfs een vroedschapslid van Utrechtse, Gelderse en Overijsselse steden ontslaan, maar dat gold als een ‘tirannieke’ daad en een inbreuk op de individuele soevereiniteit van een vroedschapslid.

Het patronagesysteem betekende een nieuwe vorm van feodaliteit, nl. een gunstelingen-feodaliteit. Aan de top stond de patroon als leenheer, met onder zich vazallen die, onder de naam van plaatsvervangend stadhouder in de gewesten, en van

premier in de steden, op de trouw der achtervazallen moesten toezien. Het was niet veel meer dan een noodverband om een in ontbinding verkerende, zieke staat, een nutteloos omhulsel van een versteend organisme. De gebeurtenissen van de komende jaren tonen wel aan dat die 'onbewuste eenheid' in niets verstevigd was. Hoe lang en hoe vruchteloos zullen de Staten-Generaal over equipage en augmentatie debatteren, om over de hervormingen nog maar te zwijgen? Hoe zullen anarchie en corruptie in de koloniën zich juist in deze jaren uitbreiden? Het wekt een verkeerde indruk als men voornamelijk tijdens de stadhouderloze tijdvakken van verwaarlozing van landsbelang spreekt. De interne politiek, de rechtspraak en de belastingen der lokale eenheden lagen buiten het machtsbereik van de stadhouder. De patronage veranderde weinig of niets aan de bestaande praktijken der oligarchie. Wilde de stadhouder zich handhaven, dan moest hij zich menigmaal medeschuldig maken. Wat kon hij doen, toen Lockhorst, hoofdschout van Utrecht en een pijler van het stadhouderlijk stelsel in die stad, door corruptieve rechtspraak 5000 gulden extra wilde verdienen en daartoe aan de stadhouder in het huis ten Bosch diens medewerking kwam vragen? Hij legde zich daar tenslotte bij neer en gaf zijn fiat.[5] Waren zijn handen niet gebonden en zijn mond niet gesnoerd? Hij was niet vrij om te benoemen, te gebieden of te verbieden. Hadden zijn orangistische vrienden hem niet aan de macht gebracht en hem niet hoge extra-inkomsten bezorgd? Zo was hij door de omstandigheden gedwongen een notoire schurk als R. de Mepsche, die zich voor de oranje-oproeren in Friesland verdienstelijk gemaakt had, tot drost van Wedde en Westerwoldingeland te benoemen.

Het nieuwe stelsel bracht geen verbeteringen, het stadhouderlijke tijdvak geleek als twee druppels water op het stadhouderloze, met als enig verschil dat nu gepatroniseerde regenten het heft in handen hadden. Door het afwijzen van hun eisen verbitterde het de middengroepen, zonder dat het de regeringsfamilies blijvend kon winnen. Zeker, de deuren van het Huis ten Bosch, het stadhouderlijk paleis, werden platgelopen, bedel-

5) G.J. van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, 1747-1787 (Amsterdam, 1901), I, 141.

brieven om gunsten en ambten daalden dagelijks neer op het bureau van de patroon en op audiëntiedagen daverde het in Den Haag van koetsen, op weg naar het paleis. Ondanks alles bleef het toch voor de heren-gunstelingen een moeilijk te verteren waarheid dat ze van hun dienaar afhankelijk waren, en dat ze bij diens vazal in gewest of stad moesten antichambreren, om bij de stadhouder voor een ambt te worden voorgedragen. Dit werd door de orangistische regenten in vele gevallen als pijnlijk vernederend ervaren, omdat Willem IV en Willem V gaarne officieren tot de rang van vazal verhieven, en met name Duitse officieren van adellijke afkomst. Niet slechts de verliezers, doch ook de winnende orangisten noemden die patronaatsrechten, althans binnenskamers, inbreuken, 'insluipsels' in de ware constituties der landen. Een soeverein lid van de vroedschap kon zich toch eigenlijk geen benoeming door een dienaar laten welgevallen. Was de stadhouder uiteindelijk niet door georganiseerde oproeren aan die extravagante macht gekomen? Waren die patronagerechten in laatste instantie geen 'revolutionaire' rechten? Nu bepaalde cabalen onder de leuze van Oranje-boven de meerderheid in de vroedschap hadden gekregen en stevig in het zadel zaten, dachten ze met weemoed terug aan de tijd dat ambten en posten, in voile vrijheid, door toerbeurten en contracten verdeeld werden onder de meerderheidsregenten. Als men het eens kon worden, had men de stadhouder niet meer nodig, en kon men hem die bijzondere rechten wel ontnemen. Men moest echter zijn tijd afwachten, niets forceren. 'Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan, der Mohr kann gehen.'

De ingezetenen voelden zich door de stadhouder bedrogen. Zíj hadden om Oranje geroepen, en door hun toedoen was de stadhouder aan zijn uitgebreide bevoegdheden gekomen, maar de stadhouder had hen weer aan de oligarchie overgeleverd. De burgers wilden niet zozeer de herenregering omverwerpen, dan wel een controle-orgaan scheppen dat corruptie en fraude moest voorkomen: dat zouden gecommitteerden zijn, door de burgers gekozen. Had de stadhouder deze primaire eis, die in de ogen der burgers bescheiden was, van de hand gewezen, van de hervormingen die hij wél beloofde, kwam weinig of niets terecht. Hij bezat er ook de macht niet toe. Massa gedrukt papier en

stapels hervormingsplannen werden na 1748 geproduceerd, en uiteindelijk baarde die berg een microscopisch kleine muis.

Zo werd het jaar 1748 niet het einde van de crisis, doch veeleer het begin van een langdurige, blijvende opstandigheid. Het ware karakter van de crisis was niet gelegen in het verzet der patriotse aristocraten tegen de stadhouder, in de poging der heren hun onbeperkte soevereiniteit te herstellen. Het vond veeleer zijn oorsprong in het feit dat de ingezetenen van iedere politieke invloed verstoken bleven en steeds meer de overtuiging kregen dat de oligarchie het landsbelang niet kon behartigen. De Nederlandse revolutie van de 18e eeuw werd een opstand der ingezetenen tegen de heren, die tijdens de revolutie van de zestiende eeuw de landsheerlijke macht afgeschaft en onbeperkte macht verworven hadden. De weg daartoe werd, evenals later in Frankrijk, bereid door de opstand der regenten tegen het patronagestelsel, door de aristocratische revolutie.

De *Vierde Engelse oorlog* (1780-1784) gaf aan de Loevesteinse en spoedig ook aan de orangistische cabalen de gelegenheid de stadhouder terug te brengen tot de positie waarin hij volgens hen thuishoorde. Uitgerekend in de sterk gepatroniseerde landen als Utrecht, Overijssel en Gelderland, waar volgens de gangbare historische voorstelling zich de ‘trouwste orangisten’ moesten bevinden, barstte het felste verzet tegen de patroon los. Met name in Utrecht, waar geëligeerden, ridderschap en stedelijke oligarchie de handen ineensloegen, smolt het patronagestelsel weg als sneeuw voor de zon der ‘heerlijke vrijheid’. In alle landen liepen orangisten, met name patriciërs, over naar de Loevesteinse of oudpatriotse kant. De grote meerderheid van de adel, die zich op eigen kracht niet tegen het patriciaat opgewassen voelde, hield zich onder de vleugels van de patroon, evenals de hofgroep en de stadhouderlijke vazallen.

Deze vierde oorlog tegen Engeland was enerzijds een catastrofe voor het land, anderzijds een raadsel voor zijn inwoners en het buitenland. Zowel op de Noordzee als in de overzeese wateren leden we nederlaag op nederlaag, tegen fragmenten der Engelse vloot. Op de Noordzee moesten we ons terugtrekken, in Azië haastte de ene kolonie na de andere zich om te capituleren, zodra een Engelse vlootafdeling zich vertoonde. Engeland

blokkeerde ons land vier jaar lang, wat de reeds bestaande structurele malaise verergerde en de levensstanddaard van de laagste bevolkingsgroepen beneden het bestaansminimum bracht.

Nationale nederlagen plegen een toetssteen te zijn voor een politiek stelsel. Overal in de Republiek stelden de mensen zich de vraag waar de oorzaak van deze vernederende en het bestaan bedreigende nederlagen dan toch gelegen was. Bij de maritieme debâcle tegen Engeland, voegde zich spoedig het falen van ons landleger in het conflict met de Oostenrijkse keizer die onze zuidelijke grenzen bedreigde. Lag de schuld bij de stadhouder die als admiraal- en kapitein-generaal, sinds de laatste revolutie, over zulke buitengewone bevoegdheden beschikte? Droeg hij niet de verantwoordelijkheid voor de machteloosheid van de vloot, eens de roem van de Republiek, en voor de zwakheid van het landleger? De oligarchie was maar al te zeer geneigd Willem V als de schuldige aan te wijzen, wat haar de gelegenheid zou bieden hem zijn 'revolutionaire rechten' te ontnemen.

Al ging Willem V niet vrijuit, al voerde hij als admiraal-generaal de oorlog tegen Engeland, dat zijn dynastie in 1747 had geholpen en sindsdien gesteund, met innerlijke tegenzin en al bestond er sinds sept. 1783 een bedenkelijke correspondentie tussen Engeland en het stadhouderlijk hof, de laatste oorzaak van onze militaire ineenstorting was niet in de persoon van de stadhouder te vinden. De meeste burgers zagen dat anders: het militaire verval was veeleer een symptoom, een teken van het algehele verval van staat, economie, maatschappij, belastingen, financiën en rechtspraak. De sinds eeuwen niet hervormde regerings- en staatsvorm, dat samenvoegsel van autonome, absolutistische lokale eenheden, dáár was de laatste oorzaak van die nederlagen te zoeken.[6] Het was niet de schuld van de stadhouder, maar van de oligarchie en haar praktijken,

6) J.R. de Bruyn, *De Admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren*, 1713-1751 (Amsterdam en Haarlem, 1970), 157/8; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier* (Wageningen, 1972), II, 365-367, waar het aantal zeelieden in de 17e en het aantal in de 18e eeuw vergeleken wordt; verder II, 387: het gebrek aan zeevolk vanaf het midden der 18e eeuw komt 'voor een groot deel' voort uit het verdwijnen van Noordhollandse zeelieden. Men kon in 1781 met moeite 3000 matrozen bij elkaar krijgen. C.R. Boxter, *The Dutch Seaborne Empire*, 1600-1800 (London, 1965), 268-294.

van het stelsel als zodanig, dat de admiraliteiten bij het begin van de oorlog hun schepen niet in orde hadden, dat het aantal schepen in geen verhouding stond tot de omvang van onze handel en ons koloniaal bezit, dat de technische intrusting verouderd, het beschikbare geld dikwijls ondoelmatig en corruptief gebruikt, het matrozenpotentieel van inferieure kwaliteit en te gering in aantal was. Waren de situatie in de koloniën en het beheer der compagnieën niet gelijk aan die in patria?

De Hollandse regenten evenwel, die zich reeds enigermate aan de invloed van het patronagestelsel hadden ontworsteld, openden de aanval op de ‘tiran’ Willem V en de ‘vreemdeling’, de hertog van Brunswijk, de raadsman van de stadhouder. Zo dit conflict al in het dualisme van de Nederlandse standenstaten besloten lag, de oligarchie werd door een innerlijke logica der feiten ertoe gedwongen de stadhouder te beschuldigen en te belasteren, om op deze manier de aandacht der ingezetenen van de ware oorzaak af te leiden. Profiterend van deze gunstige omstandigheden, maakten de orangistische regenten een zwenking in hun politiek: de orangistische cabalen schrompelden ineen en de meeste gunstelingen sloten zich aan bij de Loevesteiners of oudpatriotten. Vanzelfsprekend groeiden de oudpatriotse partijen in de gewesten met iedere nieuwe nederlaag die geleden werd. Zoals gezegd, deed dit proces zich vooral voor in Utrecht en Overijssel, in mindere mate in Gelderland omdat daar de ridderschap een machtige positie had in de Gelderse Staten. Zich losmaken van de stadhouderlijke invloed kon ook risico's inhouden, maar ze waren met velen . . . en als ze steun zouden krijgen van de middengroepen, dan waren die risico's tot een minimum gereduceerd.

Vanuit het ancien régime bezien, kan men vrede hebben met de naam patriotten die deze oppositie-regenten voor zich zelf gebruikten. Want volgens het Oudeuropese staatsrecht waren patriotten aristocraten die de rechten der standen of de politieke liberteit verdedigden. De crisis echter die voortkwam uit het conflict tussen standen en stadhouderlijk patroon, zou spoedig worden verdrongen door de ware crisis van de Nederlandse staat: de strijd tussen het Oudeuropese en het moderne staatsrecht. In het opkomende moderne staatsrecht evenwel

heeft het woord patriot een heel andere betekenis, die lijnrecht ingaat tegen de oude betekenis. In Engeland gevormd in het begin van de 18e eeuw, verspreidt dat woord zich over Frankrijk, Amerika en de rest van West-Europa. De patriot van de nieuwe tijd komt op voor een republikeinse of democratische staat, voor de politieke rechten van het volk of middengroepen en bestrijdt, juist het ancien régime met zijn geboorterecht van adellijke en patricische aristocraten.[7)] De eerste partijnaam die de Franse burgers tijdens de Franse revolutie dragen, is dan ook ‘patriotes’. Indien men deze twee betekenissen niet telkens uit elkaar houdt, wordt de Nederlandse geschiedenis een onbegrijpelijke chaos. Deze periode blijft gecompliceerd omdat twee revoluties, één van de standen en één van de middengroepen door elkaar lopen, soms samengaan maar uiteindelijk tegenover elkaar komen te staan. Het veelal nog gebruikte etiket: patriotten tegen Oranje, wijst erop dat het misverstand over deze geschiedenis een taai leven heeft. Om het verschil zo duidelijk mogelijk te houden en de Nederlandse geschiedenis meer bij de Westerse te laten aansluiten, worden de patriotse regenten oudpatriotten genoemd, en de burgerlijke patriotten, patriotten zonder meer.

Om aan hun oppositie kracht bij te zetten, beperkten de oudpatriotten tijdelijk hun absolutistisch stelsel en voerden een feitelijke liberalisatiepolitiek, zoals dat in Rusland na de dood van Stalin gebeurde. Ze verleenden aan iedereen vrijheid van drukpers, althans in zoverre dat men, ongehinderd door stedelijke plakkaten, censuur en boeten, de stadhouder en zijn raadsman de hertog van Brunswijk mocht aanvallen en belasteren. Daartoe namen ze ook broodschrijvers in dienst die te vergelijken zijn met de Grub street-auteurs van de Franse Revolutie. Financieel krachtige Amsterdamse regenten die hun propaganda zelfs tot het buitenland uitbreidden, gingen hierbij voorop. Zo werd de auteur Swildens ‘door de burgemeester Rendorp en door Huydecooper aangezet om door een hoogduits papier ongemerkt de Duitsers onze regeeringsvorm en de gewaande magt van den stadhouder bekend te maken, als moetende dienen tot

7) W. Krauss, ‘Patriote, patriotique, patriotisme à la fin de l'Ancien Régime’, in *The Age of Enlightenment, studies presented to Th. Besterman*, edited by W.H. Barber e.a. (Edinburgh, 1967), 387-394.

een preparatoir voor onze aanstaande revolutie . . . Swildens schreef een papier (krant) onder de zinsspreuk *Wahrheit und Tugend zum Ziel*, een Luthers predikant Mütsenbecker vertaalde die.'[8] Deze krant ter verdediging van de standenpolitiek verscheen onder de titel *Holländische Zeitung*. In dergelijke kranten werd een waar spervuur op de stadhouderlijke stellingen geopend: de stadhouder had de vloot met opzet verwaarloosd, hij liet de vloot werkeloos in de havens liggen om zijn dynastieke vriend Engeland niet te ontstemmen, hij pleegde landverraad.

Deze standenrevolutie vond voorlopig haar hoogtepunt in het bezoek dat Amsterdamse regenten onder aanvoering van Rendorp op 8 juni 1781 aan de stadhouder brachten, in het Huis ten Bosch. Rendorp en de zijnen hadden deze besprekingen het liefst geheim gehouden, zoals dat in een oligarchie gebruikelijk is, maar door onvoorziene en ongewilde omstandigheden kwamen die in de openbaarheid. Zolang de hertog van Brunswijk als adviseur aan het hof bleef, aldus Rendorp tegen de stadhouder, kon er geen goede samenwerking tussen de Hollandse standen en de stadhouder tot stand komen. Bovendien zou het nodig zijn, dat de stadhouder een raad, door de standen benoemd, naast zich zou krijgen. Ofschoon deze actie door de Hollandse Staten ondersteund werd, weigerde Willem V de hertog te verwijderen, zich onder curatele van een standenraad te stellen en daarmee feitelijk het patronagestelsel krachteloos te maken.

De overeenkomst met het standenverzet en tenslotte de revolutie van de 16e eeuw is wel opvallend. Als voorwaarden voor een goede samenwerking tussen de standen en hun heer Philips II stelden zij, onder leiding van Oranje en de hoge adel, in hun schrijven van maart 1563 aan Philips II voor dat hij de vreemdeling Granvelle, drager van het stelsel, zou verwijderen en de regering aan de Raad van State, dus de hoge adel, zou laten. Was Philips een 'tiran', de pers hield niet op Willem V ook zo te noemen. Was Granvelle een 'vreemdeling', dat werd

8) *Algemeen Rijksarchief, Wetgevende Colleges 508*, schrijven van 16 maart, 1798.

ook als het hoofdbezwaar tegen Brunswijk aangevoerd. De standenrevolutie van de 16e en die van de 18e eeuw waren in zo verre verschillend dat de rol van de landsheer nu gespeeld werd door een patroon-stadhouder, en dat de standen met gedeelde soevereiniteit nu standen waren met ongedeelde soevereiniteit.

De mislukking van Rendorp cum suis droeg ernstige consequenties met zich mee. De oppositie zou óf moeten capituleren, óf verder gaan op de ingeslagen weg, waartoe nieuwe maatregelen nodig waren. Hier nu raakte het front der oudpatriotten verdeeld. Die nieuwe rnaatregelen zouden inhouden dat de burgers verder moesten worden betrokken bij de strijd der standen. Hoe ver kon men echter gaan met het inschakelen der politiek rechteloze ingezetenen, zonder het heerlijke stelsel zelf in gevaar te brengen? Hadden Rendorp en zijn aanhang de partij tegen de tiran Willem V opgezet, de toejuichingen der burgers in ontvangst genomen en als volksvrienden gefungeerd, verder durfden ze niet te gaan, omdat zo'n politiek weleens, ‘dangereuse consequenties’ zou kunnen hebben. Zij trokken zich uit de strijd terug en schipperden wat tussen de orangisten en oudpatriotten in. In de politieke pers, die voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis een eigen gezicht gaat krijgen, zich van alle censuur zal losmaken en zo een publieke opinie gaat vormen, worden deze regenten *aristocraten* genoemd, met de denigrerende betekenis van onverbeterlijke egoïsten, alleen op eigenbaat bedacht die zich om de belangen van het volk niet bekommeren[9)] Deze partijnaam met zijn typisch achttiende-eeuwse betekenis ontstaat voor het eerst in de Republiek; in de Franse Revolutie zal in 1787 de naam ‘les aristocrates’ gebruikt worden. *Aristocraat*, als partijnaam gebruikt, zal voor de middengroepen in de 18e eeuw betekenen wat kapitalist voor de arbeiders van de 19e eeuw inhield.

De meerderheid der oudpatriotten wilden de risico's der burgerlijke hulp bij hun politiek incalculeren, omdat ze naar hun overtuiging op eigen kracht de stadhouder en zijn stelsel niet

9) Om verwarring te voorkomen wordt het woord aristocraten cursief gedrukt, wanneer het een partijbetekenis krijgt.

klein konden krijgen. Een gezond element van zelfbehoud was aan deze oudpatriotten niet vreemd, in zoverre dat ze uit de eindeloze twisten over uitbreiding van de vloot (equipage) of van het leger (augmentatie) en uit de Engelse oorlog de conclusie hadden getrokken dat de belangen van de Republiek, met name die van Holland, niet in goede handen waren bij een stadhouder, die zijn positie onverbrekelijk met Engeland verbonden achtte.[10)] Zoekt men echter naar de oorsprong van de vicieuse cirkel, waarbinnen de binnenlandse en de buitenlandse politiek der Republiek zich bewogen, dan komt men terecht bij het liberteitsstreven der standen, die hun soevereiniteit met geen Oranje-landsheer hadden willen delen, en zelfs liever geen stadhouder binnen hun grenzen hadden, tenzij in de uiterste nood van oorlog.

Als geestelijk leider van deze patriotse oligarchie trad de baron Joan van der Gapellen op, een regent van de radicale vleugel der oudpatriotten.[11)] In zijn pamflet *Aan het Volk van Nederland*, dat in 1781, tijdens de nederlagen van de oorlog, verscheen, verdedigde hij welsprekend de alliantie der oudpatriotten met de burgerij.[12)] De meeste collega's vonden dat hij in zijn oproep veel te ver ging, toen hij de ingezetenen aanspoorde om door requesten of verzoekschriften de standenpolitiek te ondersteunen. Vooral het Hollandse driemanschap: Van Berckel, De Gijselaar en Zeeberg, pensionarissen van respectievelijk Amsterdam, Dordrecht en Haarlem, schudden bij het horen van zo'n ‘sedentieuse’ taal bedenkelijk hun pruiken. Men stelle zich voor wat zo'n recht van verzoekschriften in die absolutistische eenheden, waar een afwijkende politieke mening in de kortste tijd werd afgestraft, voor gevolgen kon hebben. Zo'n recht zou ‘dangereuse consequenties’ met zich meebrengen, want de burgers zouden dan ook mogen samenkomen om zo'n

10) J.S. Bartstra, jun., *Vlootherstel en Leger augmentatie, 1770-1780* (Assen, 1952), 268; het vraagstuk van vloot- en legeruitbreiding, en van de verhouding tussen die twee was een levenskwestie voor de Republiek, niettemin onoplosbaar evenals alle problemen.

11) M. de Jong Hzn, *Joan Derk van der Capellen* (Groningen, Den Haag, 1922), 417-444; een moeilijk boek maar baanbrekend en onmisbaar.

12) *Aan het Volk van Nederland*, ingeleid door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink (Amsterdam, 1956), 43-131: de volledige tekst.

petitie te bespreken en op te stellen. De burgers zouden ook een comité mogen vormen om die petitie bij de stedelijke regering in te dienen. Zo'n feitelijk recht van vereniging tastte de maximes van de regeringsvorm der Republiek aan en kon gevaarlijk worden, als de burgers in die bijeenkomsten ook hun belangen gingen bespreken en op een goede dag een request zouden indienen dat 'sedentieus' van inhoud was. En wat dan? Niet zonder reden hebben totalitaire, fascistische en absolutistische regeringen een grote angst voor het recht van petitie.

Men mag Van der Capellen niet beschouwen als een aanhanger der democratie of als een bewuste gangmaker daarvan. Dat men hem dikwijls verkeerd begrepen heeft, is niet zíjn schuld. Weliswaar was zijn taal voor die dagen radicaal, maar hij stond met beide benen in het Oudeuropese staatsrecht: door geboorte behoorde iemand tot de klasse der heren, en zo'n regent regeerde krachtens eigen recht. Niettemin stak hij boven zijn soortgenoten uit door zijn moed en zijn door eigen ervaring gevormde overtuiging dat dit systeem noodzakelijk willekeur en despotisme veroorzaakte. Afgezien van mogelijk opportunisme, krijgt men bij hem de indruk dat hij ook in de toekomst deze uitwassen wilde bestrijden, door aan het volk inspraak te geven, het recht dus zijn mening eerbiedig aan de geboren regenten kenbaar te maken. Hij tastte evenwel de grondslagen der regering, zoals die sinds de revolutie van de 16e eeuw in praktijk golden, niet aan, en het is zeer de vraag of dat wankele stelsel van vrijheid, door Van der Capellen verdedigd, lang zou standhouden, als de patriotse oligarchie eenmaal de overwinning op de stadhouder behaald had. Om het radicale verschil en de niet te overbruggen kloof tussen oud en nieuw te vatten, zou men de geschriften en brieven van Van der Capellen moeten vergelijken met die van Pieter Paulus, reeds in deze jaren.[13)] Zo begon de patriotse oligarchie in twee groeperingen uiteen te vallen, al bleven ze beide gekant tegen het patronaatsstelsel en de orangistische gunstelingen. Alle drie groeperingen, steeds fluctuerend in aantal en samenstelling, hingen hetzelfde staatsrecht

13) P.H. Suringar, *Biographische Aanteekeningen betreffende Mr. Pieter Paulus* (Leiden, 1879), 45-89; het verloren gaan van zijn bescheiden is wel een groot verlies.

aan en streefden naar hetzelfde doel van ambten, macht en geld, naar politiek, sociaal en economisch prestige, maar ze verschilden van taktiek: de orangisten stelden hun hoop op hun patroon, de *aristocraten* op eigen macht, de oudpatriotten op de hulp van de burgerij. Deze groeperingen of partijen vormden losse verbanden van lokale cabalen of facties, die steeds in beweging waren, naargelang de kansen wisselden. Regenten van de orangistische cabaal stapten over, beter, gleden naar de oudpatriotten, om tenslotte bij de *aristocraten* te belanden. Deze ontwikkeling had vooral plaats in de landen die bij uitstek gepatroniseerd waren, zoals Utrecht, Overijssel en aanvankelijk in Gelderland. In Holland, waar het gunstelingensysteem veel zwakker was, hadden de verschuivingen hoofdzakelijk plaats van aristocraat naar oudpatriot, en dan naar *aristocraat*. Doordat de machtsverhoudingen tussen de drie facties of cabalen in de steden telkens veranderen, wat natuurlijk zijn invloed op de drie oligarchische partijen heeft, krijgt deze geschiedenis zo'n kaleidoscopisch beeld. Nauwelijks heeft men de politieke groeperingen in een stad of gewest in zich opgenomen, of een kleine trilling veroorzaakt nieuwe schakeringen.

II Orangistische oproeren: 1782 tot 1787

Hoe langer de reeds verloren oorlog met Engeland en de koude oorlog met Jozef II, koning der Oostenrijkse erflanden en tevens heer der Zuidelijke Nederlanden, zich voortsleepten, des te verder daalden het aanzien en de macht van de stadhouder Willem V. Als admiraal-generaal werd hij verantwoordelijk gesteld voor de maritieme nederlagen, als opperbewindhebber der compagnieën voor het verlies der koloniën, als kapitein-generaal voor de machteloosheid van ons landleger op onze zuidelijke grenzen. Zich beroepend op dergelijke beschuldigingen, zagen de standen de kans schoon om de stadhouder vele prerogatieven en ambten te ontnemen, nu eens in deze stad en dan weer in een andere, nu eens in dit gewest en dan weer in een ander. Hoe verder zijn invloed afbrokkelde, des te meer orangistische regenten verlieten het vaandel van hun patroon en schaarden zich aan de kant van de oppositie, hetzij in haar *aristocratische* dan wel in haar oudpatriotse vorm. Een vaste steun kon de patroon alleen nog vinden bij zijn hofkring, zijn vazallen en de overgrote meerderheid van de adel.

De orangisten trachtten evenwel nieuwe vrienden te vinden om hun stelsel te kunnen redden. Temidden van het bijna algemene geschreeuw tegen de stadhouder probeerden ze een tegengeluid te laten horen en daartoe richtten ze *De Ouderwetsche Nederlandsche Patriot* op. Het initiatief ging van N. ten Hove uit, raadsheer bij het Hof van Holland en neef van H. Fagel, de oude griffier der Staten-Generaal en vertrouwensman van het stadhouderlijk hof. Deze N. ten Hove kreeg graag geboden steun van de graaf Heiden-Reinestein, kamerheer van de prins en drost van Drente, die daar binnen het patronagestelsel een vazallistische positie bekleedde. Als hoofdredacteur werd de bekende orangistische regent R.M. van Goens uit Utrecht aangetrokken, die als mederedacteur A. Tinne naast zich kreeg, een vertrouwensman van Fagel.

Vrij spoedig echter rees er tussen de hoofdredacteur Van

Goens en zijn opdrachtgever Ten Hove een hooglopend meningsverschil over de vraag welke politiek de orangisten zouden voeren ten aanzien van de vierde stand, het 'gemene volk', de werklozen, de paupers, de ongeschoolde arbeiders, de bedeelden, de matrozen van staats- en compagniesschepen, de dokwerkers en de landarbeiders. Als regel waren de regenten, ook de orangistische, geen aanhangers van de orthodoxie, en in de achttiende eeuw kreeg de vrijmetselarij onder hun kringen grote aanhang.[1] Niettemin vond Ten Hove het gewenst dat het blad de orthodoxe richting zou inslaan om daardoor de vierde stand, die wel orthodox was, voor de oranjepartij te winnen. De bevoorrechte Gereformeerde Kerk zelf had in deze politieke strijd geen officieel standpunt, zij had er ook eigenlijk niet de macht toe. Ten Hove mikte op de aanhangers van Petrus Hofstede, apologeet van de orthodoxie en leider van de Voetiaanse partij. Van Goens echter wilde van deze soort politiek niets weten. Maar toen de hoofdredacteur in het najaar van 1781 ziek was, greep Ten Hove zijn kans en bepleitte in het blad de natuurlijke verbondenheid van het 'echte volk' met de oranjepartij. Van Goens was woedend: 'Ten Hove wilde met alle geweld het gemeene Volk gewinnen, en meende daartoe de zoogenaamde fijnen en Voetiaansche partij cajoleeren (vleien) te moeten, die hij wel zoo zeer als ik verachtte.' Ten Hove verdedigde zich maar zwakjes tegen de beschuldiging van Van Goens. 'Ik heb gemeend een beslissende slag voor de partij te slaan door deze Hofstedekliek (in het franse origineel: clique Hofstédienne) naar ons toe te halen, die, *vroom of niet*, zooveel invloed heeft op een deel der regenten, en op het volk (le peuple), en die een essentiële dienst aan de goede zaak zal bewijzen.'[2] Door deze affaire kwam het voortbestaan van het blad op de helling. Gosse wilde het bovendien niet langer drukken, daar hij vele Haagse klanten verloor, die immers wisten dat dit orangistische blad bij hem gedrukt werd. Na veel moeite vond men de Engelse firma Bennet & Hake in Rotterdam bereid het blad te drukken,

1) H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting* (Bussum, 1972), 97.
2) W.P. Sautijn Kluit, ' De Ouderwetse Nederlandsche Patriot', in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1877, 246.

wat echter in het geheim moest gebeuren; door stadhouderlijk geld gesteund, rekte het nog enige tijd zijn armtierig bestaan.

Met of zonder *De Ouderwetsche Patriot*, de oranjepartij wist bondgenoten te vinden. Den Haag, waar de Staten-Generaal en de Raad van State vergaderden, vormde het regeringscentrum der generaliteit. Maar het was tevens het regeringscentrum van Holland, en dáár vergaderden de rumoerige Staten van Holland, waarin oudpatriotten en *aristocraten* tegen het patronagestelsel samenwerkten. Daar kwamen, in alle stilte overigens, de Gecommitteerde Raden samen, het uitvoerend college der Staten. De zorg voor de veiligheid van dit belangrijke regeringscentrum was toevertrouwd aan het Haagse garnizoen, dat rechtstreeks onder het commando van de stadhouder stond. Als men bedenkt welke rol dergelijke veiligheidstroepen in de Franse en latere revoluties speelden, kan men gemakkelijk begrijpen dat de oudpatriotten en *aristocraten* in de Hollandse Staten en in de Staten-Generaal met Argusogen de gedragingen van dit garnizoen gadesloegen.

Op 6 dec. 1782, Sint Nicolaasavond, ontstond er in Den Haag een oranjebetoging. In de middag stelden de leiders van de oranjepartij een dankadres op, waarin de stadhouder om zijn goede leiding der regering geprezen, en tevens stelling genomen werd tegen de beschuldiging, als zouden de rampen van de oorlog aan hem te wijten zijn. In de Oude Doelen gaf men arme lieden en handwerkslieden wat drinkgeld en liet hen het dankadres tekenen, wat dikwijls met een kruisje geschiedde. Tegen de avond trokken die mensen, ongeveer 300 in getal, luid schreeuwend door de stad. Nadat gezellen van de hofdrukker Gosse het sein gegeven hadden om zich met oranje te versieren - arborer l'orange heette dat - doste die menigte, spoedig met vrouwen versterkt, zich uit met de meest vreemdsoortige oranje kleren en lappen. In de ene hand een drankfles en in de andere een brandende flambouw trok het halfdronken gepeupel, lallend en Oranje boven schreeuwend, door de donkere straten van Den Haag. Bij het rondtrekken hadden de gezellen van de rijksgeschutgieter Marits, de leiding. Laat in de avond brachten ze een kleine serenade op het Binnenhof, die door de stadhouder en de prinses van achter een raam gadegeslagen werd, Hossend

en steeds dezelfde leuze roepend, bleef de menigte door de stad trekken, tot de morgen van de volgende dag.

Waarom was het Haagse garnizoen daar niet tegen opgetreden? In normale omstandigheden zou men bij zo'n samenscholing reeds lang in actie zijn gekomen. Want voor dergelijke gebeurtenissen was de oligarchie op haar hoede, omdat men nooit kon weten wat daaruit zou voortkomen. Als commandant van het Haagse garnizoen werd Willem V door de Hollandse Staten ter verantwoording geroepen. Deze verdedigde het niet-ingrijpen, door die gebeurtenis 'een oranje-vrolijkheid' te noemen, die spontaan uit liefde voor Oranje ontstaan was.

Spontaan was deze actie zeker niet. Zowel de Pruisische gezant Thulemeyer als de secretaris van de Franse legatie, Bérenger, laten hun regeringen uitdrukkelijk weten dat die demonstratie door de hofpartij georganiseerd was.[3)] Niemand minder dan de Engelse gezant Harris, die hier in dec. 1784 aankwam en natuurlijk nauwe relaties met de hofkringen onderhield, schrijft op 17 dec. 1784 naar de Engelse regering een duidelijke taal. 'On the 6th December 1782, some friends of the Prince, more zealous than wise, attempted to raise riots in his favour.'[4)] Harris, die de Gordon riots in Londen van 1780 wel kende, wist waar hij over sprak, toen hij die demonstratie niet een 'vrolijkheid' noemde maar een riot, althans dat had het moeten worden. H. van Appeltern, die deze Haagse gebeurtenissen meemaakte, beschreef die in zijn memoires, na zijn dood anoniem uitgegeven. Hij deelt de opvatting van Harris, Thulemeyer en Bérenger, maar geeft tevens die harde Nederlandse achtergronden en het historische reliëf erbij. 'Het kwam die avond (6 dec. 1782) tot geen dadelijkheden, eenige vechtpartijen uitgezonderd. Doch dat de aanleggers wel degelijk daarop gerekend hadden, is buiten eenige twijfel. En hoe onbeduidend dit St. Niko-

3) H.T. Colenbrander, *De Patriottentijd, hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* (Den Haag, 1898), I, 403-406; dit boek wordt voortaan geciteerd als: Colenbrander.

4) *Diaries and Correspondence of James Harris, first Earl of Malmesbury* edited by his grandson, the third Earl, II, 1844; de brieven van Harris worden niet als voetnoten aangehaald, omdat in de tekst steeds de datum van een brief van Harris of een ander vermeld wordt; bovendien kan men zo de eerste en de tweede uitgave gebruiken.

laasoproer . . . schijnen moge en in de gevolgen ook geweest zij, wanneer men op de strekking daarvan let en op het doel dat de hoofden, die achter de schermen zaten, zich daarmee voorstelden, dan was het inderdaad van groot gewicht. Dat doel was geen ander dan een gewelddadige botsing met de tegen-stadhouderlijke partij uit te lokken, om bij een gehoopte overwinning een bloedige wraak uit te oefenen, den Staten (van Holland) vrees aan te jagen en op die wijze het gefnuikte gezag van den Prins te herstellen; gelijk zulks in vroegere tijden, tengevolge van oproerige bewegingen, met name in 1672 en laatstelijk in 1748 was geschied. Ditmaal echter zou de ontknooping ongetwijfeld bloediger zijn geweest dan vroeger, dewijl de hartstochten in veel heviger graad ontgloeid waren. De oproerige gemeente voedde daarbij weinig vrees voor de bezetting van den Haag (het garnizoen), als meest op haare zijde; slechts de gewapende vrijcorpsen van patriotsgezinden, toen evenwel nog niet behoorlijk georganiseerd, boezemden haar ontzag in.'[5)]

Volgens de Franse legatiesecretaris waren de belangrijkste organisatoren achter de schermen Reigersman, beheerder der stadhouderlijke financiën, graaf Heiden-Reinestein, I. van Hees, secretaris van de Raad van State, baron Van der Does, heer van Noordwijk en baljuw van Den Haag, en Maclayne, predikant bij de Engelse kerk. Dé man bij zo'n orangistisch oproer was natuurlijk de thesaurier Reigersman, die het noodzakelijke geld fourneerde aan tussenagenten, die het uitdeelden aan het gepeupel. Dergelijke tussenpersonen behoorden meestal tot de orangistische cliëntèle, zoals in dit geval de hofleverancier Gosse en de rijksgeschutgieter Marits. Het meeste geld ging natuurlijk zitten in het omkopen van magistraten en van het garnizoen. Zelfs een oudpatriotse baljuw of hoofdschout wilde tegen betaling best voor een tijdje orangist zijn. Dat zowel Van der Does, die als baljuw hoofd van de politie was, als het garnizoen, niet waren opgetreden, bewijst dat ze in het complot zaten. Veelzeggend en van groot belang voor de toekomst is het feit, door van Appeltern vermeld, dat het Haagse proleta-

5) *Uit de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte*, door Mr. H. van A. (Thiel, 1882), 77-78; *De Post van den Neder-Rhijn*, (Utrecht, 1783), III, 1077-1087, het belangrijkste weekblad, met distantie geschreven.

riaat alleen ontzag had voor het nog zwak georganiseerde Haagse vrijcorps.

Het Haagse oproer heeft nogal bekendheid gekregen, maar verschillende andere waren reeds voorafgegaan, en nog meerdere zouden volgen. Algemene opschudding veroorzaakten de oproeren in Rotterdam en Leiden, in het jaar 1784, waarin Bilderdijk zich mengde door een der deelneemsters, Kaat Mossel, een Rotterdamse visvrouw, te verdedigen.

Dat het organiseren van dergelijke opstanden schatten kostte, blijkt wel uit de correspondentie van de Pruisische gezant Thulemeyer. De prinses deed wel herhaaldelijk een beroep op haar oom Frederik II van Pruisen, maar deze was volstrekt niet van plan, om zich, terwille van een dynastieke band, met de Nederlandse problemen in te laten. Als man van ervaring wilde hij zijn nicht Wilhelmina toch wel met goede raad bijstaan. Eind 1783 gaf hij zijn gezant in Den Haag opdracht met het stadhouderlijk hof te gaan praten en de stadhouder namens de Pruisische koning te adviseren ‘dat het goed zou zijn, om de bestaande politieke gisting tot bedaren te brengen, wat geld onder het proletariaat (le petit peuple) uit te delen, en agenten naar de steden te sturen om die tot gehoorzaamheid te brengen’. Die agenten waren de contactpersonen tussen het hof, en de magistraten in de steden die het gepeupel organiseerden en leidden. In het ancien régime was dat een vrij normale methode. Op 6 jan. 1784 kon Thulemeyer berichten dat hij zijn opdracht had uitgevoerd, en de geruststellende mededeling doen dat het hof die aangegeven methode reeds gebruikt had, en wel op zo grote schaal dat men in financiële moeilijkheden zat. ‘Dit is het antwoord dat ik gekregen heb. Dat de middelen die U, Sire, hebt willen aangeven, toegepast waren, zowel door geld uit te delen onder de laagste klasse van burgers, als door het zenden van vertrouwenslieden naar de Steden en Provincies, maar beide middelen met vrij weinig succes. De Prins van Oranje merkte op dat zijn financiën maar al te zeer de gevolgen ondervonden van een geldelijke aderlating die door de omstandigheden nodig was geworden, terwijl hij financieel niet opgewassen was geweest tegen de gezamenlijke geldmiddelen van het Franse hof, van de stad Amsterdam en van vele zeer rijke

particulieren. Men geeft mij de stellige verzekering dat de buitengewone uitgaven in de jaren 1781, 1782 en 1783 de stadhouderlijke kas 400.000 Hollandse guldens hebben gekost.'[6] Dat inderdaad aanzienlijk bedrag was niet aan het gepeupel en magistraten besteed om het land 'tot bedaren te brengen', maar om door oproeren de patriotse oligarchie te intimideren, en mogelijk een algemeen oranje-oproer te verwekken, zoals vroeger. Maar de tijden waren veranderd. Uit de woorden van Thulemeyer blijkt evenwel dat de stadhouder het hele conflict nog beschouwde als een strijd tussen cabalen.

De leiders achter de schermen gingen vrijuit, werktuigen als Kaat Mossel van Rotterdam en een koetsier Grypsoe van Leiden kwamen in de gevangenis. Het is te begrijpen dat Kaat Mossel vanuit de gevangenis de orangistische leiders om 'eenige vergoeding' vroeg, en de vrouw van Grypsoe om 'verdere ondersteuning', nu haar man voor de goede zaak gevangen zat, en zij geen inkomsten had. Dergelijke verzoeken zullen ze wel aanstonds na hun gevangenneming gedaan hebben, maar ze zijn alleen bekend uit het jaar 1787. In dat jaar was de organisatie voor een algemeen oproer, binnen het raam van de orangistische contrarevolutie, voor Holland geconcentreerd in het Haagse correspondentiebureau onder leiding van Bentinck van Rhoon en G.K. van Hogendorp. De nonchalante Bentinck, voor dergelijke geheime operaties ongeschikt, liet zulke geschreven stukken, tot ergernis van Hogendorp, maar in zijn archief rondslingeren, zodat ze na de Bataafse revolutie van 1795 gepubliceerd konden worden. Uit die gepubliceerde stukken blijkt dat Kaat Mossel niet alleen hulp vroeg voor haar rechtszaak, maar ook het billijke verzoek deed om geldelijke vergoeding; hetzelfde geldt voor de vrouw van Grypsoe. In dat archief van het correspondentie-bureau bevinden zich: 'een request van *Catharina Mulder*, alias Caat Mossel, in het begin van 1787 gepresenteerd aan *Bentinck* met verzoek om deszelfs appui (steun) te erlangen, en zijne voorspraak bij Zijne Doorluchtige Hoogheid (Willem V) en bij Hun Edele Groot Mogenden (Staten-Generaal, in 1787 in meerderheid *aristocratisch*-orangistisch) om

6) Colenbrander, III, bijlagen, 61, voetn. 4.

surcheance van verdere procedures, en eenige vergoeding.' Het verzoek van de vrouw van Grypsoe was van dezelfde strekking: 'Diergelijk request van de vrouw van den koetsier *Grypsoe* te Leiden, om verdere ondersteuning aan *Bentinck* (gericht).'[7)]

Op zondag, 4 sept. 1785, had een ander orangistisch oproer in Den Haag plaats. De twee felste leiders der patriotse oligarchie waren 's morgens met een jacht vertrokken. In de middag verzamelde zich lawaaierig, Haags gepeupel bij de aanlegplaats het Groene Wegje, waar het jacht van De Gijselaar en Van Berckel zou terugkeren. Aangezien er door het Haagse garnizoen weer niet werd opgetreden, gaven de Staten van Holland opdracht aan de Gecommitteerde Raden zo'n bevel aan het garnizoen te geven, en zo werd het volk verdreven zodat De Gijzelaar en Van Berckel ongehinderd hun plezierboot konden verlaten.[8)] De patriotse regenten zagen hierin een aanslag op hun leiders en besloten nu door te tasten. Op 8 sept. 1785 droegen de Hollandse Staten het commando over het Haagse garnizoen over aan hun uitvoerend college, de Gecommitteerde Raden. De veiligheid in het regeringscentrum wilde men gegarandeerd hebben. De stadhouder was over dat besluit zo verontwaardigd dat hij met zijn familie Den Haag, en daarmee Holland verliet om zich in de Karolingische burcht in Nijmegen, of soms op het Loo te vestigen.

In maart 1786 dreigde het conflict over het Haagse garnizoen in alle hevigheid opnieuw te ontbranden, maar ditmaal binnen de Staten van Holland. De oorzaak was daarin gelegen dat vele *aristocratische* cabalen in Hollandse steden, die tot nu toe weifelend met de oppositie meegedaan hadden, van de dwalingen huns weegs begonnen terug te keren, vooral Amsterdam onder leiding van Rendorp. Ze zagen de democratie in Utrecht angstwekkend veel macht verwerven, terwijl de Hollandse vrijcorpsen duidelijk hadden gemaakt dat ze beslist iets anders wensten dan het oudpatriotse ideaal. Ze maakten nu een zwenking naar de oranjekant, niet om het patronagesysteem te

7) R.L. Bouwens, *Aan zijne Committenten* (Amsterdam, 1797), 555; hierin bevinden zich veel fragmenten uit het Haagse correspondentie-bureau.
8) L.P. Ségur, *Histoire des Principaux Evénemens* (Paris et Amsterdam, 1800) 184-189; daar staat een verslag van Caillard, zaakgelastigde in Den Haag.

herstellen, maar om via de stadhouder een sterkere rem tegen een mogelijke macht der burgers te verkrijgen. Onder leiding van Rendorp waren ze van plan, om met de orangisten, met name de ridderschap, in de Staten voor te stellen het commando over het Haagse garnizoen aan de stadhouder terug te geven. De Engelse gezant Harris, die langzamerhand de leiding ging nemen van de oranjepartij, juichte deze ontwikkeling toe, als een begin van de machtsherovering. De angst voor de democratie was reeds zo toegenomen bij de Hollandse regenten dat het voorstel een goede kans maakte aangenomen te worden. Maar een derde orangistisch oproer binnen Den Haag deed hun opzet mislukken.

In het voorjaar 1786 hadden de Hollandse Staten beslist dat de stadhouderlijke poort, die van het Binnenhof naar het Buitenhof leidt, voor haar leden opengesteld zou worden, terwijl vroeger die doorgang alleen aan de stadhouder was voorbehouden. De algemene verwachting was dat patriotse regenten op vrijdag, 17 maart 1786, dat besluit in toepassing zouden brengen. Er stond reeds een menigte volks, toen de Dordtse patriotse regenten, De Gijselaar en Gevaerts, met hun koets in de richting van de stadhouderlijke poort reden. Bij de poort echter drong de menigte op en een pruikenmaker greep de teugels van het paard. Garnizoenssoldaten grepen in, en verdreven de menigte. Was deze actie spontaan of georganiseerd? Harris die dagelijks contact had met de orangistische leiders, maar nog niet actief kon deelnemen aan de oranjepolitiek, toonde zijn ontevredenheid over dit plan, dat slecht gecoördineerd en slecht uitgevoerd was. Want nu kon men geen tweede poging doen, daar de patriotse regenten dit zouden uitspelen. Op dezelfde dag nog berichtte hij deze gebeurtenis aan zijn vriend Camarthen. ‘Never was a plan so ill-combined, or so ill-executed. The people will be too closely watched ever to be able to make a second attempt, and this first having failed, only gives strength and energy to the Faction (van oudpatriotten).’ Wat was dan de bedoeling van het plan dat zo slecht werd uitgevoerd? Een algemene opstand in Den Haag? Harris was vooral zo ontevreden omdat de patriotse regenten nu sterker zouden worden, weer aanhang in de Staten zouden krijgen, en dat kwam

ook uit. Want het plan om de stadhouder het commando over het garnizoen terug te geven, viel nu in duigen.

De pruikenmaker werd gearresteerd, het bleek Mourand te zijn, die als pruikenmaker werkte voor de stadhouderlijke kamerheer F. Bigot, familie van de zeer impopulaire vazal in Friesland, Charles Bigot. Het proces tegen Mourand werd gevoerd door de Gecommitteerde Raden, de gevolgen van die mislukking waxen desastreus, zoals Harris op 21 maart 1786 schrijft. 'Hij (Mourand) baseert zijn verdediging hierop dat hij de teugels gegrepen heeft omdat hij gevaar liep overreden te worden. Maar van de andere kant is duidelijk bewezen dat hij verschillende dreigende uitdrukkingen gebezigd heeft voordat de menigte uit elkaar ging; en dat, toen hij door overheids-dienaren gegrepen werd, hij zich omkeerde tot het gepeupel (the mob) en hen bittere verwijten maakte dat ze hem in de steek gelaten hadden. Gezien de gespannen toestand en de geest van de Factie, kan er weinig twijfel over bestaan dat deze ongelukkige man, aangenomen zelfs dat hij onschuldig is, schuldig verklaard en ter dood veroordeeld zal worden; maar ik vrees dat het zal blijken een vooraf beraamde aanval te zijn geweest. Het wordt iedere dag moeilijker inlichtingen te krijgen. De vrienden van de oude constitutie verlaten, door deze mislukking ontmoedigd, van lieverlede Den Haag, en trekken zich naar de afgelegen gewesten terug. De meer bangelijken onder hen durven *mij* niet te bezoeken of te spreken, en velen die ik bij mijn komst hier welgezind vond, zijn naar de oppositie-partij overgegaan.' Door dit laatste typeert Harris nog eens het wisselend karakter der verschillende oligarchische groeperingen en cabalen.

De voorstelling die Harris hier van dit oproer geeft, laat weinig twijfel bestaan over de aard daarvan. Natuurlijk trachtten de orangisten de schuld van deze acties de patriotse regenten in de schoenen te schuiven door ze als provocaties voor te stellen. De visie van Colenbrander, die toch deze geschiedenis 'hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden' beschreef, wijkt wel hemelsbreed af van de genoemde Engelse berichten. 'Zij (de drie pensionarissen, de oudpatriotse leiders) hadden een groot talent om de meest alledaagse standjes als gevaarlijke oproeren voor te stellen, en bij de berichtgevers van de tegen-

partij (oranjepartij) lezen we gedurig de volstrekt niet zo geheel verwerpelijke hoewel uiteraard door ons moeilijk te staven beschuldiging, dat zij (de pensionarissen) bij zulke gelegenheden gebruik maakten van “agents provocateurs”. . . . Ze hadden natuurlijk de (stadhouderlijke) poort en brug kunnen doen afzetten, en er daarna veilig door en over rijden, maar ze wenschten in de gegeven omstandigheden wel weer een oproer.’[9)]

Deze georganiseerde demagogie leidde natuurnoodzakelijk tot het ontstaan der burgerlijke vrijcorpsen, die tijdens deze periode in steeds groteren getale opgericht werden. Hoe was het immers mogelijk dat in die lokale eenheden stedelijke militia, los van de regering, gevormd konden worden? De oligarchie was er in de 17e eeuw na veel strijd in geslaagd stedelijke bewakingstroepen als schutterijen en compagnieën onder controle te krijgen. En nu zou ze dat zo maar toestaan! Dat ook de patriotse oligarchie wel degelijk de grote gevaren van zo'n zelfstandige militia onderkende, blijkt uit hun houding in de voorafgaande jaren. Zelfs Van der Capellen, de avant-gardist der oudpatriotten, pleitte in zijn pamflet *Aan het Volk van Nederland* niet voor vrijcorpsen, maar voor een burgerbewapening, die als landelijk leger onder de Staten der gewesten zou staan. In het program der patriotse oligarchie *Grondwettige Herstelling*, wordt alleen deze laatste vorm van burgerlijke bewapening aanbevolen. De terreur echter die de orangisten met hulp van het proletariaat trachtten uit te oefenen, bracht de patriotse regenten er schoorvoetend toe de vorming van vrijcorpsen of ‘nationale’ gardes toe te laten, en soms zelfs aan te moedigen.

Toch blijft nog de vraag open waarom de oudpatriotse cabalen vrijcorpsen lieten ontstaan, met een eigen krijgsraad en los van de stedelijke regering. Hadden ze niet beter de plaatselijke schutterijen of compagnieën kunnen hervormen als beveiliging tegen orangistische plunderingen? Om met het laatste probleem te beginnen, in Zeeland heeft men wel een tijd geprobeerd hun veiligheid in verbeterde schutterijen te zoeken, maar die waren sterk onderkomen, met verouderde wapens of zelfs zonder wapens, zonder discipline en ontwikkeling. De voornaamste

9) Colenbrander, III, 168; over verschillende oranje-oproeren, zie *De Post van den Neder-Rhijn*, III, 1355-1363; V, 653-662, 800-817, 833-840; VII, 21-25. 49-59.

reden dat dit experiment mislukte, was wel dat de oude schutters veelal uit die lagen van de samenleving kwamen, waaruit de orangisten hun potentiële plunderaars hoopten te werven.

Bijna overal kwam het op den duur tot zelfstandige burgerlijke corpsen, maar niet overal stonden ze even los van de stedelijke regering. Dat kon van gewest tot gewest en van plaats tot plaats verschillen. Als regel kan men zeggen dat hoe zwakker en labieler de oudpatriotse meerderheidscabaal was, hoe zelfstandiger het vrijcorps. Immers, een burgerlijk corps was allereerst een zaak van de oudpatriotse cabaal, niet van de stedelijke regering. Ze waren in de ogen der patriotse regenten hun lijfwacht. Wanneer nu de patriotse regenten tijdelijk de meerderheid hadden en zo'n corps een legale positie gaven, maar niettemin bevreesd waren dat later sommige cabaalgenoten zouden overgaan naar de *aristocratische* cabaal, dan was het van groot belang dat die vrijcorpsen los stonden van de stedelijke regering. Op andere plaatsen weer hebben de burgers deze militaire vrijheid afgedwongen.

Evenals later in Frankrijk de nationale gardes, waren in de Republiek de plaatselijke burgerlijke gardes de dragers der democratische beweging, van haar politieke en militaire macht. De democratische revoluties van Europa in de 18e eeuw hadden geen blauwdrukken, geen concreet uitgewerkte politieke doelstellingen, geen vooraf georganiseerde leiding en taktiek, zoals de revoluties van de 20e eeuw, maar zowel in de Republiek als in Frankrijk kwamen ze dialektisch voort uit de aristocratische revoluties. In de Nederlandse Republiek kwam ze voort uit de orangistische plunderingen als actie, met de daaruit voortvloeiende burgerlijke bewapening en macht als reactie. In Frankrijk kwam die omslag te liggen in de angst der burgers voor een aristocratisch complot dat, naar men vreesde, met hulp van de talrijke brigands zou worden uitgevoerd.

De aard en het doel der orangistische oproeren en plunderingen waren in die tijd algemeen bekend en werden in talrijke bladen zoals in de *Post van den Neder-Rhijn* en de *Gazette de Leyde* uitvoerig besproken. Dat ze in de latere historiografie verdwenen zijn, is een vraagstuk op zich, maar hun realiteit maakt het gebeuren van deze tijd tot geschiedenis.

III De nieuwe Oranjepartij

Gedurende de oorlog met Engeland had de Republiek ook nog grote moeilijkheden met de Oostenrijkse keizer Jozef II, als heer der Zuidelijke Nederlanden. Om ons te verzwakken had Engeland Jozef II aangespoord zijn expansiedrift tegen de zwakke Republiek bot te vieren, en dat was niet tegen dovemansoren gesproken. Nu was Oostenrijk sinds 1756 wel met Frankrijk in een verdrag verbonden, maar tussen Frankrijk, Amerika, Spanje en de Republiek, die alle vier in een oorlog met Engeland verwikkeld waren, bestond geen verdrag, ze waren derhalve geen geallieerden. De Oostenrijkse keizer had dus zijn handen vrij jegens de Republiek, omdat Frankrijk ten opzichte van haar geen verplichtingen had. In 1781 ontmantelde Jozef II onze barrière-steden in de Zuidelijke Nederlanden, onder algemene toejuichingen der bevolking, zonder dat de Republiek er iets aan kon doen. In 1783 stelde hij territoriale eisen ten aanzien van Zeeuws-Vlaanderen en Maastricht, hij veroverde enkele grensplaatsen waarbij de desolate toestand van het landleger bleek, en eiste tenslotte zelfs de opening van de Schelde. Zowel tegenover Engeland als tegenover Oostenrijk bleken we machteloos, zodat ons alleen papieren protesten restten.

Gelukkig kwam Frankrijk ons te hulp. Het beschikte over een vloot, die een tijdlang de Atlantische Oceaan beheerste en zo de overwinning der Amerikaanse opstandelingen mogelijk maakte. Het heroverde onze verloren gegane koloniën op Engeland en gaf ze ons terug. Het redde ons langs diplomatieke weg uit de moeilijkheden met Oostenrijk, waarmee het immers in een vriendschapsverdrag verbonden was.

De enige kracht van de Republiek was nog gelegen in haar geografische positie. Die ligging maakte het praktisch onmogelijk dat Engeland en Frankrijk tot een accoord konden komen over een mogelijke verdeling van de Republiek, zoals Rusland, Pruisen en Oostenrijk het even zwakke Polen wel verdeelden. Vanwege hun continentale en mondiale politiek waren Frankrijk

en Engeland wel gedwongen haar vriendschap te zoeken, terwijl ze elkaar bespiedden of de ander geen vaste grond onder de voet zou krijgen, in ons uitgestrekte maar onverdedigde koloniale gebied. Zo Frankrijk ons de koloniën teruggaf, Engeland kon bij de vredesonderhandelingen geen al te zware eisen stellen, wilde het nog ooit kans maken via het stadhouderlijk stelsel en de dynastieke verbinding zijn politieke invloed in de Republiek te herwinnen. In die geest kwam er op 20 mei 1784 een einde aan de vierde Engelse oorlog, die de totale onmacht der Republiek aan iedereen duidelijk had gemaakt.

In deze situatie ontstond voor de Republiek de vraag of ze weer haar oude neutraliteitspolitiek kon gaan voeren, wat steeds haar ideaal was geweest om de belangen van de handel zo goed mogelijk te kunnen behartigen. Haar zwakheid dwong haar echter naar een bondgenoot uit te zien. Een bondgenootschap met Engeland? In het land heerste een ware anglofobie, en een pro-Engelse houding werd voor landverraad aangezien. Men maakte een omweg om niet in gezelschap van een Engelsman gezien te worden. Zelfs het hof en de orangisten durfden niet voor hun anglofiele sympathieën uit te komen. Bovendien waren de oudpatriotten die de meerderheid hadden in Holland en in de Staten-Generaal, er vast van overtuigd dat Engeland via zo'n verbond het patronagestelsel zou gaan ondersteunen en zich zou mengen in onze interne aangelegenheden.

Een bondgenootschap met Frankrijk? De afkeer van het land dat de Hugenoten zo schandelijk had vervolgd en een universele religie had willen vestigen, was in de loop van de 18e eeuw verdwenen. De vrees voor de Franse expansie, waardoor de Republiek in 1672 zo levensgevaarlijk was bedreigd, had sinds 1756 zijn grond in de werkelijkheid verloren. Want in dat jaar hadden Frankrijk en Oostenrijk, Bourbon en Habsburg, onderling een verdrag gesloten, wat automatisch de territoriale onschendbaarheid der Zuidelijke Nederlanden inhield en een Franse expansie naar het Noorden onmogelijk maakte. Omdat Frankrijk ons uit de ergste moeilijkheden had gered en de stemming er anti-Engels was, heerste er in het land een uitgesproken francofiele stemming. Nadat in nov. 1785 onder Franse bemiddeling, te Fontainebleau, een accoord tussen de Republiek en Oostenrijk

tot stand was gekomen, kon op 10 nov. 1785 het verdrag met Frankrijk gesloten worden. Het was een defensieve alliantie, die wederzijds tot steun verplichtte voor het geval dat een van de partners werd aangevallen. Het bevatte geen bepalingen over bijstand in interne zaken, het was geen partijverbond om de oudpatriotten tegen het patronagestelsel te ondersteunen, zoals Van der Capellen dat had gewenst en zo dikwijls is beweerd.[1)]

Had Engeland dan alle hoop laten varen om zijn vroegere invloed in de Republiek en alliantie te kunnen herstellen? Integendeel! Reeds tijdens de oorlog van 1780-'84 had de Engelse regering de eerste basis gelegd om het verbond met de Republiek te hernieuwen en weer vaste voet op het continent te krijgen. De Engelse regering echter was niet van plan rechtstreeks zo'n verbond na te streven - het zou daarbij geen schijn van kans hebben gehad -, maar het wilde proberen via het patronagestelsel zijn vroegere positie in de Republiek terug te krijgen.

In het najaar 1783 stuurde het Engelse ministerie Fox, de generaal O'Hara met een uiterst geheime missie naar Den Haag om contact op te nemen met de leiders der oranjepartij, en als het mogelijk zou zijn, met de stadhouder Willem V.[2)] Volgens zijn instructie van 28 sept. 1783 moest O'Hara verbinding zoeken met de griffier der Staten-Generaal, Fagel, wegens diens ‘known goodwill for the English Nation’. Fagel zou dan O'Hara moeten instrueren hoe hij zijn twee meegegeven brieven, één voor de stadhouder, de ander voor Brunswijk, zou kunnen bezorgen. Tevens werd Fagel uitgenodigd om met O'Hara de situatie van de Republiek te bespreken. Het is te begrijpen dat Engeland alle mogelijke voorzorgen nam om deze zending geheim te houden. Want gingen de orangisten op die voorstellen in en zou dat uitlekken, dan zouden ze zeker van landverraad beschuldigd worden, omdat ze als partij contact met de vijand onderhielden. Volgens zijn instructie zou O'Hara de schriftelijke antwoorden in het diepste geheim naar Engeland mee terugbrengen, maar meer inlichtingen nog konden beter in vertrouwelijke gesprekken worden verkregen. ‘It is infinitely

1) P. Coquelle, *L'Alliance Franco-Hollandaise contre l'Angleterre, 1735-1788* (Paris, 1902) 379-383, alwaar de tekst is afgedrukt.
2) Colenbrander, I, 408-411.

desirable that nothing should transpire, and therefore you will avoid writing one word from Holland.'

De heersende partij, zo vervolgt de instructie, is tegen de stadhouder en Engeland, maar de moeilijkheid is dat wij vanuit Engeland de situatie in de Republiek niet kunnen overzien. Zo bestaat het gevaar dat Engelse maatregelen, bestemd om de stadhouder te helpen, hem wellicht tot nadeel kunnen strekken. Om die moeilijkheid op te lossen moet O'Hara zijn zending naar Den Haag ondernemen. Als de stadhouder O 'Hara werkelijk wil ontvangen, moet de Engelse agent de volgende punten met hem bespreken. Is het aan te bevelen dat een Engelse gezant vroegtijdig na het sluiten van de vrede naar de Republiek wordt gestuurd? Zo ja, is het dan aan te bevelen om 'aangezien Sir James Harris die voor die post bestemd is, moeilijk vóór Kerstmis in Den Haag kan zijn' voor die tussentijd iemand anders te zenden? Welk gedragspatroon moet de Engelse gezant in Den Haag gaan volgen? Maar ook andere zaken zijn van belang. 'Het is nodig dat de stadhouder nu een vaste en bestendige gedragslijn gaat volgen, en hoe uitvoeriger het schema van dit plan aan ons uiteengezet wordt, des te beter zullen wij in staat zijn diens visie te ondersteunen.'

Omdat Colenbrander noch in het Record Office in Londen noch in het koninklijk huisarchief in Den Haag bewijzen vond van de komst van O'Hara naar Den Haag, oppert hij de veronderstelling dat O'Hara niet gekomen is, en vindt het 'in elk geval onwaarschijnlijk dat de Prins zich in dezen tijd aan geheime gesprekken met een engelsch zendeling hebbe gewaagd.'[3] Maar O'Hara is wel degelijk in Den Haag geweest, voerde er besprekingen met Fagel, de hofgroep en de stadhouder, terwijl de prinses er tegen de wens van de Engelse regering en het hof ook in gemengd werd. Men had de prinses erbuiten willen houden omdat ze een pro-Engelse politiek gevaarlijk vond voor de dynastie, maar ze kreeg in de gaten voor welk doel O'Hara gekomen was, en toen kon men haar niet meer buiten de onderhandelingen laten.

Ging nu het initiatief tot deze onderhandelingen van Engeland

3) Colenbrander, I, 307.

uit, of heeft de hofgroep daartoe de stoot gegeven? Onder de bescheiden van Van Goens bevindt zich een stuk *Etat actuel* dat de partijstrijd in de Republiek behandelt en Engelse steun vraagt voor herstel der oude constitutie, van het patronagestelsel, zodra de vrede gesloten is. In het najaar 1783 dacht men vrij algemeen dat de vrede voor de deur stond. Dat stuk is op 28 sept. 1783 aan de hertog van Portland overhandigd, een telg van de Engelse tak-Bentinck, en lid van het ministerie Fox. De vraag is nu of de instructie voor O'Hara, die eveneens op 28 sept. 1783 gedateerd staat, rechtstreeks te maken heeft met het initiatief van de hofgroep. Met zekerheid is dat niet te zeggen, maar enige aanwijzing komt wel voor in het vervolg van het verhaal.

Het antwoord van de hofpartij onder de titel: *Conduite que L'Angleterre doit tenir après la paix*, is reeds op 30 sept. 1783 overhandigd. Dit stuk is een nadere uitleg van de brief aan Portland en tevens een antwoord op de zending van O'Hara. Men schrijft erin dat men in Den Haag geen moment geaarzeld heeft 'sur le parti que S.A.S. (Sa Altesse Serenissime, de stadhouder) avoit à prendre relativement à la lettre de S.M.B. (Sa Majesté Britannique) dont M. le Gl O'H. a été chargé pour lui.'[4] Men kan er tevens lezen hoezeer de hofgroep de orangistische politiek bepaalde. Want zij hadden geen moment getwijfeld over het standpunt dat de stadhouder moest innemen, ten aanzien van de brief der Engelse regering, die door O'Hara voor de stadhouder was meegebracht. Nog een ander feit wijst op orangistisch initiatief: deze brief over het gedrag van Engeland werd door Volkier Rudolph Bentinck, lid van de Nederlandse Bentincks, naar Engeland overgebracht, niet rechtstreeks aan Fox, maar aan de hertog van Portland, met wie de hofgroep in contact was getreden.

Deze brief aan Engeland getuigt van grote woede der orangisten over de niet te stuiten binnenlandse nederlagen. Gezamenlijk moeten Engeland en de orangisten de oude constitutie en alliantie met Engeland herstellen. De Engelse gezant en de Engelse regering moeten een 'air' aannemen alsof zij zich niet

4) *Brieven aan R.M. van Goens* (Den Haag, 1890), III, 212.

om de stadhouder bekommeren en zich noch direct noch indirect met de interne zaken van de Republiek willen bemoeien. Andere zaken kunnen mondeling met de nieuwe Engelse gezant besproken worden. In dit stuk van groot gewicht ligt de komende orangistische politiek opgesloten.

Dat schrijven van de hofgroep heeft grote invloed gehad op de geheime instructie, die de nieuwe gezant Harris op 26 nov. 1784 van de Engelse regering kreeg.[5)] Hij zal voorzichtigaan *the ancient system* moeten herstellen en diegenen trachten terug te winnen die de oranjepartij om haar engelse gezindheid de rug hadden toegekeerd. De vrede kwam niet zo snel als men verwacht had, en pas in het begin van dec. 1784 kwam de nieuwe Engelse gezant Harris in Den Haag aan. Hij ging ogenblikkelijk een bezoek brengen aan Fagel, aan Van Lijnden van Hemmen, voorzitter van de Staten-Generaal en stadhouderlijk vazal in Gelderland, aan de stadhouder, aan de prinses en aan Van Goens. Deze laatste overhandigde aan Harris een brief die de prinses in dec. 1783 naar aanleiding van O'Hara's bezoek geschreven had. Zij distancieerde zich van die pro-Engelse politiek die de oranjepartij zou schaden en die de ‘hele Natie’ tegen de borst stuitte. In dergelijke stukken moet men wel bedenken dat Natie hier een Oudeuropese betekenis heeft, en dus alleen de regenten omvat. Zij stelde haar hoop niet op Engeland, maar op Pruisen. Men moest niet doen alsof de belangen van Engeland en de stadhouder samenvielen. Bij haar zou Harris voorlopig geen steun noch sympathie ervaren.

Na die informatieve besprekingen stuurde Harris reeds op 10 dec. 1784 een confidentiële depêche naar zijn vriend, de foreign secretary Camarthen. In dat belangrijke stuk zet Harris uiteen dat zijn taak als gezant in de Republiek hierin zal bestaan: het ancient system, dus het patronagestelsel en de alliantie van de Republiek met Engeland te herstellen.

Bij zijn beschouwingen gaat hij uit van de volgende ‘feiten’ die men grotendeels in de orangistische geschiedschrijving terugvindt: Frankrijk wil van de Republiek ‘a perfect democracy’ maken; de patriotse regenten zijn ‘tools of France’; de

5) Colenbrander, II, 128-129, voetnoot.

stadhouder en de prinses zijn ‘tools of Prussia’. Wie moet derhalve in deze situatie, dat de stadhouder en de prinses geen Anglo-orangistische partij willen, de leider worden? Wellicht his Majesty's minister, Harris! Maar aangezien er ‘without violence’ niets bereikt kan worden, is het toch wel problematisch of de Engelse gezant die leider kan zijn. Engeland zal pas in staat zijn ‘the ancient system’ te herstellen, als het erin slaagt de prinses aan zijn kant te krijgen.

Niettemin, het valt te vrezen dat het herstel van het oude systeem niet langs diplomatieke weg te bereiken valt, of het zou moeten zijn dat zowel de Pruisische koning Frederik II als de Pruisische erfprins binnen afzienbare tijd sterven. Men moet daarom de mogelijkheid onder ogen zien, of het volk zelf niet wakker geschud kan worden, zodat het zich van zijn situatie bewust wordt, en door een opstand tot stand zal brengen wat alleen een opstand tot stand kán brengen. Als dat niet gebeurt, moeten we overwegen dit land volstrekt onbelangrijk te maken, wat voor Engeland wel het beste zou zijn, daar het evident is dat de Republiek beter vernietigd kan worden dan te blijven zoals ze is. ‘It remains, therefore, to be seen, wether *the people themselves* of this country will not (ultimately) be *roused* to a sense of their situation, and produce, by an *insurrection*, what nothing short of an insurrection can produce. If this should not happen, we might then look forward to the reduction of this country to a state of perfect insignificancy as the best event which can befall England, it being evident that the Republic had better be annihilated than remain as it is.’

Bij de beoordeling van de komende gebeurtenissen mogen we dit program van de Engelse gezant niet uit het oog verliezen. Harris zag in de oranjepartij het instrument om Engelands politieke doeleinden te verwezenlijken. Wie zich daartegen verzetten, zoals de oudpatriotten, werden door hem ‘tools’ van Frankrijk genoemd. Reeds in de instructie voor Harris had de Engelse regering geschreven dat de patriotse regenten de stadhouder ‘an Instrument in the hands of France, or Prussia’ wilden maken. Het is moeilijk uit te maken of deze onjuiste voorstelling van zaken, die in onze historiografie zo'n opgang gemaakt heeft, nu primair uit de orangistische dan wel uit de

Engelse koker ontsproten is. Zij is niet alleen in strijd met het Nederlands-Franse verbond van 10 nov. 1785, maar ook met de historische gebeurtenissen.

De methode waarmee Harris zijn politieke doeleinden dacht te verwezenlijken, bestond in het organiseren van een volksopstand, ‘an insurrection of the people’ waaronder hij ‘the mob’ verstond zoals uit vele plaatsen van zijn correspondentie blijkt. Het is niet te geloven dat hij tot die methode van een proletarische opstand gekomen is, zonder de adviezen en inlichtingen van de orangistische leiders. Uiteindelijk hadden die daar al drie jaar lang mee geëxperimenteerd, en lag die politiek in de lijn van dergelijke gebeurtenissen in de zeventiende en achttiende eeuw.

Vanzelfsprekend zou men de woorden van de Engelse gezant over de uitschakeling, zelfs de vernietiging der Republiek gaarne als een slip of his pen zien, indien de diplomatieke geschiedenis in het algemeen en het geval van Polen in het bijzonder, dat immers een soortgelijke structuur had als de Republiek en in 1773 voor het eerst verdeeld was, het zouden toelaten de ogen te sluiten voor de gevaren die het bestaan van Nederland bedreigden. Gelukkig was het lot ten aanzien van één zaak, de geografische positie, ons land gunstiger dan Polen. Niettemin, aan het hof was er een belangrijk persoon en wel de prinses, die deze pro-Engelse politiek zag als een zich uitleveren aan Engeland, en daarom met Pruisische steun wilde proberen het Oranjehuis te redden.

Er is veel geschreven en kritiek uitgeoefend over deze dynastieke politiek der Oranjes die dan toch maar, of bij Engeland of bij Pruisen, in ieder geval bij buitenlandse familieleden, steun zochten om zich te handhaven. Weinig aandacht werd daarbij geschonken aan de zwakke, bijna machteloze positie der stadhouders, ten aanzien van de interne zaken in de verschillende landen, zeker in vredestijd.

De soevereine heren, die hun dienaar voortdurend in zijn positie bedreigden, brachten de Oranjes ertoe dynastieke relaties in te schakelen om zich staande te houden. Daar de Republiek zo zwak was dat zij geen neutraliteitspolitiek meer kon voeren, bleven er maar twee alternatieven over, waarin binnen-

en buitenlandse politiek verstrengeld waren: patronagestelsel met ondergeschiktheid aan Engeland, of liberteit der lokale heren in verbond met Frankrijk.

Inderdaad, Harris had, in overleg met de orangistische leiders, zijn plannen tot restauratie van het stadhouderlijk bewind en de Engelse invloed duidelijk geformuleerd. Doch de mogelijkheid om die uit te voeren, ontbrak voorlopig, want het gunstelingenstelsel verkeerde in een staat van ontbinding en brokkelde steeds verder af. In de eerste jaren van de standenrevolutie werd in de meeste steden het stadhouderlijk recht van aanbevelen en benoemen afgeschaft, met name in Utrecht en Overijssel. In mei 1782 moest Brunswijk, symbool en drager van het stelsel, ondanks alles, toch het hof verlaten. In 1783 werd de Hoge Krijgsraad, een gehate instelling, tenslotte afgeschaft; gehaat, want het was een militaire rechtbank, door de stadhouder benoemd, die in geschillen tussen burgers en huursoldaten uitspraak deed in hoogste instantie, en het gelijk meestal aan de soldateska gaf, steunpilaren van het systeem. In 1784 moest de hertog van Brunswijk zelfs het land verlaten.[6)] Op 8 sept. 1785 namen de Hollandse Staten de bekende resolutie aan, waarbij ze aan de stadhouder het commando over het Haagse garnizoen ontnamen, en waarop de stadhouderlijke familie naar Gelderland uitweek. In nov. 1785 werd de alliantie met Frankrijk gesloten, wat natuurlijk een barrière vormde tegen de plannen der orangisten. De ingezetenen van de Republiek, voor zover ze enige ontwikkeling hadden, keerden zich af, wel niet van de stadhouder, maar wel van zijn gunstelingensysteem.

Harris maakte niet veel kansen, hij kreeg ook geen steun vanuit Engeland. Het Engelse kabinet liet hem wat links liggen, want het had wel andere zorgen, zoals een enorme staatsschuld en een tekort op de begroting. Bovendien ging de belangstelling van de eerste minister Pitt veel meer uit naar hervormingen in India, herstel en gezondmaking der financiën . . . en naar goede betrekkingen met Frankrijk. Pitt hoopte in Frankrijk een afzet-

6) N.A. Bootsma, *De Hertog van Brunswijk*, 1750-1759 (Assen, 1962), 94-99, over de betekenis van de acte van consulentschap.

gebied te vinden voor de Engelse industrie-produkten, en vond daarbij een medewerker in Eden, aanhanger van de liberate economische gedachten van Adam Smith. Eden die naar Frankrijk gezonden werd om over zo'n vrijhandelstractaat te onderhandelen, verzette zich met alle kracht tegen de agressieve politiek die Harris jegens Frankrijk wilde voeren. Op Pruisische steun hoefde Harris evenmin te rekenen. Want Frederik II was nooit 'het verraad' van Engeland tijdens de zevenjarige oorlog vergeten, waardoor hij bijna zijn hoofd en zijn rijk verloren had. Bovenal, hij beschouwde de moeilijkheden die zijn nicht Wilhelmina en haar man hadden, niet als een Pruisische nationale aangelegenheid en gaf zijn nicht altijd maar het advies om een compromis met de patriotse regenten te sluiten. Toen Frederik II in aug. 1786 stierf, volgde weliswaar een broer van prinses Wilhelmina, Frederik Willem II, op maar deze had dezelfde opvattingen ten aanzien van de Republiek als zijn oom.

In de zomer van 1785 echter begon de nieuwe orangistische partij, onder Engelse leiding, enige vorm aan te nemen, toen W. van Citters contact ging zoeken met Harris. Van Citters was de eerste regent die het aandurfde om officieel met de Engelse gezant in verbinding te treden. Om de rol die Van Citters en Van de Spiegel in de nieuwe oranjepartij gaan spelen, beter te begrijpen, is het nodig na te gaan wat in Zeeland gebeurd was en hoe daar de cabaal- en partijverhoudingen lagen.

Het stadhouderlijk stelsel berustte op het aantrekken van persoonlijke belangen, want de stadhouder benoemde als patroon de leden der aristocratie tot allerlei ambten, hij was de grote uitdeler van gunsten. De stadhouder deed zulke benoemingen soms direct, soms via een vertegenwoordiger, en dat laatste deed zich in Zeeland voor. Toen Willem V in 1766 aan de regering kwam, was de stadhouderlijke representant in Zeeland Willem van Citters. Aangezien de stadhouder daar als eerste en enige edelman de hele ridderschap met één stem uitmaakte, bestond de Zeeuwse ridderschap uit één persoon: de representant Willem van Citters. Het ligt voor de hand dat het advies van Willem van Citters bij stadhouderlijke benoemingen zeer zwaar woog, en men kan wel zeggen dat eigenlijk Van Citters de benoemingen deed, een uitermate lucratieve bezig-

heid. De raadsman van de stadhouder, de hertog van Brunswijk, adviseerde evenwel voortaan de benoemingen rechtstreeks te doen en niet via zijn representant. Indien Brunswijk gemeend heeft dat de stadhouder een soortgelijke macht had als een landsheer of vorst, die inderdaad soms intermediare machten met veel inspanning kon uitschakelen, dan kwam hij in de Republiek wel bedrogen uit. Want toen Willem V het advies van zijn raadsman opvolgde, ontstak Van Citters in woede. Nu hij geen benoemingen meer kon doen, zag hij zijn aanzien, positie en vooral zijn inkomsten dalen. In 1767 nam Van Citters ontslag als representant, zwoer een eeuwige haat tegen Brunswijk en keerde zich tegen het patronagestelsel. Omdat hij een wijdvertakte clan achter zich had en vele regenten toch van hem afhankelijk bleven, gingen ook de Zeeuwse standen naar de oppositie over en werd Zeeland oudpatriots. Dit is één van de vele voorbeelden die aantonen, hoe zwak het op persoonlijk voordeel gerichte patronagestelsel was, hoe het vrienden maakte en hoe vijanden, en hoe machteloos de stadhouder wel was.

In deze periode, toen de Zeeuwse Staten zich los trachtten te maken van de stadhouderlijke invloed, begon de opkomst van Van de Spiegel, een bekwaam jurist van burgerlijke afkomst. Zijn huwelijk met een Goese regentendochter had voor hem de poorten der oligarchie geopend, en ze gingen wijd open, daar Van de Spiegel grote werkkracht, zeldzaam bij geboren regenten, bezat en de protectie genoot van W. van Citters en diens clan. In 1780 secretaris van de Zeeuwse Staten geworden, volgde Van de Spiegel als dienaar der Staten en cliënt van de Citters-clan de koers der oudpatriotse oligarchie. Nadat de hertog van Brunswijk, de eeuwige vijand van W. van Citters, in het najaar 1784 het land was uitgedreven en het hof de gemaakte blunder ging inzien, werd de weg tot verzoening tussen het patronagestelsel en Van Citters geëffend.

Met deze verzoening hangt nauw samen dat de Zeeuwse Staten in sept. 1785 Van de Spiegel tot raadpensionaris benoemden. Hoe die omkeer in Zeeland, van oppositie naar samenwerking met het hof, nu precies tot stand is gekomen, zal grotendeels wel onopgelost blijven. Het kostte in ieder geval veel geld, zoals de berichten van Harris ons fragmentarisch

laten zien. Het eerste verzoek dat Harris zijn regering deed om geld uit het secret service funds te krijgen en dat ook gegeven werd, dateert uit de herfst van 1785 en was bestemd voor Zeeland. Hij kreeg 6000 pond 'to bring to reason three or four refractory pensionaries of the more insignificant towns' in Zeeland.[7] Dus een 72.000 gulden ongeveer om weerspannige pensionarissen van enkele kleine Zeeuwse steden als Veere, Tholen, Goes 'tot rede' te brengen! Hierdoor wordt de vreemde rol van de Tholense pensionaris De Bruyn in de Zeeuwse Staten wat doorzichtiger. Harris verontschuldigde zich bij Camarthen wel voor dat vuile werk: schoorstenen vegen - want zo noemde hij dat orangistisch maken - bracht nu eenmaal vuile handen met zich mee. 'Ik heb een afkeer van dat vuile werk, maar als men gebruikt wordt om schoorstenen te vegen, moet men zijn vingers wel zwart maken.' En dat betrof nog maar pensionarissen van kleine steden!

Zeeland, dat zich in de loop van zijn historie dikwijls tegen het overmachtige Holland verzet had, moest een belangrijke schakel worden van de nieuwe oranjepartij die Harris aan het oprichten was. In okt. 1785 stuurde Harris W. van Citters en zijn agent baron Van Kinckel, die een stadhouderlijke post bij de Zeeuwse marine vervulde, naar Middelburg, de Zeeuwse hoofdstad, om met Van de Spiegel, sinds kort raadpensionaris, onderhandelingen aan te knopen. Het doel was de orangistische partij daar uit te bouwen en het Zeeuwse verzet tegen de alliantie met Frankrijk, die op het punt stond gesloten te worden, aan te wakkeren. Zeeland kon evenwel het Nederlands-Franse

7) A. Cobban, *Ambassadors and Secret Agents* (London, 1954), 111. Het is niet gemakkelijk de toenmalige waarde van geldelijke bedragen die in de tekst genoemd worden, om te rekenen in de huidige waarde. Neemt men 1780-84 als basisperiode voor de gewogen prijsindexcijfers en 1971 als eindpunt, dan moet men de gulden van toen met 6.69 vermenigvuldigen. Een globale indruk kan men ook op een andere manier krijgen. Een geschoolde arbeider verdiende in Holland vóór 1740 ongeveer *f* 300 per jaar. Als hij een vrouw en twee kinderen had betaalde hij 15 % aan imposten en accijnsen, 5 % aan andere indirecte belastingen en 20 % aan huur, zodat hij, geschoolde arbeider, 180 gulden per jaar te verteren had voor zijn gezin; zie: N.W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis* (Leiden, 1943) deel I, CV en B.E. de Muinck, *Een Regentenhuishouding omstreeks 1700* (Den Haag, 1965), 330. Na 1740 daalde de waarde van die 180 gulden als verteerbaar inkomen aanzienlijk door het stijgen der graanprijzen.

verdrag niet meer tegenhouden, maar van de andere kant boekte Harris meer succes dan hij verwacht had . . . en gebruiken kon. Want Van de Spiegel bleek zelfs bereid, in het belang van de orangistische zaak, Zeeland van de Nederlandse confederatie of Unie af te scheiden. Op 16 dec. 1785 meldde Harris vol opwinding de gunstige berichten uit Zeeland. ‘Deze morgen heb ik de heiligste verzekering gekregen dat de provincie Zeeland vast besloten is aan zijn huidige beginselen trouw te blijven, dat het iedere stap, welke ook, zal doen waartoe ik het verkies aan te zetten, en dat het bereid is zich van de Unie af te scheiden en zich onder de onmiddellijke protectie van Engeland te stellen.’ Hoe onbewust accuraat geeft Harris de betekenis van die Zeeuwse omkeer weer met ‘its present principles’, zijn huidige beginselen, want er waren ook nog andere! Harris had zo'n overdonderend succes dat hij ermee in zijn maag zat. Wat zou immers Pitt denken over zulke afscheidingsplannen? Via Camarthen informeerde hij naar Pitt's houding ten aanzien van de geboden mogelijkheden, en spoedig kreeg hij te horen: geen haalbare kaart, secessie niet aanmoedigen!

De zending van Kinckel en Van Citters naar Middelburg beoogde vooral een vaste samenwerking tot stand te brengen tussen Zeeland en de oranjepartij, wat in de gegeven omstandigheden een anti-Hollandse koers inhield. En voor die koers waren de Zeeuwen gemakkelijk te vinden, want meer dan ooit voelden zij zich door de patriotse meerderheid der Hollandse Staten bedreigd. De controverse tussen Zeeland en Holland in deze jaren, liep vooral over de positie van de Verenigde Oostindische Compagnie.

Tijdens de Vierde Engelse oorlog kwam het wanbeheer en de miserabele defensie van de VOC wel duidelijk aan het licht, niet alleen in de Oost maar eveneens in Zuid-Afrika. Met haar puur commerciële instelling en praktijk was zij evenmin in staat het soevereine gezag uit te oefenen over koloniën, en zeker niet over een volksplanting als Zuid-Afrika. Het was dan ook geen toeval dat de vrijburgers aan de Kaap en de boeren in de buitendistricten ongeveer in dezelfde periode in opstand kwamen tegen de compagniesoligarchie, als de Nederlandse burgers tegen de oligarchie in patria. Bovendien - en daar zat het belangrijke

probleem - was de compagnie een failliete zaak die zich door, geldleningen, door de Hollandse Staten verstrekt, op de been trachtte te houden. De Hollandse Staten waren genegen grote bedragen te lenen, maar ze wilden dat geld ook nog wel eens terugzien. Hierbij raakte het financieel zwakke Zeeland in de knel.

Het opperbewind der VOC was op dezelfde wijze opgebouwd als de Republiek. Er bestonden nl. verschillende kamers van bewindhebbers, met die van Amsterdam en Middelburg als voornaamste, die hun afgevaardigden naar een centraal college van overleg, de Heren Zeventien, stuurden. De Staten van Holland met hun oudpatriotse meerderheid wilden controle op hun uitgeleende geld en op de VOC. Ze hadden daarom bij de Staten-Generaal doorgedreven dat er een Vijfde Departement werd ingesteld om het algemeen bewind der compagnie te controleren en zo nodig te leiden. Historisch bezien betekende dit een ongehoorde inbreuk op het ongecontroleerde doen en laten van de compagnie. Dit staatstoezicht zou wel eens de exorbitante inkomsten der hoofdparticipanten en bestuurders kunnen gaan besnoeien en de corruptiemogelijkheden beperken. Alle hoge compagniesambtenaren kwamen in verzet tegen de patriotse Hollandse Staten, met andere woorden: ze staken de oranjevlag uit. Harris en de orangisten konden deze ontwikkeling alleen maar toejuichen. De advocaat der compagnie, F.W. Boers, vertrok in het geheim naar Engeland om te trachten daar geld te lenen en zo onder de Hollandse controle uit te komen. Men was niet ongenegen de compagnie onder Engelse protectie te stellen.

De Zeeuwse kamer te Middelburg, waarvan de bewindhebbers door de Zeeuwse Staten benoemd werden, was zeer gebeten op dat Vijfde Departement, waarin de Hollandse invloed domineerde. De Zeeuwse Staten en bewindhebbers zagen zich in de hoek gedrongen en vreesden dat de VOC een Hollandse aangelegenheid zou worden. Een reden te meer om de oranjekant te kiezen. Als we zeggen dat de VOC oranjegezind en anglofiel werd, betekent dat eigenlijk dat de kamers van bewindhebbers in Amsterdam, Middelburg, Hoorn, Enkhuizen en Delft dat werden. De oranjepartij boekte daarmee een grote winst en

zou voor de toekomst ook kunnen rekenen op het personeel van de VOC, de zogenaamde dokwerkers of bijltjes die tot de cliëntèle der compagniesoligarchie behoorden. Wanneer in de komende jaren de orangistische cabalen der vijf genoemde steden hun aanhang zien toenemen, komt dat voor een belangrijk deel doordat de VOC naar de hofpartij was overgegaan.

De samenwerking tussen Harris en Van de Spiegel werd het jaar daarop, in 1786, in een mondeling onderhoud nader besproken. De Zeeuwse raadpensionaris kwam daarvoor naar Den Haag waar een nachtelijke samenkomst plaatsvond, zoals Harris dat op 22 mei 1786 vertelt. Van de Spiegel stelde voor dat de Zeeuwse kamer met de gebieden Essequibo en Demarary onder Engelse protectie gesteld zouden worden, ja binnen de Engelse East India Company geïncorporeerd, indien Zeeland gedwongen werd zich aan de hervorming van het Vijfde Departement te onderwerpen. Hij deelde niet de vrees van Harris dat daar een oorlog uit voort zou komen, als Engeland maar op zijn stuk bleef staan en Zeeland niet aarzelde te verklaren dat het zich van de Unie zou afscheiden. Dat zou onder de tegenpartij angst veroorzaken en de orangistische aanhang een aanmoediging geven. Men kan niet zeggen dat Harris de Zeeuwse raadpensionaris tot deze voorstellen heeft aangemoedigd, want reeds in het najaar 1785 had Van de Spiegel dergelijke voorstellen gedaan. Bovendien wist de Engelse gezant dat zijn regering daar niet van wilde horen. Harris vond het maar vervelend dat Van de Spiegel over een Zeeuwse secessie had gesproken, omdat hij wist hoe Camarthen daarover dacht. ‘Nu ik ongeveer weet wat Uw gevoelens zijn ten aanzien van de afval van Zeeland, zou ik bijna gewenst hebben niet gedwongen te zijn geweest naar Van de Spiegel over dit onderwerp te luisteren.’

Begin juni 1786 voerden Harris en Van de Spiegel opnieuw nachtelijke besprekingen, waarover Harris op 6 juni een verslag geeft.

Van de Spiegel stelde aan Harris voor dat Engeland openlijk zou verklaren dat het zich met de binnenlandse moeilijkheden van de Republiek ging bemoeien. Hij zou ervoor zorgen dat de stadhouder, die van dit voorstel onkundig was, tot ‘Engelse politiek’ overgehaald werd, waartoe diens komst naar Zeeland

een gunstige gelegenheid zou bieden. Indien hij de stadhouder gewonnen had, zou hij daarna de prinses inlichten. Willem V moest zijn tegenstanders tot vijanden van zijn huis en de gevestigde constitutie verklaren, en voortaan alleen op Engeland steunen, en niet meer op Pruisen. Engeland van zijn kant zou alle Nederlanders duidelijk maken dat het bereid was 'iedere maatregel te ondersteunen die genomen zou kunnen worden om de stadhouderlijke regeringsvorm in stand te houden, en een politieke unie tussen beide landen te herstellen.'

Al vindt men hier de latere orangistische politiek uiteengezet, de mogelijkheden daartoe bestonden nog niet. Gezien de Europese constellatie en zijn binnenlandse problernen, dacht Engeland er niet aan openlijk stelling te nemen en een oorlog te riskeren. Overigens maakte Van de Spiegel zich door zijn voorstellen van Zeeuwse secessie en Engelse interventie schuldig aan hoogverraad wat hij zich wel bewust was. 'Zoals hij zelf zei, heeft hij zich zo volledig aan mij overgeleverd dat ik in zekere zin zowel over zijn veiligheid als over zijn eer beschikken kan.'[8] Ze bleven voortaan nauw samenwerken wat voorlopig geheel buiten de stadhouder en de prinses om ging. Eind juni kwam Van de Spiegel weer de Engelse gezant opzoeken. 'De heer Van de Spiegel komt dinsdag hierheen en ik zal met hem ons toekomstig operatieplan bespreken', schreef Harris op 26 juni 1786.

Om de nieuwe oranjepartij van de grond te krijgen had Harris veel geld uit het secret service funds nodig. Men moest niet alleen aanhang onder de regenten krijgen maar ook onder het stedelijke en landelijke proletariaat dat hij de achterban noemde. Daar Pitt verwachtte dat men in 1786 wel een overschot op de begroting zou hebben, kon het geld wat ruimer rollen. Zo vroeg en kreeg Harris in juni 1786 2500 pond 'to feed the arrièreban of our new party.'[9] Om de wijze waarop dat geschiedde te verduidelijken, trok hij een vergelijking met Engelse praktijken. Engeland kende immers ook zijn systeem van 'patronage and influence' wat daar in zoverre een redelijke zin had dat het de

8) Cobban, 83.
9) Cobban, 112.

regering een werkbare meerderheid in het parlement kon bezorgen. Zij gebruikte boroughmongers die kiesdistricten, met name de boroughs, voor de regering opkochten. Welnu, de orangisten hadden ook zulke tussenpersonen nodig die met geld onder het lagere volk aanhangers konden winnen. Die gevraagde som was ditmaal niet bestemd ‘to purchase friends of the *first class*, but to gain over inferior dispensers, *Dutch boroughmongers* and those who have influence in the streets and highways.’ Opbouw en organisatie van de nieuwe oranjepartij zijn hier in een notedop geschilderd.

Over het gebruik van het proletariaat wisselden Camarthen en Harris schriftelijk hun gedachten uit. Toen Willem V in het najaar 1785 van zijn commando over het Haagse garnizoen werd ontheven, dacht Harris er even over het gepeupel in te zetten maar hij kwam er toch van terug. Op 1 nov. 1785 gaf hij als zijn mening te kennen dat het volk van Den Haag rijp was voor een opstand maar dat de tijd nog niet gekomen was. Het was moeilijk een gepeupel (a mob) te leiden en de gevolgen die uit het gebruik daarvan voortkwamen, op tijd te stoppen. ‘Afgezien van de onmogelijkheid om een gepeupel te leiden of de gevolgen daarvan op tijd te doen ophouden, geloof ik niet dat het gunstige moment al gekomen is om het (gepeupel) te gebruiken. Het gevaar moet nog dichterbij zijn, de ellende meer voelbaar en meer algemeen gevoeld dan het nu is, om er zeker van te zijn dat een strijd tussen het volk en de aristocratie (oudpatriotten) werkelijk ondersteuning zou krijgen en met die zekerheid op succes gepaard gaat, zoals reeds zou moeten blijken voordat de beslissende slag geslagen wordt (before the blow is struck); de strijd wagen en dan mislukken zou een onherstelbare ramp zijn.’

De Engelse regering dacht er overigens niet aan openlijk zo'n opstand te ondersteunen. Wei speelde Harris, die zijn oranjevrienden allereerst als politieke instrumenten beschouwde, met hen fair play, want hij wilde niet dat een mogelijke mislukking op zijn Nederlandse vrienden zou neerkomen. Op 12 dec. 1786 bespreekt hij opnieuw met Camarthen de risico's die aan zo'n opstand verbonden zijn. ‘Door mijn vinger op te steken kan ik een opstand verwekken en een burgeroorlog doen ontbranden;

maar, afgezien van het feit dat dit soort strijd niet voldoende effect sorteert, heb ik er een onoverkomelijke afkeer van om mijn vrienden aan risico's en gevaren bloot te stellen die ik niet zal delen, en waarin ik hen geen enkele zekerheid van hulp kan geven.' Ook maakte hij nog bezwaren over 'the mischief of the measure and the justice of an injured country'. Weliswaar staat dit stuk niet in de uitgegeven bronnen, maar uit het antwoord van Camarthen, die dit fragment tussen aanhalingstekens zet, kan men opmaken dat Harris daarover heeft geschreven. Harris had toch wel morele bezwaren om het gepeupel te gaan gebruiken.

De Engelse foreign secretary echter tilde daar niet zo zwaar aan en trachtte in zijn schrijven van 18 dec. 1786 het moreel van Harris wat op te vijzelen. We moeten een einde maken aan de Franse invloed in de Republiek 'at all hazards, *coute qui coute*. Wat "the mischief of the measure, and *the justice of an injured country*" aangaat, laat dat alles aan mij over; en als we maar deze kameraden, de Fransen, naar de galeien brengen (zie Beggar's opera), dan zal ik tevreden sterven . . . Een opstand, *goed getimed* en *binnen een tamelijk scherp omlijnde periode verlopend*, kan Engeland wellicht verplichten een beslissende politieke gedragslijn ten aanzien van Holland te gaan volgen, zonder dat humanitaire overwegingen alleen erover hoeven te beslissen of we een in benarde omstandigheden verkerend buurland al dan niet zullen bijstaan.'

IV Democratische beweging en veranderende machtsverhoudingen

De eerste tijd na het begin van de Engelse oorlog, toen de meeste regenten en met name de voormalige orangisten van Utrecht en Overijssel de strijd met de patroon aanbonden, kan het beste gekenmerkt worden als een aristocratische revolutie. Weliswaar hanteert een sterk speculatieve geschiedschrijving het woord revolutie bij voorkeur voor de Franse Revolutie, waarbij deze veelal een antropomorfistische gestalte krijgt. Deze zou zich van vroegere omkeringen hierin onderscheiden dat ze op de toekomst gericht was en totaal nieuwe verhoudingen schiep. Dat mag waar zijn, doch veranderingen in het Oudeuropese bestel riepen wel om instellingen 'zoals van ouds' en noemden zich *renovatio* of *reformatio*, maar in werkelijkheid schiepen ze dikwijls totaal nieuwe politieke, religieuze of maatschappelijke verhoudingen, zoals de Nederlandse 'revolte' van de 16e eeuw en de Reformatie. Overigens baseert deze speculatieve richting zich zozeer op abstracte termen en houdt ze zich zo weinig met historisch onderzoek van de politiek-sociale realiteit bezig, dat ze weinig steun kan bieden voor het vatten van concrete gebeurtenissen in een bepaald land.

Tijdens deze standenrevolutie dan geraakte de oppositie verdeeld over de vraag, of en in hoeverre men de middengroepen als bondgenoten zou kunnen gebruiken. Die keuze werd dwingend toen ze, nu eens hier en dan weer elders, door orangistische oproepen en gepeupel bedreigd werden. Moest men de burgers verlof geven vrijcorpsen op te richten, of zou men de strijd opgeven? De radicale regenten kozen voor samenwerking met de burgers, en zíj met name worden de oudpatriotten genoemd. De *aristocraten*, die van de aanvang af al sceptisch stonden tegenover hulp van ingezetenen, trokken zich uit de oppositie terug en hielden zich voorlopig op de vlakte.

De oudpatriotten evenwel sloten zich reeds in 1783 aaneen, in een nationale federatie te Amsterdam, waartoe Van der Capellen het initiatief genomen had. Het ging nog wat moei-

zaam daar de Hollandse ‘pruiken’, zoals Van der Capellen hen noemde, de Overijsselse jonker te radicaal vonden. Men bundelde zijn krachten om een einde te maken aan het patronagestelsel, de ‘revolutionaire insluipsels’ uit de constitutie te verwijderen en aan de standen hun vroegere rechten terug te geven. Deze federatie van de 18e eeuw is een typische *confederatio* van de standenstaat en te vergelijken met de *confederationes* van de 16e eeuw, zoals de ligue der hoge edelen, het verbond der Brabantse prelaten en het compromis der lage edelen.

De bewogen en illustratieve geschiedenis van de stad.Utrecht, van 1784 tot 1786, bracht evenwel spoedig aan het licht, dat er een hemelsbreed verschil van opvattingen bestond tussen de oudpatriotse oligarchie en de patriotse burgers, en dat ze eigenlijk alleen de afkeer van het patronagestelsel gemeen hadden. Om de scheur te bepleisteren, stelden de oudpatriotten, tijdens een bijeenkomst van hun federatie in aug. 1786, de *Acte van Verbintenis* op, waarin ze hun eedgenootschap in democratisch klinkende woorden en zinnen, zwart op wit, vastlegden. Hun politiek ideaal omschreven ze als ‘regeering bij representatie des volks, gegrond op den aart der constitutie en privilegien van de bijzondere gewesten, steden ende leden van dien, en bevestigd bij de Unie van Utrecht.’[1)] Dat was uiterst ambivalent gesteld. Het eerste deel kan men zien als een moderne representatiegedachte, doch van de andere kant was het ook de formulering waarmee Vranck in 1587 reeds de heerlijke regering kenmerkte. Het tweede deel laat er helemaal geen twijfel over bestaan, dat men de standenstaat op het oog had. Men had dat program wel geformuleerd, doch slechts een minderheid van 90 regenten ondertekende het ook. De meesten evenwel weigerden onder deze *Acte van Verbintenis*, hoe dubbelzinnig ook geformuleerd, hun handtekenig te zetten, omdat ze enigszins democratisch geïnterpreteerd kon worden, en vooral omdat ze hun schepen niet achter zich wilden verbranden, en de mogelijkheid open wensten te houden naar de *aristocraten* of orangisten

1) H.T. Colenbrander, ‘De Vergadering van Vaderlandsche Regenten te Amsterdam, 1783-1787’ in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, deel 20 (1899), 115-117, voetnoot.

over te gaan. Om de burgers te winnen of te behouden, lieten de oudpatriotten hun program in een uitvoerig boekwerk uiteenzetten, *Grondwettige Herstelling*, dat eveneens ambivalent van inhoud is. In opdracht van de oudpatriotse federatie hadden Leidse regenten broodschrijvers als Swildens en Cerisier gebruikt, die allerlei historische verhandelingen van stedelijke regenten tot een boekwerk samenvoegden; in 1784 verscheen het eerste, in 1786 het tweede deel.

Om de uitdrukkingen en de handelwijze der patriotten te verstaan, mag men het absolutistische karakter der stedelijke en rurale regeringen, ook al waren ze oudpatriots, niet uit het oog verliezen. Al kon men ongehinderd de stadhouder aanvallen, democratische uitingen, mondeling of schriftelijk, bleven in de eerste jaren zwaar strafbaar. Daarom gebruikten de burgers aanvankelijk dezelfde uitdrukkingen als hun heren-bondgenoten, soms met nuanceverschillen, maar voldoende ambivalent om zich bij een mogelijk proces te kunnen verdedigen. Pas toen de burgers door hun vrijcorpsen sterk waren, zich landelijk hadden georganiseerd en de oudpatriotten een vrijmoedig auteur niet meer durfden arresteren, gebruikten ze begrippen als representatie, republiek, volksregering en andere in moderne zin. De *Post van den Neder-Rhijn*, die in Utrecht verscheen, laat zien hoe die interpretatie van politieke termen zich ontwikkelde. Aanvankelijk nauwelijks verschillend van de taal der Loevesteinse regenten, krijgen de daarin verschenen artikelen vanaf 1784 een duidelijk democratisch karakter. De idealistische geschiedbeschouwing, die uit Verlichtingsideeën alleen, de westerse revoluties wil verklaren, vindt in het aantal verlichte boeken, dat op politiek betrekking had, weinig bevestiging voor de Nederlandse situatie.[2)] De geschiedenis van de eerste democratische beweging in Europa, op nationale schaal, bewijst eer het tegendeel der idealistische interpretatie, want hier werden pas democratische geschriften gepubliceerd, nadat de burgers grote macht veroverd hadden. In de Republiek ook kregen de termen *aristocraat* en *democraat*, die de twee polen der westerse revoluties aanduiden, voor het eerst hun pregnante achttiende-

2) W. Gobbers, *Jean Jacques Rousseau in Holland* (Gent, 1963) 73-78.

eeuwse betekenis.[3] Zo het begrip *aristocraat* al in 1782 zonder gevaar voor vervolgingen gebruikt kon worden, met het begrip democraat was dat sinds 1784 het geval.

Het vergde derhalve nogal wat tijd, voordat de burgers hun taal konden spreken en aan algemene categorieën van het Oudeuropese recht een moderne inhoud konden geven. Berustte vroeger de soevereiniteit, krachtens geboorte, bij de heren, volgens het moderne recht berustte die, krachtens geboorte, bij alle leden van de politieke gemeenschap, waarvan de bezitlozen werden uitgezonderd. In de Republiek vormden de regenten de natie of het volk in staatsrechtelijke zin, volgens de democratische opvattingen behoorden allen tot de natie, behalve de genoemde uitzondering. Volgens het oude recht betekende vertegenwoordigen of representeren zijn, zodat de standen niet het volk in ruime zin vertegenwoordigden, maar het volk in enge zin waren. Representeren hield nu in dat men anderen bij de regering 'tegenwoordig' deed zijn, op voorwaarde dat ze door die anderen gekozen waren; bij voorkeur noemen de burgers van de 18e eeuw daarom democratie 'een volksregering bij representatie'.

Men kan de tegenstelling tussen oudpatriotten en patriotten niet reduceren tot een negentiende-eeuws conflict over stemrecht, dat immers binnen de bestaande orde kon worden opgelost. Hier botsten twee werelden op elkaar, twee stelsels van recht en mensopvatting. Het ging om de gelijkstelling van ingezetenen met heren, zodat men de politieke gelijkheid wel het kernpunt van het democratische programma moet noemen.

Het begrip burgers kan echter gemakkelijk tot verwarring aanleiding geven. Het geografische middeleeuwse begrip burger scheidt zo iemand af van het platteland met adel en boeren; tot welke klasse men ook behoort, men is burger als men binnen een burgus of stad woont. Daarnaast circuleert het socio-economische begrip. In deze tijd vooral is van burgers in deze zin sprake: de middengroepen in steden en op het platteland die politiek mondig willen worden. Het zijn deze mensen vooral,

3) R.R. Palmer, Notes on the Use of the Word 'Democracy', in *Political Science Quaterley*, 1953, 203-212.

die van ingezetenen *burgers, in staatsrechtelijke betekenis*, willen worden. Zij streefden naar staatsburgerschap, al was voor hen de staat aanvankelijk niet groter dan de stad. Dat kón hij ook niet zijn, aangezien de lokale eenheden soeverein waren en de nationaliteit die men bezat, evenals in de middeleeuwen slechts plaatselijk was. De democratische beweging kón slechts in die plaatselijke eenheden beginnen, dáár lag noodzakelijkerwijze de oorsprong, want men was poorter van Amsterdam, Groningen of Middelburg.

Maar uit de nood der omstandigheden kwam er spoedig een ontwikkeling op gang, die radikaal tegen de oude structuur der landen en van de Republiek inging. Een groei naar nationale eenheid, die in 1572 tot stilstand was gekomen, kwam, van onder op, weer tot ontwikkeling. Want de plaatselijke vrijcorpsen sloten zich, ter onderlinge bescherming, in gewestelijke of landelijke federaties aaneen, waardoor ze de oude omheining doorbraken. Zo zouden, bij gevaar, burgers van Kampen die van Zwolle gaan helpen. Bovendien sloten die gewestelijke federaties een nationale federatie, die in december 1784 tot stand kwam en zich verder zou uitbreiden; sommige landen met een orangistische meerderheid verboden echter de burgers daaraan deel te nemen. Dat burgers van verschillende landen gingen samenwerken, was een volstrekt nieuw verschijnsel in de Republiek, omdat men de grenzen van zijn stad en zijn gewest ging overschrijden.

Deze nationale federatie van burgers verschilde wel hemelsbreed van die der oudpatriotten. De eerste wilde door nationale samenwerking aan de democratische eisen kracht bij zetten, en zich gezamenlijk tegen mogelijke vervolgingen der oligarchie beschermen. In de Franse Revolutie zullen de burgers de eerste federaties sluiten om zich te verdedigen tegen mogelijke complotten die de adel met rovers en landlopers zou kunnen smeden, terwijl de *Fédération nationale* van 1790 de contrarevolutionaire bewegingen bestrijdt, en tevens de nationale eenheid tot uitdrukking brengt. Om sterk te staan tegen de contrarevolutie van orangisten en *aristocraten*, zo sprak de Utrechtenaar Otto Gordon bij de opening van de eerste nationale bijeenkomst van vrijcorpsen, moet de ‘burgerlijke unie’ de basis van

onze macht zijn. De federatie der patriotse heren beoogde juist, evenals een middeleeuwse *confederatio*, de rechten der standen en van de lokale eenheden tegen de ‘tiran Willem V’ te verdedigen, en was in zijn doelstellingen het tegengestelde der burgerlijke federatie.

De *Acte van Verbintenis*, die de nationale federatie in 1785 opstelde en ondertekende, was een beschermend verbond, doch tevens ook een politiek program. Dat omschreven zij als een ‘volksregering bij representatie, met een daaraan ondergeschikt erfstadhouderschap in het doorluchtig huis van Oranje.’[4] Ze verwierpen daarin de ‘volstrekte democratie’ en natuurlijk het heerlijke stelsel van de *Deductie* van 1587, dat ze treffend ‘volksregering buiten representatie’ noemden. Dit belangrijke stuk, in de geschiedenis der Westeuropese democratie, werd reeds in 1785 door de nationale federatie gepubliceerd.

In de vorige eeuw zagen de Franse historici in hun revolutie vooral een opstand van het volk tegen de koning, doch later onderzoek bewees dat de derde stand juist koninklijke hulp zocht tegen de aristocratie. In vele Nederlandse boeken vindt men ook nog de voorstelling dat de burgers zich, na het mislukken der beloofde hervormingen, van Oranje afwendden en zich daarom met de patriotse regenten verenigden. Daaruit ontstond de foutieve typering van deze tijd als de strijd der patriotten tegen Oranje. Wei keerden ze zich tegen het nutteloze gunstelingenregiem en verbonden zich met de patriotse heren. Hun gedachtengang bewoog zich evenwel op een heel andere golflengte dan die van hun bondgenoten: ze wilden in een democratische regering, Oranje maken tot hoofd van de uitvoerende macht zoals dat in hun nationaal programma is uitgedrukt.

Met het grondwetsontwerp van Quint Ondaatje voor Utrecht vormt het *Leids Ontwerp*, in okt. 1785, in opdracht van de

4) Collectie Dumont-Pigalle, Q Q Q Q, in *Algemeen Ryksarchief*, Den Haag; Deze belangrijke portefeuille bevat alle bekende en vooral onbekende stukken over de gewestelijke en nationale federatie's, de plannen voor een moderne staat, kortom de hoofdzaken van de democratische component van deze revolutie. Voor al dergelijke bescheiden wordt naar deze portefeuille verwezen die chronologisch gerangschikt is.

Hollandse federatie opgesteld, het belangrijkste politieke document der burgerlijke beweging; de redactie lag bij Wybo Fynje, die daarbij de hulp kreeg van Pieter Vreede en Rutger Jan Schimmelpenninck. De uiteindelijke oorzaak van het nationale verval ligt volgens dit program in het absolutisme der regenten, dat zijn kansen kreeg toen door de Opstand de landsheerlijke macht wegviel. ‘Diezelfde aristocratische regeeringsvorm kon onmogelijk standgrijpen, zonder verdrukkingen te veroorzaken, die nog veel onverdraaglijker waren dan het *Spaansche* juk, en zonder een eeuwigdurend wantrouwen en misnoegen te wege te brengen. Dit is ook wezenlijk het geval van *Nederland* geweest. En zie daar de reden, waarom in alle de onstuimige tijden, vooral wanneer zwaare rampspoeden den staat troffen, de onbesuisde, de geweldadige begeerte des volks altoos uit was naar de regeering van den eenigen.’ (20) ‘Het Volk eischt thans, als uit eenen monds zijn aandeel in de publieke zaken. De denkbeelden van eenen republikeinschen volksinvloed hebben eenen zoo sterken indruk gemaakt, en zulke diepe wortelen geschooten, dat het zedelijk onmogelijk geworden is dezelven uit te roeien.’ (29) De eerste stap naar herstel der Republiek moet bestaan in de invoering van de ‘Democratie bij Representatie’ (6), waarin het stemrecht zal toekomen aan de natie, ‘aan alle waare burgers, dat is dezulken, die door hunne bezittingen en betrekking een wezenlijk en onmiddellijk belang hebben in de handhaving van de constitutie, in de bewaring der openbare rust en in de bevordering der algemeene welvaart.’ (49)

Van grote betekenis zijn eveneens hun beschouwingen over het economische verval van de Republiek, dat men meestal als een zuiver economisch probleem beschouwt. De Hollandse intelligentia, die er midden in leefde, verklaart echter dat verval primair uit de structuren van staat en regering, uit de verbrokkeling der lokale eenheden en uit de oligarchische regeringsvorm. Daarom kan er volgens hen dan ook van economisch herstel geen sprake zijn, als politieke hervormingen niet aan de economische voorafgaan. De bittere ervaringen van de 18e eeuw hadden hen tot dit inzicht gebracht. De Hollandse burgers wisten waar ze over spraken, hoe de ontwerpen voor econo-

mische opbloei van hun *Oeconomische Tak* bij de heersende klasse eer wantrouwen dan begrip opriepen. Binnen de bestaande orde zagen ze geen heil meer in plannen maken waardoor de oligarchie zich zelfs bedreigd voelde. ‘Maar zoo lang men de staatkundige ontwerpen niet met de huishoudkundige vereenigt; zoo lang de eene (economische hervorming) niet gegrond wordt op de andere (politieke hervorming), en de herstelling van manufacturen, de herleving der nijverheid niet gezocht wordt in een grondwettige herstelling (democratie bij representatie) zoolang zullen soortgelijke (economische) ontwerpen de gewenste uitwerking missen, gelijk de ondervinding leert dat ze die tot nu toe gemist hebben.’ Hiermede verklaren de burgers reeds waarom het economische herstel van Nederland pas na 1848 kon intreden, en dan nog slechts na jaren van aanpassing.

De nationale federatie der vrijcorpsen, in dec. 1786 in Utrecht bijeen, publiceerde in de *Deductie van het Volk van Nederland* het program der democratie en de rechtvaardiging daarvan, voor heel het land. ‘Lang genoeg heeft het volk van Nederland onder de afwisselende toneelen van slavernij een juk gedragen, waarop de naam van Vrijheid geschilderd staat. Eindelijk is de tijd gekomen, dat Nederland met 'er daad, en niet in schijn, het voile genot van alle hare rechten en vrijheden wil hebben.’ Zij rechtvaardigen hun eisen op historische, doch nog meer op natuurrechtelijke gronden. Dit document is de tegenhanger van de *Deductie van 1587*, waarin de soevereiniteit der heren werd verkondigd. Daar stellen de burgers de soevereiniteit der natie tegenover.

Kunnen we enig idee krijgen hoeveel burgers, zowel in de steden als op het platteland, aan de democratische beweging deelnamen? Ten aanzien van de steden is daar wel iets van te zeggen. De stedelijke militia van Holland telde ongeveer 14.000 leden, de stedelijke bevolking kan men stellen op 460.000. Er is dus een globale schatting te maken van het percentage der vrijwilligers, die ondanks economische malaise aan deze tijd- en geld eisende militaire dienst deelnamen. Om een juist beeld te krijgen moeten we buiten beschouwing laten: het proletariaat, de cliëntèle der oligarchie de joden, en de katholieken die zich natuurlijk volledig achter deze hervormingsbeweging schaarden,

maar militair of politiek niet actief konden optreden. Men komt dan op ongeveer 200.000 burgers, waarvan de grote meerderheid gereformeerd was en de rest dissident.[5] De categorie mannen die toenmaals voor zo'n militaire dienst in aanmerking kwam, kan men stellen op één vijfde der middengroepen. Vergelijkt men het aantal burgers en geschoolde arbeiders die aan de vrijcorpsen konden deelnemen, met hen die werkelijk deelnamen, dan kan men het percentage deelnemers op 35 % schatten.

Tijdens de Republiek lag het platteland buiten de politieke en geestelijke stroom, en uit onze historiografie zou men de indruk kunnen krijgen dat er geen landlieden waren, of dat ze althans nauwelijks geleefd hebben. Zeker, we kennen heel accuraat de bestuurlijke en rechtelijke indeling, we weten dat het Hollandse platteland bijna volledig opgedeeld was en aan ambachtsheren verkocht, dat deze heren schout en schepenen benoemden, en ook de predikanten en schoolmeesters die veelal van hun salarisje, uit geestelijke goederen betaald, een deel aan de ambachtsheer moesten afstaan om benoemd te kunnen worden, we weten dat het onderwijs er bedroevend laag en dat de rechtspraak er nog slechter was dan in de steden, de zwakste stee in het middeleeuwse bouwsel. Maar dat is het dan ook ongeveer. Om er een werkelijke kijk op te krijgen, zou men moeten weten hoe de willekeur er zich uitte in bestuur, belastingen, eigendomsgeschillen en strafrechtspraak.

Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis klinkt er een stem vóór het platteland, en soms horen we de ‘landlieden’ zelf aan het woord. Waren ze oorspronkelijk niet vrij? Hadden de veroveraars op het platteland niet het leenstelsel en daarmee de oorspronkelijke vrijheid aan de ‘bouwman’ ontnomen? Om de oorspronkelijke rechten te herstellen, was het nodig dat ze hun schout en schepenen, de predikant en de schoolmeester zelf zouden benoemen. In deze motivering, dikwijls door stedelingen geschreven, beluisteren we dezelfde geluiden als in

5) A.M. van der Wouden and H.J. van Xanten, ‘Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey’, in *A.A.G. Bijdragen, 12* (Wageningen, 1965), 60; J.A. de Kok, *Nederland op de Breuklijn Rome-Reformatie* (Nijmegen, 1964), 248.

Frankrijk, waar de Franken als veroveraars de oorspronkelijke bevolking de vrijheid ontnomen zouden hebben. Het patriottisme hield niet op bij de muren der steden en de democratische programma's namen ook de landlieden in de natie op.

Er waren op het Hollandse platteland heel wat vrijcorpsen, maar de mogelijkheden tot politieke actie waren er beperkter dan in de steden. Afgezien van enkele vrije dorpen was bijna het hele platteland gemediatiseerd. Deze mediatisatie was zelfs pas in het begin van de 18e eeuw tot voltooiing gekomen, waardoor de structuur van de Republiek zo pijnlijk wordt gekenmerkt. In het begin der 18e eeuw waren er in Holland nog 108 dorpen die ‘in 's graven boezem’ waren verbleven, die derhalve rechtstreeks onder de collectieve graaf, de Hollandse Staten, stonden. Tengevolge van de oorlogen tegen Lodewijk XIV, maar vooral door het slechte belastingstelsel, kwam Holland diep in de schulden te zitten. Een der oplossingen die de standen ervoor vonden, bestond hierin dat ze, ondanks de protesten der dorpen, deze gingen verkopen aan de meestbiedenden.[6)] Zo kwamen in de periode van 1722 tot 1741 van deze 108 dorpen er 72 in handen van particulieren, 11 aan steden, terwijl 25 dorpen zich vrij kochten door als meestbiedende op te treden. Het leverde de Hollandse schatkist bijna 2 miljoen gulden op, die door het platteland moesten worden opgebracht. Want de kopers die hun geld in dorpen ‘geïnvesteerd’ hadden, wensten als ambachtsheer hun geld terug te krijgen, en meer dan dat. Op die wijze werd het laatste vrije deel van Holland bijna volledig gemediatiseerd, doordat tussen de collectieve graaf en de ingezetenen, in de persoon van de ambachtsheer, een medium of tussenschakel werd gevoegd. Dat betekende een ontwikkeling in de richting van gezagsverbrokkeling en willekeur, die zich in de landen ten westen van de Elbe, tijdens de achttiende eeuw, niet meer voordeed. Deze steden en vooral particulieren, die vrijwel nooit in hun ambachten woonden, gebruikten het platteland ten eigen bate.

Evenals in de steden hing het van de regering, in dit geval

6) J.J.A. Wijs, *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de Republiek Holland*. 1939, 80-83.

van de ambachtsheer af, of de burgers op het platteland sociëteiten en vrijcorpsen mochten oprichten. Was zo'n ambachtsheer, die een patriciër, edelman of stad kon zijn, oudpatriots, dan kregen de rurale burgers daartoe de gelegenheid. Was hij orangist of *aristocraat*, dan werd zo'n ontwikkeling met kracht tegengegaan. Ofschoon er weinig edelen in Holland waren, hadden ze nog al wat ambachtsheerlijkheden. Daar alle edelen fel orangistisch waren, hadden de landlieden daar geen kans tot politieke actie te komen. Er groeide een solidariteitsgevoel tussen de stedelijke en rurale burgers. Zo werd op 4 en 5 juli 1786 reeds een tweede gezamenlijke bijeenkomst van stedelijke en rurale corpsen in Leidschendam gehouden, om hun politieke acties te coördineren. Toch bleef het platteland in zoverre bij de steden ten achter, dat een gezamenlijk optreden er moeilijker was dan in de steden. De ergste orangistische terreur zal dan ook op het platteland plaatsvinden.

De ontwikkeling in de jaren 1784 tot 1786: de overwinning der democratie in Utrecht, Wijk bij Duurstede en Heusden, de toenemende macht der Hollandse federatie, het optreden der nationale federatie van vrijcorpsen, dat alles veroorzaakte aanmerkelijke verschuivingen in de stedelijke facties of cabalen, en zo in de partijen. Vele oudpatriotten namen een *aristocratische*, en soms een orangistische kleur aan, terwijl de *aristocraten* uit angst contact met het hof gingen zoeken.

Was er dan geen verzoening tussen de stadhouder en de oligarchische oppositie mogelijk, op basis van de pre-revolutionaire macht van Willem IV? In dat geval zou de stadhouder vele patronaatsrechten moeten laten vallen. De Pruisische koning Frederik Willem II, de broer van de prinses, was van mening dat in deze richting de oplossing gezocht moest worden, en in die geest werkte hij nauw met Frankrijk samen. De Franse politiek immers was in eerste instantie niet tegen de stadhouder gericht, maar op behoud van zijn alliantie met de Republiek. Dat onze binnenlandse problemen tevens buitenlandse waren was niet de schuld van boosaardige gezanten die zich in onze zaken mengden, maar van de boosaardige structuur der landen en van de Republiek. Voortdurend door de oligarchie in zijn positie bedreigd, zocht Oranje steun bij Engeland, tegen de prijs van

ondergeschiktheid aan Engelse belangen. Voor Engeland nl. was het patronagestelsel slechts een middel om zijn alliantie met de Republiek en zijn invloed aldaar te herstellen. De onderhandelingen van de Pruisische gezant Von Görtz en de Franse onderhandelaar De Rayneval, de rechterhand van Vergennes, die gezamenlijk orangisten en oudpatriotten trachtten te verzoenen, moesten in zo'n dolgedraaide staatsmachine wel mislukken.

De burgers hadden zich weliswaar met de oligarchische oppositie tegen het patronagestelsel verenigd, maar in feite wilden ze de stadhouder tot hoofd van de uitvoerende macht maken. Ook de ervaringen die de burgers met de oudpatriotten in Utrecht opdeden, dreven hen naar de stadhouderlijke kant. De Utrechtse patriotse regenten immers wilden wel de heerlijke soevereiniteit van stadhouderlijke inmenging bevrijden, maar ze toonden zich uitgesproken vijanden van iedere democratische invloed. Toen de burgers echter contact wilden opnemen met het stadhouderlijk hof, waren ze in een moeilijke positie, omdat ze in geen enkel politiek lichaam vertegenwoordigd waren. Over het absolutisme in Frankrijk is heel wat geschreven, maar daar hadden de burgers tenminste nog een vertegenwoordiging in de *états particuliers* en in de *états généraux* van 1789. Hier kon het contact met het hof slechts in het grootste geheim, door particulieren, tot stand komen. Zo had Pieter Paulus, advocaat-fiscaal van de admiraliteit op de Maas, reeds in aug. 1785 met de prinses, onder vier ogen, besprekingen over democratische hervormingen gevoerd. Hij had haar gezegd dat de stadhouder dan de steun der middengroepen zou krijgen en dat zonder zulke hervormingen de rust in het land niet zou terugkeren. Zij vond Pieter Paulus' woorden niet onverstandig, maar de democratie noemde ze een dwaasheid.

In het najaar van 1786 liet de Hollandse federatie van vrijcorpsen haar politieke eisen via Von Görtz aan het stadhouderlijk hof overhandigen, omdat ze zelf daartoe de mogelijkheid niet bezat. In dezelfde geest onderhandelde Paulus met De Rayneval, die daardoor overtuigd werd en zijn rapporten naar Frankrijk volgens de gedachten van Paulus modelleerde. De voorstellen die de burgers via tussenpersonen aan het hof deden, werden alle van de hand gewezen.

In onze geschiedschrijving wordt menigmaal spijtig geconstateerd dat Willem V zijn kansen gemist heeft. Dat mag juist zijn, indien men dan maar niet denkt dat de strijd voorkomen zou zijn. Want de oligarchie, ook de orangisten, zou zich in een gesloten front tegen burgers en stadhouder gekeerd hebben.

Daar de orangisten geen compromis met de oudpatriotten wilden sluiten en de stadhouder de voorstellen der patriotten niet eens in overweging nam, zagen de orangisten zich gedwongen het verloren terrein op een of andere manier te herwinnen. Meer dan voorheen waren ze genegen op goede voet te komen met de *aristocraten*, hun vijanden van het eerste uur. Harris, wiens invloed op de oranjepartij nu snel toenam, hechtte veel waarde aan dat contact, dat in begin van 1786 tot een coalitie uitgegroeid was.

Op 20 jan. 1786 boekte deze coalitie haar eerste succes, toen de Staten-Generaal de orangist H.J. van Oldenbarnevelt, Witte Tullingh geheten, tot advocaat-fiscaal van het generaliteitsland Brabant benoemden. Brabant had fel geprotesteerd, omdat Witte Tullingh geen Brabander, dus een vreemdeling was. Holland had zich met hand en tand tegen dat voorstel verzet, maar met de stemmen van Gelderland, Zeeland, Oostelijk Utrecht en Friesland vóór was die benoeming toch doorgegaan. De nieuwe advocaat-fiscaal kreeg feitelijk de opdracht de macht der oudpatriotten en der vrijcorpsen uit te schakelen, en Brabant weer onder het patronagestelsel te brengen.

Deze coalitie van orangisten en *aristocraten* was ook een monsterverbond, zoals die tussen oudpatriotten en patriotten. Mensen als Rendorp waren uit angst voor de democratische beweging wel bereid met de stadhouder samen te werken, maar hem weer als patroon aanvaarden, dat waren ze beslist niet van plan. Deze nieuwe coalitie had in ieder geval een bindend element, omdat beide groepen zich op basis van het Oudeuropese recht stelden.

Een volgende stap der nieuwe coalitie was de poging het regeringscentrum in Den Haag te veroveren, door aan de stadhouder het commando over het Haagse garnizoen terug te geven. Harris, die hierbij natuurlijk op de achtergrond moest blijven, liet de uitvoering van dat plan gaarne aan Van de

Spiegel over. ‘Mons. Vander Spiegel is both the author and the principal actor in the execution of this plan. We meet frequently (in the night) and everything which is determined upon is the result of our nocturnal conferences.’ (1 aug. 1786). Doch op het nippertje behaalden de oudpatriotten de meerderheid in de Hollandse Staten en werd het voorstel verworpen.

Daar men de macht in het centrum niet kon veroveren, verplaatsten de orangisten hun activiteit naar de periferie, om in Gelderland en Zeeland het stadhouderlijk regiem te versterken. In Gelderland had men de beste kansen omdat de adel, steunpilaar van het regiem, er zo machtig was. In de Gelderse Staten hadden de edelen evenveel stemmen als de patriciërs, maar door hun grootgrondbezit en volledige bestuursmacht op het platteland was hun politieke en maatschappelijke invloed zeer groot, te meer daar het patriciaat hier niet bijzonder rijk was. Gelderland zou derhalve het begin der stadhouderlijke restauratie moeten zijn, en dan rees de vraag of men geweld zou gaan gebruiken of niet.

Om dat probleem te bespreken, kwamen de orangistische leiders uit Gelderland zoals Van Lijnden, Van Heeckeren van Suyderas, Nagell en anderen op 27 aug. 1786 naar het Loo. Sinds het hof in het najaar 1785 zich naar Gelderland had teruggetrokken, had Harris geen direct contact meer met de stadhouder en de prinses gehad. Ofschoon Harris zich niet gaarne bloot gaf, vond hij deze zaak toch zo important dat hij besloot persoonlijk naar het Loo te gaan. Hij werd er uitbundig ontvangen, al was het voor hem wel een tegenvaller dat de prinses nog steeds niet de Engelse koers wilde volgen, doch in Pruisen haar toeverlaat zag. Concreet gezegd ging het hierover: zullen de Gelderse Staten aan hun stadhouder de opdracht geven met zijn huurtroepen tegen de stadjes Hattem en Elburg op te treden, die zich aan het gezag der Staten onttrokken hadden, en op militaire wijze de constitutie en privileges der standen herstellen? Op het Loo besloot men tot de politiek van het geweld. De kapitein-generaal Willem V zag weinig heil in deze nieuwe koers, doch gaf uiteindelijk zijn fiat. Als stadhouder van Gelderland trouwens had hij de bevelen van zijn superieuren uit te voeren. Het gewelddadig optreden der Gel-

derse Staten maakte de koude burgeroorlog tot een echte burgerstrijd. Stadhouderlijke troepen onder generaal Spengler, die regimenten Sommerlatte onder zich had, rukten op tegen Elburg dat echter geen verzet bood. In het stadje Hattem toonde zich het nieuwe element in de Nederlandse geschiedenis: uit vele landen der Republiek waren vrijcorporisten te hulp gekomen. Hun aantal was te gering en de aanval te plotseling om met succes weerstand te kunnen bieden. Ze vuurden enkele kanonschoten af op de vijand en evacueerden de stad. Toen Spengler met zijn troepen op 5 sept. Hattem binnenrukte, hielden zijn troepen er barbaars huis: op een totaal van 300 woningen werd er bij 131 de inboedel kort en klein geslagen, en wat vervoerbaar was door de soldateska en officieren gestolen. Volgens de orangistische geschiedschrijving zouden de troepen uit de band zijn gesprongen. Inderdaad kreeg Spengler een reprimande van de stadhouder, maar verdere strafmaatregelen werden niet genomen. Het is echter wel zo goed als zeker dat die plunderingen in opdracht van de oranjepartij geschiedden, met name van de Gelderse Staten; het was een strafactie tegen rebellen en een intimidatie van andere opstandige steden, zoals we later zullen zien.

De Hollandse federatie van vrijcorpsen had de Gelderse burgers op grote schaal willen helpen, maar de patriotse regenten in de Hollandse Staten hadden dat van de hand gewezen, want zij voelden niets voor democratische ‘oproerlingen’ in een ander land. Wel namen ze, ter beveiliging van Holland, het besluit Willem V als kapitein-generaal van hun troepen te ontslaan, de troepen die door hen betaald werden, uit het Unieleger terug te trekken en ze aan de oostelijke grens te posteren, als een cordon tegen mogelijke orangistische aanvallen vanuit Gelderland.

Deze in Gelderland gevoerde politiek bewees wel dat de oranjepartij er niet over dacht met de oppositie een compromis te sluiten, waarvoor de Pruisische onderhandelaar Von Görtz en de Franse De Rayneval juist in deze tijd, in gezamenlijk overleg, kwamen spreken. Harris was dan ook hoofdzakelijk naar het Loo gegaan, om de prins en de prinses te bezweren hun vertrouwen in Pruisen en daarmee hun compromispolitiek op te

geven, en alleen de Engelse koers te volgen. Ze moesten, aldus Harris, op hun ‘historische rechten van 1748’ blijven staan. Toch zou het nog tot het voorjaar van 1787 duren voor prinses Wilhelmina overstag ging en zich bij Harris' politiek zou aansluiten. Het is natuurlijk vreemd dat de vrouw van een stadhouder zo'n belanggrijke invloed had. Haar verhouding tot de stadhouder lijkt veel op die van Marie Antoinette jegens Lodewijk XVI: beide vrouwen namen van hun weinig energieke echtgenoten de leiding in kritieke momenten over. Bij deze compromisloze politiek der oranjepartij moeten we niet de gouden ketenen uit het oog verliezen, waarmee Engeland het stadhouderlijk hof aan zich bond. Waarschijnlijk al vanaf 1786 betaalde Engeland aan de stadhouder jaarlijks ongeveer 48.000 gulden, waar Harris nogal cynisch-realistische conclusies aan verbond. ‘The £ 4000 we pay him (Willem V) annually and which we may withhold according to our good pleasure is at once a hold upon him and a proof of our good confidence in him.’[7] Deze woorden van Harris ontvouwen wel de Engelse politiek, en het vertrouwen in de stadhouder! Ja, als hij zich aan de Engelse politiek overleverde.

De nieuwe oranjepartij onder leiding van Harris zocht met geld een aanhang te winnen onder de wankelmoedige regenten en tevens een achterban te vormen uit het ‘ware volk’. Men zou echter het proletariaat niet zozeer gebruiken tegen de oligarchische oppositie, maar tegen haar lijfwacht, de gewapende burgercorpsen. Indien men op lokaal terrein, in de stemhebbende steden, met behulp van het proletariaat de vrijcorpsen kon ontwapenen, dan zou men de patriotse cabaal of factie in de vroedschap wel kunnen uitschakelen, waardoor de coalitie in de standenvergaderingen der landen aan macht zou winnen.

Een soort organisatie werd aanvankelijk vanuit het Engelse legatiegebouw geleid, waar hij ‘fatsoenlijke lieden’ graag op een diner vroeg, zodat de kok volgens Harris een belangrijke rol speelde bij de machtsherovering. In Den Haag kon hij op oude vrienden rekenen als Reigersman, stadhouderlijk thesaurier zonder kas, baron De Larrey, stadhouderlijk secretaris, Fagel,

7) Cobban, 125, voetnoot.

de griffier der Staten-Generaal en vele andere hovelingen. Waardevol was voor hem de gaarne geboden hulp van W.G.F. Bentinck van Rhoon, die met Wassenaar-Starrenburg en Van Boetzelaer de ridderschap leidde in zijn verzet tegen de oudpatriotse meerderheid der Hollandse Staten. Het contact met de Amsterdamse *aristocraten* liep vooral via J.C. Hartsinck, vennoot van het huis Hope, die Rendorp, Dedel, Muilman en anderen in het beraad betrok. Voor berichten naar het hof in Nijmegen gebruikte hij baron A. van Nagell, kamerheer van de prins, terwijl baron Kinckel het contact tussen Harris en Van de Spiegel onderhield. De actiefste orangisten in Gelderland waren graaf van Heeckeren van Suyderas, burgemeester van Zutfen, en baron J.A. Torck van Roosendaal, vrijheer van Roosendaal en afgevaardigde ter Staten-Generaal.

Van Harris ging ook het initiatief uit om een federatie van orangisten op te richten naar het voorbeeld der burgers en patriotse regenten. Daarvoor werd een *Acte van Verbintenis* opgesteld waarin de aanhangers verklaarden de stadhouder in zijn rechten van 1748 te herstellen, de rechten van standen en landen te erkennen, en ook ‘de volksregeering door representatie van soevereine overheden.’ Ook verklaarden ze daarin eerbied te hebben voor ‘alle deugdelijke Volksregten.’ Met deze laatste bepalingen hadden de aanhangers van Oranje niet zoveel moeite, maar met de andere bepalingen wel. Wei kreeg Harris 3000 pond extra om de ondertekening van die acte te vergemakkelijken, maar toen de orangisten voorjaar 1787 dat stuk, zwart op wit, voorgelegd kregen, ondertekenden er maar weinig. Zowel orangisten als *aristocraten* wilden allereerst Oranje gebruiken om de vijandige cabaal te elimineren, en dan kon men nog altijd zien. Getekende stukken en oligarchie waren water en vuur: men wilde zijn handen vrij houden en zich niet vastleggen op het dienen van een patroon. Met een of andere ideologie of beginsel van oranjeliefde, zoals dat dikwijls in onze geschiedenisboeken voorgesteld wordt, had de orangistische party weinig uit te staan.

De nieuwe prinsgezinde partij op de been brengen, was daarom voor Engeland een dure aangelegenheid, al waren de grote bedragen slechts leningen aan de orangisten. Harris kreeg meer

armslag, omdat de Engelse regering sinds het voorjaar 1787 ruimer uit het secret service funds kon putten. Wat Harris in januari begon te vragen, was zoveel dat George III in woede uitbarstte, wat een vertraging in het uitbetalen veroorzaakte. Voor Friesland had hij een lening nodig waarvan de jaarlijkse rente 40.000 gulden was; als de rente daarvoor op 4 % wordt gerekend, dan was dat een lening van één miljoen gulden; voor Zeeland vroeg hij eveneens een grote lening.

De gelden die Engeland schonk, waren aanzienlijk lager. Zo vroeg Harris 12.000 pond voor diners, het krijgen van informatie, voor het uitgeven van pamfletten, voor couriers en ondergeschikte spionnen. Zonder geld, zo beantwoordt hij Engelse bezwaren, kan ik hier niets beginnen. Hij karakteriseert de orangistische partij, als hij de gastvrijheid die hij in het Engelse legatiegebouw moest verlenen, omschrijft als 'the life and soul of a party here'. Om in Rotterdam en andere Hollandse steden de 'noble spirit of opposition' in stand te houden, dacht hij 3000 pond te besteden, en voor Deventer een paar duizend gulden. Dan vermeldt hij een uitgave, in bedekte termen, waarmee als regel ondersteuning van lokale opstanden wordt aangeduid. In Zeeland, Rotterdam en Overijssel had hij, volgens zijn bericht van 20 febr. 1787, bijna 3000 pond uitgegeven 'for purposes with which your Lordship (Camarthen) is not unacquainted'.[8)] Een deel van dat geschonken geld werd gebruikt om de orangistische kranten, de *Brielsche Courant* en de *Geldersche Historische Courant* in het leven te houden.

Voor een mogelijke contrarevolutie echter bleef de oranjepartij op eigen kracht aangewezen. Want Pruisen wilde zich niet laten gebruiken voor de belangen van de Oranjedynastie, van enkele families en van Engeland. Pitt wilde de economische expansie en het financiële herstel van zijn land niet op het spel zetten door een mogelijke oorlog met Frankrijk. Hij waarschuwde Harris dan ook menigmaal dat Engeland de oranjepartij niet openlijk zou steunen, als deze, met hulp van het proletariaat, op grote schaal een tegenrevolutie zou ondernemen. Wanneer in de correspondentie tussen Harris in Den Haag, en Camarthen

8) Cobban, 124-125.

en Pitt in Londen, over risico's en ‘extremities’ gesproken wordt, worden daarmee de proletarische acties bedoeld. Niet dat Pitt daarvoor terugschrok, maar hij vond de tijd daarvoor nog niet gekomen. Tijdens de Franse Revolutie zal hij, ter ondersteuning van de contrarevolutie, veel meer secret service money aan dergelijke ondernemingen spenderen. Hij vond het wel onverantwoord de orangisten tot zo'n politiek aan te zetten, zolang de Engelse regering hen geen garantie van steun kon geven, en daarom bleef hij op zijn hoede tegenover de opdringerige Harris.

In het najaar 1786 had Harris zich reeds tot Pitt persoonlijk gericht om hem te bewegen in deze kwestie stelling te nemen. Maar het antwoord van Pitt, op 5 dec. 1786, was afwijzend. ‘Ik houd het voor een onmogelijke gedachte welke stap dan ook te ondernemen die dit land (Engeland) kan betrekken bij het risico van extremiteiten. Vanzelfsprekend volgt daaruit dat wij geen enkele partij in de Republiek kunnen aanmoedigen *risico's te lopen waarbij wij hen niet kunnen ondersteunen* . . . Het plan dat U voorstelt, staat mij wel aan, indien het in praktijk kon worden gebracht en effect sorteerde.’ Camarthen van zijn kant ondersteunde Harris in diens conflict tegen Pitt en Eden. Hij wees erop dat de *convocation des nobles* in Frankrijk en de daarmee verbonden problemen - het werd inderdaad het begin van de Franse Revolutie - dat land ongevaarlijk maakten, en dat men dus een algemene opstand van het proletariaat wel kon wagen, mits die maar nauwkeurig en op het juiste moment gepland was. Pitt evenwel volhardde in zijn weigering, al vond hij het plan van Harris ‘desiderable’ voor Engeland, volgens zijn schrijven van 26 dec. 1786. ‘But I own myself not sanguine, as yet, as to the means of attaining it, though difficulties ought not deter any attempt for which there may appear any opening.’

Zo dergelijke acties op grote schaal voorlopig te gevaarlijk waren, op lokale schaal was wel iets te ondernemen, en daarin had Van de Spiegel in Zeeland nogal succes. Hij voerde zijn correspondentie hierover in een codeschrift dat slechts gedeeltelijk ontcijferd is, terwijl de meeste zaken, die op proletarische acties betrekking hadden, mondeling werden afgedaan. Zijn contactman met Harris, Kinckel, prees dan ook die orale politiek

van Van de Spiegel, waardoor hij niet gecompromitteerd kon worden. ‘Uw orale politiek is te verkiezen boven de geschreven politiek, niet vanwege Uw stijl, want daarin zou ik U niet kunnen evenaren. U moet goed overtuigd zijn van de uiterste zorg die men in acht neemt opdat U niet gecompromitteerd wordt’. Natuurlijk, zo gaat de kruiperige Kinckel verder, verraad is altijd mogelijk, maar deze orale politiek is de beste pijl op de boog, la meilleure corde de l'arc, om uw politieke rol geheim te houden. ‘Zonder rekening te houden met de mogelijkheid van verraad, zou het wel zeer dom zijn om de beste pijl op de boog te laten verslijten of te breken. Men is zeer overtuigd van de noodzaak “d'éviter les rôles ostensibles”.’[9)]

In Goes zou de nieuwe oranjepartij met haar politiek der volksstem haar eerste successen behalen. Daar was Van de Spiegel, in strijd met instructies van de raadpensionaris, nog lid van de vroedschap. De coalitie van de orangistische en *aristocratische* cabaal had er wel een meerderheid, maar de oudpatriotse cabaal had nog heel wat aanhang, en zij kon bovendien op de sympathie van de vaderlandse sociëteit en de steun van het genootschap van wapenhandel rekenen. Begin januari 1787 lieten de burgers zich door hun regering bepraten om hun vrijcorps te ontbinden. Alleen op die manier kon, volgens de regering, de rust in de stad hersteld worden, daar ‘de gemeente’ dan niet langer geïrriteerd werd. Door die ontbinding evenwel maakten de burgers juist de weg vrij voor een enorme plundering, die het proletariaat in de nacht van 30 op 31 jan. 1787 uitvoerde. Politie en justitie zagen werkeloos toe, terwijl het garnizoen daarbij zelfs behulpzaam was. Er waren 58 huizen geheel of gedeeltelijk geplunderd, waarvan er 55 aan leden van het vrijcorps, en 3 aan patriotse regenten behoorden. Uit de omstandigheid dat landelijk en stedelijk proletariaat 's nachts, in een donkere stad, systematisch plunderde, kan men opmaken dat het georganiseerd was en dat ook hier een lijst van huizen gebruikt werd, zoals we die uit andere steden kennen. Bovendien kondigde de regering een algehele amnestie af, ‘om de rust

9) G.W. Vreede, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne Tijdgenooten*, 1737-1800 (Middelburg, 1877), III, 117.

te herstellen', wat het proletariaat in andere steden aanmoedigde.

Op 2 febr. 1787 berichtte Van de Spiegel aan de prinses dat de oranjepartij in Zeeland vorderingen maakte. 'Het systema (der orangisten) in 396 (Zeeland) staat tegenwoordig vast; wij hebben door 1585 (volksstem of revolutie) gewonnen over de helft van 440, 442 (Goes), 443 en een groot deel van 429; ik wenschte dat het overal zo zeer 1531 was, en wij zullen niet nalaaten daartoe voort te werken.'[10)]

Ook in Holland trachtte de coalitie in stemhebbende steden terreinwinst te boeken. Op 11 en 14 maart 1787 trok een woeste menigte, plunderend en lallend, door de stad Hoorn. Eerst hadden ze de burgers wijn en bier gevraagd, waarna ze halfdronken aan het werk togen, onder de leuzen als 'een vrolijke dag' en 'voor Oranje moet gedronken zijn'. Zowel de hoofdofficier als de regering lieten het gepeupel begaan. Hoe de vork in de steel zat, vertelde een groep plunderaars die op drie burgers afstormde, 'roepende: *dan kan het ons niet doen*, en wijzende naar het huis van den hoofdofficier.' Meer van dergelijke verklaringen, die opzet aantonen, zijn later door burgers bij een notaris afgelegd.[11)] Ook in Hoorn eiste de volksstem de ontbinding van het vrijcorps, wat de regering gaarne inwilligde.

'Werd deze oproerige gezindheid door de regeering der stad begunstigd? Wanneer wij hieraan denken, dat de burgemeester De Blocquery op den eisch der menigte (plunderaars) den eenen gevangene (een plunderaar) losliet, hij het patriottisch genootschap ontbond en de bode van dat genootschap uit de stad verbande, dan is het antwoord niet moeilijk te geven.'[12)] Al is het verschil tussen orangisten en *aristocraten* moeilijk aan te geven, men kan toch zeggen dat in Holland zo'n georganiseerde plundering uitging van de *aristocratische* cabaal of factie, die immers in een coalitie met de orangisten samenwerkte. Ofschoon deze actie in Hoorn zeker niet buiten de oranjepartij als zodanig is

10) G.W. Vreede, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne Tijdgenooten, 1737-1800* (Middelburg, 1877), III, 162.

11) J.A. de Chalmot, *Verzameling van Placaaten, Resolutien en andere authentieke Stukken* (Campen, 1790-1794), XI, 99-101.

12) W.P. Knops, 'De Oranje-oproeren te Hoorn in 1786 en 1787', in *B.V.G.O.* (1905), 240.

omgegaan, is het niet waarschijnlijk dat deze plundering reeds vanuit een centrale geleid is. De overwinning evenwel bleek van korte duur want de energieke patriotse regent Bernardus Blok verzamelde gewapende burgers uit andere steden van Noord-Holland, rukte op naar Hoorn, herstelde het vrijcorps en maakte de meerderheid van de vroedschap weer oudpatriots. Men kan het ook 20 zien, dat vele *aristocraten* nu weer de oudpatriotse schutkleur aannamen.

De volgende poging die de nieuwe oranjepartij ondernam om via een lokale staatsgreep de oudpatriotse factie en de vrijcorpsen uit te schakelen, gold de machtige stad Amsterdam die met haar rijkdom en 200.000 inwoners een groot gewicht in de politieke schaal legde, maar . . . die ook 55 burgercorpsen telde. Hier zal duidelijk naar voren komen hoe deze actie door de *aristocratische* factie werd ondernomen, in samenwerking met het stadhouderlijk hof en Harris. Van Amsterdam hing veel, zo niet alles af: zou de coalitie deze stad heroveren, dan zou zij wellicht de meerderheid in de Hollandse Staten krijgen. Vervolgens het patronagestelsel herstellen? Hier lag de pijn voor mensen als Rendorp, Dedel, Muilman die de strijd tegen de stadhouder en zijn stelsel juist geopend hadden. De reis die hun afgezanten op 12 april 1787 naar het hof in Nijmegen maakten, was een ware tocht naar Canossa. Maar ze hadden geen andere keus, want Amsterdam, waar de burgers in hun geconstitueerden officiële vertegenwoordigers hadden, dreigde na Utrecht de tweede democratische stad te worden. De meeste beheerders der admiraliteit en van de Amsterdamse kamer der VOC behoorden tot de *aristocraten*, en op deze wijze beschikten zij over een uitgebreide cliëntèle van ongeveer 4000 bijltjes of scheepstimmerlieden. Deze hoopte men te kunnen gebruiken tegen de burgercorpsen, doch voor de oligarchie alléén, wilden de bijltjes niet in het geweer komen, wel voor de prins. Men had dus wel een stadhouderlijke aanbevelingsbrief bij de scheepstimmerlieden nodig, om ze te kunnen gebruiken. Wat een verschil lag er tussen de reis van de onderhandelaar Calkoen naar Nijmegen, en de hooghartige tocht die Rendorp in juni 1781 naar het Huis ten Bosch maakte om de stadhouder zijn eisen op te leggen! Op 14 april kwam een accoord tot stand tussen het hof en de

Amsterdamse *aristocraten*: de stadhouder zou de bijltjes duidelijk maken dat deze regenten het goed voor hadden met de stadhouder en dat ze gerust hun militaire steun aan deze lieden konden geven; de Amsterdammers beloofden het patronagestelsel in Holland te helpen herstellen, met uitzondering van enkele rechten zoals het recommandatierecht. Ze moesten heel wat oranjebitter in hun *aristocratische* wijn doen, maar volgens de bijltjes was het nog niet genoeg. Bovendien werd hun geen stuk, zwart op wit, getoond, zodat ze hun ondersteuning weigerden, ook al schreef Willem V persoonlijk een brief van aanbeveling. Het wantrouwen tegen de oligarchie zat ook bij hen te diep. Op 17 april was Harris nog optimistisch over de greep naar de macht binnen Amsterdam. 'To-morrow, the 18th, was fixed in our minds for the day of action.' Maar de stadsgreep mislukte omdat de dokwerkers zich niet door de oligarchie wilden laten gebruiken.

De houding der Amsterdamse dokwerkers ligt nogal gecompliceerd. Het merendeel van deze mensen, geschoolde arbeiders als regel, mag men niet tot het proletariaat rekenen. Het motief van buit en dronkenschap speelde bij hen geen rol, zoals dat elders, bij het proletariaat, wel het geval was. Wat echter wel een rol speelde was dat er een cliëntèleverhouding bestond tussen de dokwerkers van de VOC, admiraliteit en stadswerf en de Amsterdamse *aristocraten*. Het waren deze dokwerkers die tot actie waren uitgenodigd, en niet de dokwerkers der particuliere werven. Niettemin verleenden ze hun medewerking niet, omdat ze werkelijk oranjegezind waren. Op deze gezindheid mogen gedachten van de 'goede koning' invloed hebben uitgeoefend, de belangrijkste reden was toch dat zij in Willem IV niet teleurgesteld waren, die in 1749 voor hen een gunstige regeling had getroffen.

Het gesmede, doch niet uitgevoerde complot der coalitie lekte bovendien nog uit ook! Nu eisten de Amsterdamse burgers, in machtige vrijcorpsen en sociëteiten georganiseerd, dat de *aristocraten* uit de regering werden gezet. Hun bondgenoten, patriotse regenten als Bicker en Abberma, weifelden, terwijl de tijd drong. Niet alleen waren de *aristocraten* soms familieleden en soevereine leden van de vroedschap, maar de patriotse regen-

ten zouden hun schepen achter zich verbranden als ze in deze zaak met de burgers samenwerkten. Evenals dat in Utrecht gebeurd was, dreigde ook in Amsterdam een breuk tussen de democratische en de oligarchische patriotten te ontstaan. Vanwege het kapitale belang dat hier op het spel stond, adviseerde de invloedrijke Pieter Paulus de Franse gezant, de markies de Verac, om dwang op de patriotse regenten uit te oefenen, waartoe Paulus zelf naar Amsterdam kwam. Zo viel op 21 april 1787 de beslissing: met behulp der burgerlijke militia zetten de patriotse regenten hun *aristocratische* collega's uit de regering, zonder dat overigens iemand van hen gemolesteerd of geplunderd werd. De coalitie had ten aanzien van Rotterdam dezelfde plannen gesmeed als ten aanzien van Amsterdam. Gewaarschuwd en gesteund door het Amsterdamse voorbeeld, verwijderden de oudpatriotten met hulp der burgerij de Rotterdamse *aristocraten* uit de regering (23 april).

Wat hun grootste overwinning had moeten worden, zagen de orangisten in een complete nederlaag veranderen. Het bleek uitgesloten dat zij en hun bondgenoten op deze manier de macht zouden heroveren. Bovendien wisten de burgers welke gevaren hen bedreigden en namen ze nog meer militaire en politieke voorzorgsmaatregelen. Harris was teneergeslagen. Was de planning beter geweest, zo mijmerde hij op 1 mei 1787, dan zou de steun die de tegenpartij van Frankrijk kreeg, te laat gekomen zijn. ‘Had our plan of coalition succeeded at Amsterdam, and the coup de main been struck at the time it was intended, all the succours and assurances which have since come from France, would have arrived too late.’ Holland was voorgoed verloren voor de coalitie, tenzij men de zaak op nationale schaal aanpakte, dát was de conclusie van Harris en de prinses.

V A plan of vigorous and systematic measures

Het militaire optreden tegen de stadjes Hattem en Elburg in sept. 1786, de oranjeterreur in Goes, Hoorn en vele plaatsen van het platteland, het complot te Amsterdam, dat alles liet de coalitie van patriotse regenten en burgers weinig illusies over de bedoelingen der nieuwe oranjepartij. Met name betekenden de inname en bestraffing van Hattem een breuk in de ontwikkeling en het begin van de burgeroorlog. Holland, waarop de oudpatriotten en patriotten der andere landen hun hoop en verwachtingen stelden, reageerde fel. De Hollandse Staten, die een hogere quote in de generaliteitsgelden opbrachten dan alle andere landen samen en dus ook over meer troepen beschikten dan de andere, lieten de troepen die door hen betaald werden, terugkeren vanuit verschillende delen der Republiek, om de Hollandse westgrens tegen mogelijke stadhouderlijke aanvallen vanuit Gelderland te verdedigen. Die vormden voortaan een militair cordon dat de Republiek in tweeën sneed, en dat in mei 1787 werd opgeschoven tot de stad Utrecht. Als reactie op de Hattemse gebeurtenis coördineerden eveneens de Hollandse burgers hun politieke en militaire macht, door een uitvoerend comité, de burgercommissie, op te richten die zich ook op de Hollandse oostgrens posteerde om bij mogelijke aanvallen vanuit het oosten de verschillende vrijcorpsen te kunnen oproepen. (6 sept. 1786). Daartoe werkten zij samen met de Statencommissie te Woerden die het bevel had over de Hollandse huurtroepen. Behalve Holland en westelijk Utrecht hadden ook Overijssel en Groningen zich grotendeels aan het patronagestelsel onttrokken, dat bovendien in de andere landen ook al wankel stond. Buiten Holland beschikten de burgers toch altijd nog over ongeveer 14.000 vrijcorporisten.

Hoe financieel en militair machtig de patriotse coalitie van regenten en burgers ook was, haar macht werd verlamd door de niet te overbruggen tegenstelling tussen heren en ingezetenen, tussen regenten en burgers. Weliswaar trachtte de patriotse

oligarchie van Holland de scheur te bepleisteren door de burgers aan haar politiek te lijmen: de Hollandse Staten namen in Jan. 1787 het voorstel-Haarlem aan en benoemden een commissie, die onderzoeken zou hoe de volksinvloed op de stedelijke regering geregeld kon worden. Een oligarchie die de democratie ging invoeren? Het was veeleer een taktische zet om de Hollandse burgers, die het democratische voorbeeld van Utrecht wilden navolgen, aan de lijn te houden. Toen de commissie, na vele moeilijlheden benoemd was, bleek de meerderheid uit tegenstanders van het voorstel-Haarlem te bestaan.

Ondanks geheime tegenwerking nam de politieke en militaire macht der Hollandse burgers gestadig toe. Naast de colleges van het Oudeuropese staatsrecht als de standenvergadering en hun uitvoerend college der Gecommitteerde Raden, groeiden er in Holland colleges volgens het moderne staatsrecht: een burgerparlement dat 200 corporaties als vrijcorpsen, genootschappen, schutterijen en geconstitueerden omvatte, en een uitvoerend college in de vorm van de genoemde burgercommissie; daarin hadden Reyer van den Bosch, J. Cau en D. Heldewier, drie juristen, en de fabrikant Pieter Vreede de leiding.

Nu Amsterdam en Rotterdam, sinds half april 1787, praktisch in de macht der geconstitueerden en vrijcorpsen geraakt waren, leek de toestand voor de orangisten vrij hopeloos. De methode der lokale staatsgrepen bleek een doodlopende weg, en de financiële mogelijkheden raakten uitgeput. Een compromis dan met de patriotse regenten, waarover zo dikwijls onderhandeld was, en waarop Pruisen zo dikwijls had aangedrongen? Hiertegen verzette Harris zich met alle kracht, want een intern compromis kon nooit tot herstel der oude alliantie en de daaraan verbonden satellietpositie der Republiek leiden. Engeland laten schieten? De oranjepartij vreesde terecht dat op hetzelfde moment haar onderhandelingspositie volledig ondermijnd zou zijn.

Uit deze vicieuse cirkel trachtte de prinses te geraken door een officieel beroep op Engeland te doen, om met Engelse steun een staatsgreep op nationale schaal te ondernemen. Dat moet voor haar wel een zware beslissing geweest zijn, want niemand van de oranjepartij had zozeer voor een zelfstandige politiek

gepleit, zich zo tegen contact met generaal O'Hara verzet en zo tegen de pro-Engelse ‘zeloten’ in haar hofkring gewaarschuwd. Zij had haar vertrouwen op haar oom en later op haar broer gesteld, die haar echter in de steek gelaten hadden.

Op 25 april 1787 stuurde prinses Wilhelmina Nagell in het diepste geheim naar Den Haag, om Harris persoonlijk een brief te overhandigen. Dat betekende een nieuwe fase in de Nederlandse revolutie, namelijk die der contrarevoluties. De missie van Nagell was zo delicaat, dat hij de opdracht kreeg die brief te verbranden, zodra Harris hem gelezen had.[1)] In dat schrijven verklaarde de prinses, uit eigen beweging en geheel alleen, tot dit besluit te zijn gekomen. Dat is heel goed mogelijk, maar men kan zich moeilijk voorstellen dat daar, op een of andere manier, geen besprekingen met Van Citters, de hofkring en de Gelderse adel aan vooraf zijn gegaan.

De prinses deed het verzoek dat Engeland openlijk de oranjepartij zou steunen, indien deze, tengevolge van haar politieke acties, door Frankrijk zou worden aangevallen, en tevens dat Engeland een geldlening voor onvoorziene omstandigheden zou verstrekken. Harris ging daarop in. ‘This letter was the obvious source of Harris' dispatch of May 1st, which repeated the same request to the british Government.’ In die dépêche van 1 mei 1787 aan de Engelse regering, parafraseert Harris wat de prinses hem geschreven had. Hij begint met zijn gebruikelijke, doch onjuiste voorstelling van de Franse politiek: Frankrijk heeft de laatste veertien dagen 1 miljoen livres besteed en daardoor grote successen behaald. Zijn politiek wil de Republiek onderwerpen, omdat het in dit land het voornaamste instrument ziet voor vijandige oogmerken jegens Engeland. Op dit aambeeld heeft Harris van het begin af gehamerd, en, zonder enig begrip van de problemen van het land, verklaart hij het feit dat Amsterdam en Rotterdam in handen der burgers geraakten, uit de invloed van gefantaseerde bedragen Frans geld, dat aan de patriotse regenten gegeven zou zijn.

Gelukkig, aldus Harris, verzet ‘the uncorrupted and thinking

1) Cobban, 128-129.

part' van de Nederlandse natie zich tegen deze toestand, maar ze weten niet tot wie zij zich om bescherming moeten wenden, en ze hebben geen leider, terwijl de tegenpartij in Frankrijk beide heeft. Wei zou hij best een volksopstand tot uitbarsting kunnen laten komen, maar dat zou een mislukking worden, als Engeland dan geen openlijke steun zou toezeggen. Harris geeft hoog op van het aantal en de qualiteit van zijn 'volk' dat hij ten onrechte burgers en boeren noemt. Ondanks de geweldige aanhang zou dat volk op eigen kracht geen kans maken! 'Would it lead to any good, or did I foresee the remotest prospect of succes, I could, by lifting up a finger, raise a popular insurrection. More than half the body of Burghers in this Province, and the whole body of peasants, are ripe for revolt.' De oranjepartij die op alle boeren en op de meerderheid der burgers steunt! Om daartoe over te gaan, moet de partij steun hebben. 'Besides a concurrence of measures preconcerted here, and moving under the orders of a chief, *foreign assistance is requisite, and some Great Power must be found who may not only think it worth their while to afford pecuniary supplies, but who may consider themselves as interested enough in preserving the Republic from becoming a French province to declare, that if, in consequence of an opposition to the ruling Faction, France should invade it, the step will not be seen with indifference*.' Deze schuin gedrukte woorden in Harris' schrijven zijn wel de letterlijke inhoud van Wilhelmina's brief. Zonder zo'n garantie kunnen we onze vrienden niet 'to action' aanzetten, zegt Harris. Hij herinnert er nog eens aan dat, indien de opstand in Amsterdam op 18 april 1787, 'the coup de main' gelukt was, de oranjepartij er veel beter zou voorstaan.

Toch ondersteunt Harris het verzoek der prinses. De tijd is gunstig, de Anglofobie is geluwd, de partij is bereid 'to act under my orders' en de prins en de prinses hebben hun vroegere fout, hun pro-Pruisische politiek ingezien, en afgezworen. 'The Prince and Princess have made a formal abjuration of all their former political errors.' Het uur der beslissing is aangebroken: Engeland moet kiezen, of het de Republiek volledig door Frankrijk laat onderwerpen, of dat het de oranjepartij helpt. Indien men de laatste gedragslijn kiest, moet men overwegen of men

wel een moment verloren moet laten gaan ‘in divising a plan of vigorous and systematic measures’.

Om dat gewichtige voorstel met de ministerraad te bespreken, vroeg Harris verlof om zo snel mogelijk naar Engeland te mogen komen, wat hem reeds op 8 mei werd toegestaan.

Voordat Harris naar Engeland kon oversteken, moest de oranjepartij het natuurlijk in grote lijnen eens zijn over het plan van actie. Daartoe werden er van 13 tot 18 mei 1787 in de Karolingische burcht van Nijmegen besprekingen gehouden, waar de stadhouder, de prinses, Van Citters, van Heeckeren van Enghuizen, Van Heeckeren van Suyderas, Van Lijnden van Hemmen, burgemeester van Nijmegen en stadhouderlijk vazal in Gelderland, Nagell, Kinckel en waarschijnlijk enkele andere Gelderse edelen aanwezig waren. Voor Harris die pas op 17 mei aankwam en de volgende dag weer vertrok, was deze reis een triomftocht, nu de stadhouderlijke familie genegen was de pro-Engelse politiek der orangisten te gaan volgen. Van de Spiegel die zelf niet kon komen, had zijn vertrouwensman Kinckel gestuurd.

Afgaande op de informaties die Van Citters aan Van de Spiegel, grotendeels in codeschrift, doorgaf kan men opmaken dat men aanvankelijk een militaire onderneming op het oog had. Maar de nederlaag die stadhouderlijke troepen op 9 mei tegen Utrechtse gewapende burgers leden, deed hen daar weer van afzien. Generaal Van Efferen had de opdracht gekregen met een bataljon van 300 man, vanuit het stadhouderlijk hoofdkwartier in Amersfoort naar het Westen te trekken, en de stad Utrecht van Holland af te snijden. Maar 200 gewapende Utrechtse burgers dreven dit bataljon met complete gevechtsuitrusting, bij Vreeswijk aan de Vaart uiteen, dat in paniek op de vlucht sloeg en in één ruk naar Amersfoort terug rende. Militair was het gevecht niet belangrijk, maar psychologisch wel omdat het moreel der stadhouderlijke troepen weer bedroevend laag bleek; ze hadden hun uitrusting achter gelaten om harder te kunnen lopen.

Wat kon men beginnen met zo'n leger en vooral met zulke officieren, meest Nederlandse edelen, die maar geringe gevechtswaarde bezaten? Zo kwam men tot het plan dat de stad-

houder naar Den Haag zou gaan, wat het sein zou worden om in de gewesten Holland, Gelderland en Utrecht het proletariaat tegen de burgers in actie te brengen. Daarbij rekende men op Engelse garanties voor het geval Frankrijk dan zou interveniëren. Met deze plannen liep men al lang rond, en het gebruik van het proletariaat was plaatselijk al dikwijls toegepast. Van de Spiegel schreef al op 8 mei naar Van Citters dat hij met militaire operaties wel kon instemmen maar het te riskant vond 'om hier of daar een coup te doen.' Toen al circuleerden in Nijmegen plannen voor een Haagse reis. 'Ik heb vernomen dat er idées zijn, dat Zijne Hoogheid ofwel de vorstelijke familie zig in Holland moesten vertoonen, en dat het gevolg daarvan allessints goed zou zijn'.[2] Hij zelf had daar bezwaren tegen en zag er niet veel in.

Deze Gelderse edelen die de conferentie bijwoonden, vormden het Gelderse revolutionaire comité, 'les messieurs du comité', die aan Harris nog een afzonderlijk verzoek voor Gelderland overhandigden. De orangisten zouden een lening aan Engeland vragen, en daarvan claimde het Gelderse comité een 500.000 gulden. Deze waren bestemd - dit is van grote betekenis - voor de troepen 'en garnison en Gueldre . . . et enfin, pour subvenir aux dépenses de nature à ne pouvoir être détaillées'.[3] Het gebruik van deze Engelse lening zou in Gelderland in juni aan het licht komen. Van Lijnden en Van Heeckeren van Enghuizen zouden het geld beheren, en men zag het gaarne overgemaakt via het huis Hope. De rest van het geld zou dienen om de stadhouderlijke troepen te betalen en het Hollandse cordon om te kopen, zodat Holland zonder verdediging kwam te zitten.

Voordat Harris naar Engeland overstak, trachtte de *aristocratisch*-orangistische coalitie alsnog Amsterdam te heroveren, ditmaal niet met hulp der dokwerkers, doch van het proleta-riaat. Over deze weinig beschreven poging geeft toch de Franse gezant De Vérac de nodige inlichtingen, maar ook Hogendorp.[4] Sinds in Rotterdam zijn *aristocratische* factie uit de regering

2) Vreede, III, 376.
3) Colenbrander, III, bijl. 151-152.
4) Colenbrander, III, 205; G.K. van Hogendorp, *Brieven en Gedenkschriften* (Den Haag, 1866), II, 79.

verwijderd was en hij zijn politieke carrière de mist zag ingaan, had hij zich in dienst van de tegenrevolutie en van Harris gesteld. Ter voorbereiding van zo'n opstand begaf Hogendorp zich op 10 mei 1787 naar Amsterdam. ‘Ik bracht er verscheidene dagen door om alle bekende mensen, die betrouwbaar en voor zo'n onderneming geschikt waren, in actie te brengen. Men had er juist een sociëteit voor de constitutie (oranje-sociëteit) opgericht, en ik trachtte de gemoederen, opgewonden door het nieuwe van deze zaak, voor te bereiden. Ik had alle reden te kunnen rekenen op de burgemeester Dedel, om de magistraat in actie te brengen, en op Hartsinck van het huis Hope, om het volk op de afgesproken dag aan te voeren (pour mener le peuple au jour marqué)’. *Mener le peuple* hield in dat één der leiders van het complot door een oranjecocarde aan het gepeupel het sein tot vernielen gaf. De voorbereidingen daartoe werden in de oranjesociëteiten getroffen.

De afgesproken dag voor het oproer in Amsterdam werd op 1 juni gezet, maar de Amsterdamse vrijcorpsen, voor het gevaar gewaarschuwd, grepen op 28 en 29 mei in, en voorkwamen de plunderingen en een mogelijke omkeer.

Op 19 mei 1787 vertrok Harris naar Engeland om het Engelse ministerie over te halen actieve steun aan de tegenomwenteling te verlenen en aan de oranjepartij een geldlening te verstrekken. Ondertussen namen de leiders, zowel orangisten als *aristocraten*, allerlei voorbereidende maatregelen, waarbij aan de plaatselijke oranjesociëteiten een essentiële rol was toebedacht. Dáár werden de lokale plannen van opstand gemaakt en contacten gelegd tussen de heren en het proletariaat.

Ofschoon ook in andere gewesten dergelijke sociëteiten bestonden, worden alleen die van Holland genoemd, omdat dit gewest het voornaamste doelwit der contrarevolutie was. In sommige plaatsen bestonden dergelijke clubs al in het begin van mei, in andere werden ze nu pas opgericht. In Holland vervulde de Haagse sociëteit Lion d'Or, waar de voornaamste orangisten en *aristocraten* samenkwamen, een leidende rol. Aangezien regenten zich elkaars gelijken voelden, was het niet zo eenvoudig daar enige leiding aan te geven, zodat alles door elkaar liep. Volgens Hogendorp, lid der sociëteit, had men al in mei

een contrarevolutie kunnen ondernemen, als er maar organisatie achter had gezeten. ‘Hadden wij toen (mei) de standaard der tegenomwenteling ontrold, gelijk wij met een goed geweten mogten doen, welligt waren wij erin geslaagd, na een bloedige strijd, het doel der Oranje-sociëteiten te bereiken. Doch er bestond nog geene eenheid; geen der hoofden bezat de bekwaamheid zoodanige onderneming te besturen. Een vast plan van tegenomwenteling bestond er niet. De hoofden verstonden elkaar min of meer; een vaste organisatie moest voortvloeien uit de centrale Sociëteit; deze stond in gemeenschap met de plaatselijke (sociëteiten), en op deze wijze werden alle rekwesten door duizenden onderteekend’.[5)]

Die betere organisatie kwam er inderdaad, en wel in de vorm van een centraal correspondentie-bureau onder leiding van de wildeman Bentinck van Rhoon en Hogendorp. Op 10 mei al kon de secretaris van dat bureau, L. van Reenen, aan Van de Spiegel melden dat het correspondentie-bureau was opgericht en dat men de volksstem zou *doen* spreken. ‘Er is een committé van de oranje-vrienden-sociëteit alhier, en aan het hoofd is onze waardige ridder (Bentinck van Rhoon); het plan van de volksstem te doen spreken is 'er, zoo rasch men aan alle kanten gereed is: doch men is hier nog niet talrijk genoeg’. Wanneer W. van Citters jun. als Zeeuwse afgevaardigde ter Staten-Generaal in Den Haag was, kwam hij ook bij het correspondentiebureau aan. Overigens liep het hoofd van de arme secretaris nogal eens om, aangezien allerlei mensen bij zijn bureau in- en uitliepen; het lag achter het huis van Bentinck en eiste bijzondere veiligheidsmaatregelen, zodat alleen Bentinck en Hogendorp er een sleutel van hadden. W. van Citters jun. had aan de secretaris van het bureau verteld dat men geen kans zag om de uitgestoten *aristocraten* van Rotterdam via de justitie of gerechtelijke weg weer in de regering te brengen. ‘Thans zegt mijn vriend . . . dat 'er te Rotterdam geen kans is tot redres door de Justitie, maar alleen door een Revolutie . . . Ik weet wezenlijk niet waar mijn hoofd staat van alle de menschen die hier koomen spreeken en hooren, waar ik zit te schrijven’.[6)]

5) Hogendorp, II, 91.
6) Vreede, III, 378/9.

Secretaris Van Reenen had het inderdaad druk, want het was geen kleinigheid de stem van het proletariaat te doen spreken. Beeldend spraken de orangisten van de antidotale volksstem, de anti-vergif stem, die de burgers moest overstemmen. Het bureau liet uniforme verzoekschriften waarin het herstel der stadhouderlijke constitutie verlangd werd, drukken en verzond die met stapels naar de oranjesociëteiten in de steden en op het platteland, die dan voor ondertekening zorg droegen. Bedeelden, paupers, bedelaars, zwervers, alles wat passeerde, kortom de mensen van de straat, zoals Harris zei, werden met wat geld of drank ertoe overgehaald die verzoekschriften te ondertekenen, wat velen in de vorm van een kruisje deden daar ze niet konden schrijven. Bij het Haagse request hadden de ondertekenaars Bentinck gemachtigd in dat verzoekschrift te schrijven wat hij goed vond. Op het platteland, waar Bentinck in deze tijd dikwijls. gesignaleerd werd, heersten vele ambachtsheren, van orangistische of *aristocratische* kleur, die via hun schout en schepenen grote invloed op de ingezetenen van hun heerlijkheid konden uitoefenen om het tekenen tot een succes te maken. Het kon ook geschieden via een contactman, zoals één van de vele documenten uit het correspondentie-bureau dat vertelt. In de ambachtsheerlijkheid Krimpen aan de Lek fungeerde een zekere B.C. Dusseke als zo'n tussenpersoon. ‘Missive van B.C. Dusseke, van Crimpen op de Lecq, van 17 juni 1787, aan *Bentinck*, waaruit alsmede blijkt dat *Bentinck* het teekenen van oranje-requesten aldaar heeft aangezet, hebbende die van Leckerland daartoe aangezet en gedirigeerd, hoedanig te handelen tegen de gemanifesteerde wil van de vergadering van Holland, waarvan hij zelf lid was’.[7)] Dat laatste slaat op het feit dat Bentinck als lid van de Hollandse ridderschap die verzoekschriften bij de Staten indiende.

In overleg met dat correspondentie-bureau werd het plaatselijke proletariaat georganiseerd, wat o.a. blijkt uit de correspondentie van de *aristocraat* F. van der Hoeven uit Gouda met Bentinck. Het plan immers was dat op verschillende plaatsen het gemeen zou worden ingezet tegen de burgers, zodra de stad-

7) R.L. Bouwens, *Aan Zijne Committenten* (Amsterdam, 1797), 561.

houder in Den Haag gearriveerd zou zijn. Het centrale bureau ondersteunde de orangistische kranten die in Bommel en Den Briel gedrukt werden. Het onderhield goede relaties met het Haagse garnizoen - een kardinaal punt natuurlijk - maar dat zat wel goed, aangezien de meeste offlcieren Nederlandse edelen waren en zeker de helft der officieren lid was van de Haagse oranjesociëteit. Het was dan ook zeer twijfelachtig of de oud-patriotse meerderheid in de Hollandse Staten in geval van nood op hun lijfwacht kon rekenen.

Harris van zijn kant deed het zijne om de contrarevolutie te doen slagen. Op 19 mei 1787 stak hij naar Engeland over en nam met zich mee een verzoekschrift van de prinses aan George III om haar familie te helpen. Op 23 mei werd tijdens een diner bij de lord chancellor Thurlow de beslissende kabinetszitting aan de ‘Hollandse kwestie’ gewijd. Het probleem werd natuurlijk niet als een dynastiek, doch als een buitenlands probleem aangediend: Whether England should abandon them (de Republiek) entirely to France or interpose? Harris, gesteund door Camarthen en Stafford, pleitte voor openlijke steun aan de orangistische contrarevolutie en voor Engelse interventie, voor het geval Frankrijk dan de oudpatriotten kwam helpen. Pitt was niet zo erg overtuigd van de juistheid van Harris' voorstelling van zaken, en sprak zich uit tegen zo'n agressieve politiek waarmee natuurlijk het pleit beslist was. Het Engelse kabinet wees derhalve het orangistische verzoek tot openlijke stellingname van de hand: het verplichtte zich niet, de contrarevolutie te steunen, en zou Frankrijk geen ultimatum stellen, indien het in dat geval tussenbeide zou komen om zijn alliantie te redden. Wel verklaarde Pitt dat Engeland in die situatie de mogelijkheid van een oorlog onder ogen wilde zien, maar meer niet, waarbij hij veelzeggend eraan toevoegde: ‘admitted the whole truth of both what Sir James Harris and Lord Stafford said’. Wel zou Engeland de orangisten een lening van 90.000 pond geven, feitelijk een lening aan de Gelderse Staten. De tweede kabinetszitting, van 26 mei, was slechts een uitwerking van wat besloten was.

Het is wel uitgesloten, dat dit verslag volledig weergeeft wat op die kabinetszitting besproken is. Het belangrijkste instru-

ment waarmee de orangisten hun contrarevolutie hoopten door te voeren, bestond immers in the mob waarover Harris en Camarthen in hun brieven zo dikwijls hadden gesproken. Waarschijnlijk heeft Harris hoog opgegeven van de plunderwaarde van het Nederlandse proletariaat, en heeft Pitt, die vrij sceptisch stond ten aanzien van Harris' voorstelling van zaken, aan de waarde van the mob getwijfeld. Deze kwestie moet grote invloed op de loop der besprekingen gehad hebben.

VI Contrarevolutie en proletariaat: zomer 1787

1) *Laatste Voorbereidingen*

Terwijl Harris in Engeland zijn besprekingen over de contrarevolutie hield, troffen de orangisten in de Republiek de voorbereidende maatregelen, zoals dat tijdens de Nijmeegse conferentie (van 13 tot 18 mei) was afgesproken: men verklaarde de oorlog aan de tegenstanders. Die oorlogsverklaring staat bekend onder de naam van *Declaratoir* van 26 mei 1787, opgesteld door de Duitse hofpedagoog Tollius. Het was het werk van de orangistisch-*aristocratische* coalitie, die er veel moeite mee had om de stadhouder voor hun wagen te spannen, omdat hij heel goed aanvoelde dat hij een instrument in hun handen zou worden. De kern van dat stuk handelt niet over stadhouderlijke rechten die teruggegeven moeten worden, maar het stelt voorop dat de twee 'grondwetten' van de Republiek met voeten worden getreden door de tegenpartij, namelijk de soevereiniteit der heren en die der landen. Volgens dat stuk bood de stadhouder zich aan om met de orangisten en *aristocraten* op gewelddadige wijze de ware constitutie te herstellen.

Men had dat allemaal wel opgesteld, doch Willem V draalde lang voordat hij zijn eenzaam verzet opgaf. Hoezeer hij zich instrument voelde, gaf hij bij zijn capitulatie te kennen: 'ik wil mij tot alles lenen'.[1)] Hij wist wat achter dat document en het plan van contrarevolutie stak, en welke methode men ging gebruiken. Ofschoon de woorden waarmee hij zijn handtekening inleidde, enigszins verwarrend zijn, klinken ze enigermate profetisch. 'Welaan! wijl al mijne vrienden het verlangen ga ik ertoe over. Mijn val wordt er door verhaast, doch met roem. Met niets uit te rigten kan mijn val vertraagd worden, hij is niettemin gewis, nu voed ik nog eenige hoop'. Men kan zijn korte rede in zoverre 'profetisch' noemen dat in deze beslissing om aan het complot deel te nemen, de ondergang van het

1) Hogendorp, II, 89.

Oranjehuis in de eerste fase van zijn geschiedenis gelegen is. Dit *Declaratoir* is bij uitstek geschikt om duidelijk te maken waarover de strijd ging en de aloude voorstelling van patriotten tegen Oranje te logenstraffen. Het conflict woedde tussen de otangistisch-*aristocratische* cabalen, die Oranje en het proletariaat in dienst hadden, en de oudpatriotse cabalen die de middengroepen in dienst en in bedwang wilden houden.

Hoe groot zijn tegenzin ook was, Willem V gaf zijn fiat, identificeerde zijn huis met de oligarchie en stiet de kern der natie van zich af. Zoals later de Franse adel met haar contrarevolutionaire plannen zich achter Lodewijk XVI verschuilen zou, zo deed dat de orangistische oligarchie achter Willem V, en tegen zijn dynastie zou zich allereerst de verontwaardiging der burgers richten, toen het proletariaat, de Pruisen en de garnizoenssoldaten op hen werden losgelaten.

Het *Declaratoir* constateert dat de fundamentele wetten der standenstaten, met name van Holland, worden aangetast. De ‘eerste en heiligste grondwet’: dat de heren soeverein zijn, is aangetast doordat met hulp van gewapende burgercorpsen wettige regenten uit de regering verdreven zijn. Het argument maakt niet zo'n bijster sterke indruk omdat de oranjepartij deze methode in 1672 en 1747 eveneens had toegepast! De tweede fundamentele wet: de landen zijn soeverein, was overtreden, toen Holland zijn troepen naar Utrecht stuurde om de hoofdstad aldaar te ondersteunen. Zo groeide het gevaar dat ‘onze gelukkige regeringsvorm geheel en al omgekeerd, onze duurgekochte godsdienst en vrijheid eens en vooral vernietigd’ zouden worden. Stadhouder Willem V biedt aan orangisten en *aristocraten* zijn militaire hulp aan om de ‘wettige regeering der bijzondere gewesten, Leden en Steden van dien, bij hare Privilegien, Vrijheden en gezach’ te handhaven of te herstellen. Op het einde laat de oligarchie de stadhouder aan zijn principalen, de Staten van Holland, vragen of zij ‘niet langer difficulteren zullen, om hunne zo overhaaste als onwettige besluiten omtrent het commando over het garnizoen te 's Hage, en omtrent het capitein-generaalschap van Holland, ter Onzer praejudicie genomen, aanstonds en vooraf te willen herstellen’.

De overeenkomst met de Franse Revolutie gaat nog verder

dan reeds gezegd is. Toen Lodewijk XVI in juni 1791 naar het buitenland trachtte te vluchten om de contrarevolutie tegen de nieuwe orde te organiseren, liet hij een oorlogsverklaring achter, de *Déclaration du Roi*, waarin hij de schuld van alle problemen bij slechts enkele *factieux* legde. Volgens het *Declaratoir van Willem V*, feitelijk het stuk der orangistische cabalen, waren de eigenlijke schuldigen niet eens de oudpatriotten, doch de burgers, 'enkele ingezetenen'. De contrarevolutie zou zich derhalve allereerst tegen hen richten, en wilde aan de patriotse regenten de mogelijkheid open laten van de dwalingen huns weegs terug te keren. De burgeroorlog was nu een feit.

De oranjepartij trok de Rubico over, zij het met bange harten. Want de berichten waarmee Harris op vrijdag, 1 juni 1787, uit Engeland terugkeerde, waren nogal teleurstellend. Reeds de dag daarop, een zaterdag, riep Harris zijn vrienden samen in een stadhouderlijk vertrek van het paleis op het Binnenhof. In hun jassen gedoken om niet herkend te worden, kwamen ze bij het vallen van de nacht, langs verschillende wegen op de afgesproken plaats samen. Reigersman, Royer, Volkier Bentinck en Nagell. Alles wat Engeland te bieden had, aldus Harris tot zijn verschrikt gehoor, was een lening die de Republiek zou moeten terugbetalen als de onderneming gelukte, en een asyl aan de deelnemers der contrarevolutie, indien ze mislukte; politieke steun kon Engeland hen op dit moment niet garanderen. Ondanks aandringen van zijn vrienden, weigerde Harris halstarrig hen nu enige garantie te geven. Indien Frankrijk bij de contrarevolutie tussenbeide zou komen, zou de Engelse regering, en zij alleen, beslissen hoe ze dan zou handelen. Van hun kant bezorgden de orangisten Harris ook een teleurstelling: ze hadden wel een plan van revolutie, maar het was niet nauwkeurig gepland. Harris drong er sterk op aan een 'fixed plan' te maken waarvan hij overigens zelf de hoofdlijnen aangaf, 'hinting to them the outline of what I wished to have adopted'.[2] Aangezien zijn Nederlandse vrienden zonder Van de Spiegel geen beslissingen durfden te nemen, wachtten ze de komst van de Zeeuwse raadpensionaris af. Harris vertrouwde erop dat dan

2 Colenbrander, III, bijlagen, 154.

het operatieplan ‘in some shape’ gebracht zou worden. Toen Van de Spiegel inderdaad enkele dagen later aankwam, werden in Den Haag gewichtige vergaderingen gehouden, op 6 en 8 juni, waarop het plan van contrarevolutie een zekere vorm schijnt gekregen te hebben: ook zonder Engelse garanties zouden de orangisten een poging doen de macht te heroveren, waarbij ze in ieder geval op Engelands financiële steun konden rekenen.

Gedeeltelijk gebruikte men de Engelse lening om de Gelderse garnizoenstroepen ‘orangistisch’ te maken zodat men ze op het geschikte moment kon gebruiken. De andere helft diende om de Hollandse troepen om te kopen en Holland van zijn cordon te beroven. Voordat dit laatste tot uitvoering gebracht kon worden, moesten de Staten-Generaal eerst het besluit nemen, waarbij de Hollandse troepen onder de zeggingsmacht van de Staten-Generaal geplaatst werden. Dat was staatsrechtelijk een heel penibele kwestie, en een extra-motief voor de komst van Van de Spiegel was dat hij die zaak wellicht in de Staten-Generaal kon doordrukken. Daar het staatsrecht der Republiek juist afhing van machtsverhoudingen, was de rechtsgeldigheid van dat voorstel noch te ontzenuwen noch te bewijzen. Niettemin, een wankelmoedige, kleine meerderheid nam in de Staten-Generaal dat voorstel op 10 juli 1787 aan; de beslissing was even ‘wettig’ als die van de Staten-Generaal van 28 aug. 1618, toen zij Maurits machtigden de waardgelders in Holland af te danken en stedelijke regeringen te veranderen.

Daarmee was de ‘legale’ basis geschapen om het Engelse geld in de militaire weegschaal te werpen, en dat deed wonderen. Harris stuurde Volkier Bentinck naar de oostgrens van Holland om met 2000 ducaten de officieren, veelal Nederlandse edelen, tot ‘afval’ te bewegen. Tweederde der troepen liep over, en wie bleven waren van inferieure kwaliteit. Een militaire ineenstorting van Holland werd voorkomen, doordat Hollandse vrijcorpsen in groten getale vanuit de verschillende steden de wacht van het huurleger overnamen, met als gevolg evenwel dat de patriotse oligarchie nog meer van de burgers afhankelijk werd.

Het plan van actie dat tenslotte uit de bus kwam, hield in dat

de stadhouder naar Den Haag zou gaan om, naar de uitdrukking van Verberne, ‘daar een volksbeweging te veroorzaken’.[3] Die volksbeweging in Den Haag zou het sein moeten zijn dat in andere Hollandse steden het proletariaat, in Gelderland de garnizoenssoldaten en in Zeeland proletariaat en garnizoenssoldaten in actie zouden komen. De orangisten en Harris hadden echter buiten de waard gerekend, want de stadhouder weigerde te gaan, tenzij op uitnodiging van zijn soeverein, de Staten van Holland, of duidelijker gesproken, hij weigerde de rol van meneur der contrarevolutie, die de orangistische en *aristocratische* cabalen hem hadden toegedacht, te spelen.

Om dat probleem uit de wereld te helpen, kwamen de leiders op 19 juni 1787 in Amersfoort samen, waar de stadhouder en het stadhouderlijk hoofdkwartier zich bevonden. Behalve de stadhouder waren daar o.a. Van Citters, V. Bentinck, Van Heeckeren van Suyderas en Hogendorp als afgezant van Harris, die zich zelf zo weinig mogelijk bloot gaf. Ondanks de aandrang die de leiders op hem uitoefenden, bleef de stadhouder bij zijn weigering; als het op die manier moest, zou hij liever het land verlaten. In de volgende dagen nu bood de prinses aan, de rol van haar man over te nemen en naar Den Haag te gaan. Om dat verder uit te werken kwam ze van Nijmegen naar Amersfoort. Ofschoon met tegenzin en wijkend voor de grote druk, gaf de stadhouder toch zijn goedkeuring aan de Haagse reis van zijn echtgenote, mits zijn Haagse vrienden en Harris daarmee instemden. Om hun fiat te verkrijgen, werd Hogendorp naar Den Haag gestuurd, die ijlings met positieve berichten terugkeerde. Op 25 juni 1787 viel in Amersfoort de definitieve beslissing: de prinses zou 28 juni naar Den Haag vertrekken, waar ze om 23 uur van dezelfde dag verwacht werd.

Twee dagen vóór de reis, op 26 juni, spoorde de Engelse minister van buitenlandse zaken Camarthen zijn vriend Harris nog eens tot spoed aan. ‘Breng om Gods wil, indien het mogelijk is, zonder uitstel de welgezinde Nederlanders tot een of ander plan van actieve operatie! De huidige toestand schijnt juist van dien aard te zijn dat “the decisive stroke” gewaagd moet

3) L.G.J. Verberne, *Gijsbert Karel's Leerjaren* (Amsterdam, 1931), 237.

worden'. Nog dezelfde dag berichtte Harris ten antwoord, dat de prinses 'the experiment' ging ondernemen. Niettemin liet hij doorschemeren dat Engeland haar toch maar in de steek liet, zodat hij van de weeromstuit ridderlijke neigingen kreeg. 'Indien de Prinses van Oranje, door haar aanwezigheid, aan de Staten-Generaal kan geven, wat God naar ik vrees hen ontzegd heeft, en hen kan doen handelen als mannen, dan zal ik haar als een engel vereren'. Toch zag hij het donker in want hij had niet veel vertrouwen in zijn Nederlandse vrienden. 'I regret no labours whilst I see you so much in earnest at home; but, if I die in harnass, do not give me to the hounds'.

2) *Gelderland*

Al was het de bedoeling om na de aankomst van de prinses in Den Haag proletariaat en garnizoenssoldaten tegen de vrijcorpsen in actie te brengen, in Gelderland had de contrarevolutie al eerder plaats. Waarom men hier op de algemene planning vooruitliep, is moeilijk te zeggen. Misschien lag het aan de onbesuisdheid van de heethoofdige Van Heeckeren van Suyderas, die al op 25 juni in Zutfen begon, en in zulke zaken liet de Republiek veel ruimte aan particulier initiatief. Misschien waren de voorbereidingen hier al zover voortgeschreden dat men toch niet kon wachten. Zeker is dat Gelderland op de eerste plaats tot bolwerk van het orangisme bestemd was.

Voor zover we kunnen nagaan, bestond het revolutionaire comité van Gelderland uit Van Heeckeren van Suyderas, Torck van Roosendaal, Van Lijnden van Hemmen, Van Heeckeren van Enghuizen en D. Brantsen, raadsheer aan het Gelderse hof in Arnhem en de enige patriciër in dit adellijke gezelschap. De grootste profiteurs van het patronagestelsel in dit gewest, dat trouwens altijd sterk anti-Hollandse sentimenten gekoesterd had, waren onder de adel te vinden. Dat de 'nationale' leider der oudpatriotten, Capellen tot de Marsch, die in 1784 de leiding van zijn gestorven neef had overgenomen, een Gelders edelman was, doet daar weinig aan af. De patriotse oligarchie vond zijn aanhang voornamelijk onder het stedelijk patriciaat, dat ook hier aan vrijcorpsen een legale positie gegeven had om zich tegen georganiseerde proletarische acties te beschermen.

De oudpatriotten hadden het hier niet ver gebracht in hun strijd tegen de patronage van de stadhouder, en in 1786 begonnen al velen om te zwenken naar de, althans in Gelderland, sterkste partij, die der orangisten. De vrijcorpsen waren in hun ontwikkeling geremd door de aanwezigheid van huurlingen binnen hun steden, de garnizoenssoldaten; in Zutfen waren die zelfs bij de burgers in huis ingekwartierd, wat een stroom van moeilijkheden veroorzaakte.

De Gelderse lening, de 500.000 gulden die Engeland aan Gelderland leende, werd door het comité van opstand deels aan soldij der stadhouderlijke troepen besteed, deels aan bijzondere uitgaven, die niet gedetailleerd konden worden. Er kan weinig twijfel over bestaan dat deze ‘dépenses de nature à ne pouvoir être détaillées’ gebruikt werden om garnizoenscommandanten te belonen, die hun troepen voor plunderingen lieten gebruiken; de gewone garnizoenssoldaten vonden in de plunderingen wel hun beloning. Zoals elders het proletariaat, zo werden hier de garnizoenssoldaten, c.q. de commandanten via lijsten geïnstrueerd welke huizen ze moesten plunderen. Dat waren steeds de huizen der vrijcorporisten of democratische schrijvers, leiders en sprekers. Voor de oudpatriotten hadden de orangisten een andere regeling, want ze waren uiteindelijk heren onder elkaar, en . . . het kon nog wel eens verkeren. Eigenlijk konden ook de oudpatriotse heren er in hun hart weinig bezwaar tegen hebben dat opstandige ingezetenen werden afgestraft. Wanneer nu de oudpatriotten in de vroedschap, in de orangistische correspondentie ‘discrepeerende Heeren’ genoemd, zich inschikkelijk toonden en meewerkten aan een ‘legale’ opheffing van het vrijcorps, dan was men wel zo clement deze heren niet op de plunderlijst te plaatsen.

Zutfen, waar Suyderas burgemeester was, kwam het eerst aan de beurt. Deze Suyderas, die de beslissende conferentie van Amersfoort op 25 juni meegemaakt had en in alle geheimen ingewijd was, wachtte de komst van de prinses in Den Haag niet af, maar vertrok nog op 25 juni naar Zutfen, waar hij het sein aan de garnizoenssoldaten zou geven, wat men aangaf met ‘arborer l'orange’. Tegen de avond verscheen hij, met oranje op zijn hoed, op het stadhuis waarna de soldaten, geholpen door

een niet talrijk proletariaat, de ruiten en deuren der aangegeven huizen gingen vernielen. Ongeveer 300 huizen moesten het ontgelden. In de nacht haalden de soldaten de wapens op bij de vrijcorporisten, die tegen dit geweld geen verweer hadden. Vervolgens verklaarde de vroedschap het vrijcorps voor opgeheven.

De volgende dag, 26 juni 1787, gaf Suyderas een verslag der gebeurtenissen aan Willem V in Amersfoort, waarbij hij voortdurend in zijn leugens verstrikt raakt. '*Een alersterkste en onverwagste* revolutie heeft hier een totale omwenteling van saeken te weeg gebragt, en wel sodanig, dat er bijna geen huys meer gevonden word, of 't is met oranje papier beplakt'.[4] Ofschoon Suyderas een der leiders was van de 'nationale' contrarevolutie en in het bijzonder van de Gelderse, durft hij te spreken van een 'onverwachte' omkeer. Dat de huizen met oranjepapier beplakt waren, kwam niet voort uit oranjeliefde zoals dikwijls geschreven wordt, maar men was niet veilig voor de woeste soldateska die met de blanke sabel patrouilleerde, indien men niet onder het oranje zat.

Dan volgt de bekende orangistische lezing: hoe de burgers de soldaten uitdaagden en bedreigden, zodat de soldaten zich wel moesten beschermen, hoe het volk oranje boven riep, zodat Suyderas wel oranje op zijn hoed moest steken, om het volk en de soldaten te bedaren en plunderingen te voorkomen. In feite had hij door zijn oranje cocarde het sein tot de plunderingen gegeven. 'Ik bood mij aan om alles in 't werk te stellen om verdere onregelmatigheden te voorkomen, en insteerde op 't sterkste, dat de huysen der leeden der regeering, in 't bijsonder die der discrepeerende Heeren, mogten beveiligd worden; 't welk ook met dat succes is geschied, dat aan geen derselver eenig leed is geschied, niettegenstaande dat er gedurende den geheelen nacht nog veel glasen sijn ingeslagen, meest door burgers, vrouwen en kinderen. Om 't te stuiten was een onmogelijke saek'. De leugens stapelden zich wel op. Suyderas kon wel voorkomen dat de huizen der heren, zelfs van de oudpatriotten gespaard bleven, maar dat lukte niet ten aanzien van de huizen der bur-

4) H.A. Westrate, *Gelderland in den Patriottentijd* (Arnhem, 1903), 368; alle brieven, die over Gelderland aangehaald worden, bevinden zich in het onmisbare boek van Westrate, 363-373, tenzij anders wordt vermeld.

gers! De patrouillerende garnizoenssoldaten konden niet verhinderen dat ‘burgers, vrouwen en kinderen’ de huizen plunderden!

‘Van dese morgen of lyver van de nacht is de geheele burgerij ontwapent; door wie, betuig ik niet te weten; dog dit is seker, dat thans alle wapens op 't stadhuis zijn . . . Seedert dat ik d'eer heb gehad Uw Doorluchtige Hoogheid t'Amersfoort op te wagten, ben ik niet te bed geweest’. Ofschoon het eigenlijke doel van deze actie, de ontwapening van het vrijcorps, bereikt was, beweerde Suyderas niet te weten door wie ze ontwapend waren. In de laatste zin geeft hij zelf de verklaring: in Amersfoort had men de algemene contrarevolutie gepland, en sindsdien was hij niet meer naar bed geweest.

Vanuit Zutfen ging Suyderas ijlings naar Nijmegen waar de voorbereidingen voor de Haagse reis in voile gang waren. Daar ontmoette hij op 27 juni Hogendorp, en beiden vertrokken weer uit Nijmegen, op deze dag: Hogendorp naar Den Haag om de komst der prinses af te wachten, Suyderas naar het kwartier van de Veluwe om de revolutie die hij in Zutfen georganiseerd had, over heel Gelderland uit te breiden. Toen de wegen van Hogendorp en Suyderas zich scheidden, ging Suyderas, naar de woorden van Hogendorp, alle maatregelen nemen om een revolutie in Gelderland algemeen te maken etc. ‘M. de Zuideras prit tout plein d'arrangements pour rendre générale en Gueldre une révolution etc’.[5)]

Toch lijkt het een vreemde brief die Suyderas aan Willem V schreef. Hoe kon hij zo'n onwaarachtige voorstelling van zaken geven aan de stadhouder, die in zijn isolement wellicht geen details kende maar toch vanaf 1781 kapitalen had laten uitgeven om dergelijke opstanden te organiseren en Suyderas kende als een der leiders? Natuurlijk wilden de orangisten de werkelijke toedracht tot iedere prijs verborgen houden, voor het toenmalige publiek, en via archieven ook voor het nageslacht. Hun propaganda ging ervan uit dat, indien men steeds de leugen herhaalde, zij als waarheid zou worden geaccepteerd. En als men de geschiedenisboeken nagaat, kan men niet

5) Hogendorp, II, 113.

ontkennen dat de methode succesvol is geweest. Bovendien wilden ze tot iedere prijs de stadhouder, althans uiterlijk, buiten spel houden. Daarvoor moeten we teruggaan naar het begin van deze contrarevolutie. In kiem ligt die opgesloten in de smeekbrief die de orangistische leiders in het najaar 1783, tijdens de vierde Engelse oorlog, grotendeels buiten de stadhouder om, aan de Engelse regering richtten, nadat de geheime agent O'Hara in ons land gearriveerd was. Daarin wordt de methode: de stadhouder weet van niets, reeds uiteengezet. ‘Het is absoluut noodzakelijk om verscheidene redenen dat deze laatste (de stadhouder) in niets wordt gemengd, en de schijn hoog houdt dat hij absoluut niet op de hoogte is van wat ten zijne gunste gedaan zal kunnen worden (et paroisse ignorer absolutement tout ce qui pourra se faire en sa faveur.)’[6] Uiteindelijk was Willem V de dienaar der soevereine heren zoals Suyderas, Torck en Van de Spiegel, die met hem solden ten hunne gunste.

Zo is het antwoord van Willem V te verstaan, waarin zijn scepticisme aangaande hun ‘oranjeliefde’ en de waarheid omtrent Suyderas' voorstelling zich duidelijk manifesteert. ‘Ik . . . danke U.H.W.G. voor de communicatie van het voorgevallene in Zutphen. Ik wensche, dat zulks van goede gevolgen moge zijn en dat hetgeen nu op de hoeden staat (oranje), eens in de harten moge worden geprent; nu is men van buiten Oranje te Zutphen, ik hoope dat men het eens zal zijn van binnen. Dat voorgevallene komt mij nog onbegrijpelijk voor en speciaal dat de ontwapening zonder slag noch stoot is geschiet’.

Op 27 juni was Suyderas uit Nijmegen vertrokken voor verdere revoluties in Gelderland. Op dezelfde dag nog kon hij de stadhouder berichten, dat die in Doesburg, gelegen in het graafschap Zutphen, op dezelfde manier als in Zutphen verlopen was. Daar waren de buitenlandse huurtroepen zo ‘oranjegezind’ dat ze aan hun commandant de ‘ernstige begeerte’ kenbaar gemaakt hadden de oranjecocarde op te kunnen steken, dat wil

6) *Brieven aan R.M. van Goens*, III, 212; in het reeds genoemde program der orangisten, in 1783 naar Engeland gezonden n.a.v. het bezoek van O'Hara, wordt dat zo uitgedrukt: ‘il est indispensable pour differentes raisons que ce dernier (stadhouder) ne soit mêlé en rien, et paroisse ignorer absolument tout ce qui pourra se faire en sa faveur.’

zeggen de burgerlijke militia te ontwapenen. ‘Te Dousburg heeft een diergelijke revolutie (als in Zutfen) plaets gehad; 't garnizoen toonde aan de commandant hunne ernstige begeerte, om op het voorbeeld der hooftstad (Zutfen) orange cocardes te dragen. De commandant appuieerde die instantien (verzoeken) bij de magistraat, met dat gelukkig gevolg, dat de laatste (de magistraat) des middags om 3 uuren heeft laaten publiceeren: 1° Dat d'ingeseetene geen swarte cocardes meer, maar orangen soude dragen. 2° Dat de burgers hunne geweren morgen vroeg voor negen uuren aan het stadhuis zouden hebben te brengen. . . Dit alles is seer stil en bedaard afgeloopen; ik hebbe reden om te denken, dat 'tzelfde overal sal gevolgt worden, immers in onse Provincie. God geeve, dat 't wel afloope’. Tegen dergelijke georganiseerde, plotselinge acties der garnizoenssoldaten stonden de burgers, zeker in de kleine steden, vrijwel machteloos.

Suyderas had inderdaad alle ‘reden om te denken’ dat de contrarevolutie ook in de andere steden nagevolgd zou worden. Want daartoe had hij alles reeds geregeld. Nu kwamen Arnhem, hoofdstad van het kwartier van de Veluwe, en Nijmegen, hoofdstad van het kwartier van Nijmegen, aan de beurt. De leider der orangisten in Arnhem was G.G. Bentinck, lid van de magistraat, landdrost van de Veluwe en vazal van de stadhouder. Zo had hij D. Brantsen voor de oranjecabaal gewonnen door hem, tegen de geldende voorschriften in, tot raadsheer aan het hof van Arnhem te maken. Verder kon hij steunen op Torck, vrijheer van Roosendaal (bij Arnhem) en gedeputeerde ter generahteit. De patriotse burgerij had veel te lijden van de terreur van het regiment Sommerlatte en de garde-dragonders, die ongestraft tegen hen optraden.

De voorbereidingen voor een aanval op burgers namen heel wat tijd in beslag. Men vindt geen aanwijzingen dat in Gelderland het proletariaat georganiseerd is, men deed het af met de garnizoenssoldaten, die met het Engelse secret service money orangistisch gemaakt werden, wat vroeger waarschijnlijk met hulp van stadhouderlijk geld geschiedde.[7)] De organisator van de plunderingen in Arnhem en Nijmegen was Torck van Roosen-

7) Westrate, 118, voetn. 1.

daal, die reeds in juni 1787 een enorme hoeveelheid oranjelint bestelde, dat men nodig had voor het ‘arborer l'orange’. Hij zorgde ervoor dat de magistraten en de garnizoenscommandanten in beide steden bereid waren mee te doen, wat ‘bien disposé’ genoemd wordt. Op 18 juni berichtte Torck de stadhouder dat de voorbereidingen in een vergevorderd stadium verkeerden. ‘De raadsheer Brantsen die ik bij mijn terugkeer uit Nijmegen thuis aantrof, heeft mij toestemming gegeven Uwe Hoogheid op de hoogte te brengen van de schikkingen (arrangemens) die ik getroffen heb, zowel voor Nijmegen als voor Arnhem; magistraten en commandanten zijn beide bereid mee te doen (bien disposés), en ik hoop dat op het moment, dat de heer Most, door mij naar Eberfeld gezonden om er 40.000 el lint bij elkaar te zoeken, terug zal zijn, dat men dan tot actie zal overgaan, zoals dat heet, zowel in Nijmegen als in Arnhem’.

Ook andere voorbereidingen waren nodig. Wanneer de vroedschap tot ontbinding van het vrijcorps kon besluiten, had men een beter uitgangspunt: men had een legale basis, al verhinderde dat de plundering niet. Werkten de ‘discrepeerende heeren’ uit angst aan zo'n resolutie mee, dan kwamen hun huizen ook niet op de plunderlijst; generaal Verschuur in Arnhem diende daarvan op de hoogte te zijn. Ook had men nog militaire versterking nodig, die alleen de stadhouder door zijn recht van patenten of troepenverplaatsing kon geven. Op 28 juni, de dag vóór de Arnhemse plunderingen, vroeg Brantsen de stadhouder nog om versterking met een ‘goed regiment’. De volgende dag, aldus Brantsen, zou men door de ontwapening van het vrijcorps de gevoelens der welgezinden *doen* ‘developpeeren’.

‘Uwe doorlugtigste Hoogheid sal buyten twijfel reeds omstandig geïnformeerd sijn van de gelukkige omkeering van saken in Zutfen en Doesburg. Het was seer te wenschen, dat dit voorbeeld ook op andere plaatsen gevolgt konde worden en ik gelove, dat het moment thans gekomen is, om door middel van eene ontwapening der burgerij t'Arnhem aldaar ook de sentimenten der wel geïntentioneerde voor Uw Doorl. Hoogheidspersoon en huys te doen developpeeren, dog, om hierin voor 't tegenwoordige iets met effect te kunnen doen, is het hoognodig dat het garnizoen van Arnhem nog met een regiment, op welks

'T. Buys, inv. et delin. BEWEEGING TE ARNHEM Reinst Vinkeles & C. Bogerts. sculp.

officieren en gemeenen (soldaten) staat kan worden gemaakt, versterkt werde; het eerste bataillon van Sommerlatte is zeer goed en onder desselfs officieren sijn er, waarvan men excellent employ kan maken en dient daarom t'Arnhem te blijven, maar het tweede bataillon is niet veel te vertrouwen. Ik neeme oversulcx de vrijheid bij deese te herhalen mijn instantelijk versoek, dat Uw D.H. dog sonder uitstel nog een goed regiment t'Arnhem gelieve in garnisoen te senden . . .

P.S. Den Heer van Roosendaal informeert mij nog soo even, dat hij heden morgen met de leeden van de magistraat van Nijmegen en met het garnisoen aldaar overlegt heeft, om, so ras men in de stad van een genoegsaem quantiteit oranjelint voorsien sal sijn, hetselve direct openlijk t 'arboreeren, als mede dat men met de generaal Verschuur over eenige dispositien gesproken heeft, die souden kunnen gemaakt worden, wanneer t'Arnhem heeden van de magistraat genoeg sullen sijn om de ontwapening op een legale wijse te bevorderen'. Door Brantsen wordt het eerste bataljon van het regiment Sommerlatte 'zeer goed' genoemd, en daarbij waren officieren, waarvan men een 'excellent employ' kon maken.

Op 29 juni was het zover. Torck van Roosendaal liet door een livreibediende, die hij met een oranjecocarde de stad in stuurde, het sein geven. Het besluit van de vroedschap om het vrijcorps te ontbinden was al eerder op die dag genomen. Een burger en ooggetuige vertelt wat er gebeurde. 'Dit (komst van de livreibediende) was 't teeken voor de militairen, waarvoor de orange-cocardes reeds eenige dagen te voren in gereedheid gebracht waren. Ze verschenen er mede als razende Bachanten, dat met genoegen door de meerderheid der regeering wierd aangezien; die ook aan de klagenden en hunnen ramp voorzienden Burgerij alleen ten antwoord gaven dat er geen gevaar te vreezen en alles slegts een gepaste vrolijkheid was. Des middags ten 2 uuren vergaderde weder de Magistraat, terwijl de soldaten woedenden door de stad liepen met een oranjevaandel. Op de stadstoren wierd toen het bekende Wilhelmus op de klokken gespeeld als 't teken van de aanval. Aanstonds begon de nimmer zoo gehoorde roof en plundering, terwijl de militaire officieren een medaille op de borst hingen. De burgerij was buiten mogelijk-

heid van defensien. Bij de 20 huizen zijn totaal geruineerd, en aan bijna alle huizen van weldenkenden glazen en deuren gebroken. Dit noodlot treft thans alle de Geldersche steden. 't Plan is al wat weldenkt, te ontwapenen'.[8)]

Hoe gedroeg zich nu het eerste bataljon Sommerlatte, dat door Brantsen 'zeer goed' was genoemd, en waar officieren bij waren waarvan men een 'excellent employ' kon maken? Volgens het besluit van opheffing van het vrijcorps, moesten de wapens voor de deur worden gezet. Waar dat niet gebeurde, werd op militaire wijze systematisch geplunderd, onder leiding van Sorret, majoor van het eerste bataljon Sommerlatte. 'Aan het hoofd van deze plunderaars bevond zich een zekere Sorret, major onder het regiment van Sommerlatte, thans Randwijck die met charp en ringkraag, met de degen in de vuist de soldaten aanvoerde, en volgens een lijst die hij in de zak had en die hem door eenige leden van de magistraat zelf was ter hand gesteld, zijn exploit verrichtte . . . Dan hoe lacheus en laf deze aanvoerder en plundergeneraal was, blijkt uit het volgende geval. Voor het huis van een zekeren koopman Ter Hoeven met zijn bende dieven en moordenaars komende, opende zeer onverwagt gemelde heer zijn deur met een geladen snaphaan in de hand'.[9)] Hij dreigde te schieten als ze zijn huis zouden plunderen en daarop dropen de plunderaars af, haalden versterkingen en kwamen terug. Ter Hoeven verdedigde zich nu tot de laatste patroon en verwondde daarbij verschillende soldaten.

Terwijl die plunderingen in Arnhem aan de gang waren, zat de organisator Torck, in zijn kasteel te Roosendaal, met de kinderen van de stadhouder te dineren. Het was reeds avond, toen hij de stadhouder van de gebeurtenissen in Arnhem op de hoogte bracht, en hem mededeelde dat men nog dezelfde avond (van 29 juni) in Nijmegen met een gelijke actie van start zou gaan. Zijn contactman voor Nijmegen was een zekere Moorrees, hoofd van de gemeenslieden in Nijmegen, die de orangisten naar hun kant hadden overgehaald door zijn zoon een post te geven. Deze had een schriftelijk rapport gemaakt, een situatieschets van

8) Dumont-Pigalle, A.A., verslag van Matthias.
9) Dumont-Pigalle, Q, verslag 'sur le pillage d'Arnhem, le 29 juni 1787'.

Nijmegen. De leiders in Nijmegen zouden de regenten Grootenraay en Ommeling zijn. Tevens herinnerde Torck de stadhouder aan diens belofte, om hem ‘prendre à sa suite’, dus in zijn gevolg op te nemen: hij zou een post krijgen in de vazallistische hiërarchie van het patronagestelsel. ‘Morrees, die ik de opdracht gegeven heb, om alles in Nijmegen te regelen, onder leiding van de heren Grotenraai en Ommeling, heeft zo juist een rapport gemaakt, hoe de toestand (in Nijmegen) is. Ik heb hem gevraagd dit schriftelijk te doen. De prinses Louise en de prinsen bewijzen mij de eer om bij mij aan huis te dineren. Ik hoop dat Uwe Hoogheid niet de belofte zal vergeten, die zij mij gedaan heeft, om mij in haar gevolg op te nemen. Ik heb met Morrees afgesproken dat alles reeds deze avond (in Nijmegen) zal beginnen. In Arnhem is alles in volle gang’.

Welke visie op dat Arnhemse gebeuren zou de orangistische propaganda nu gaan geven? De voorstelling van spontane volksacties en oranjeliefde was hier niet te gebruiken, maar wel die van zelfverdediging der garnizoenssoldaten, die door de burgers aangevallen waren. Om dat verhaal, in die vorm, te publiceren, zond Torck aan J. Kumpel in Leiden, de volgende voorstelling: die plunderingen zijn ontstaan ‘door duizende voorafgaande brutaliteiten en gepleegde excessen door Burgers tegen militairen, als houwen, schelden, hakken en schieten uit de vensters . . . en ook nog op de bewuste Vrijdag (29 juni) het schieten door Ten Hoever op een officier van Sommerlatten en eenige soldaten, die niets als haar zijdgeweer (sabel) bij haar hadden, en niets deden als roepen *Vivat Oranje*, en toenmaal haar geweeren zijn gaan halen, om haar (zich) te defendeeren’.[10)] Ook de *Geldersche Historische Courant* en de *Brielsche Courant* gaven de lezing, dat de magistraat alles deed om de oranjegezinde soldaten in toom te houden, dat dit echter niet lukte en zo meer.

Ook D. Brantsen, die in Arnhem woonde, gaf op 29 juni, om 22 uur, verslag aan de stadhouder over de gebeurtenissen in de stad. Men beloog de buitenwereld en trachtte onder elkaar ad absurdum de fictie vol te houden dat de stadhouder ‘van niets

10) Dumont-Pigalle, A.A.

wist'. 'Ik haaste mij om Uw.D. Hoogheid t'informeeren, dat heden de revolutie t'Arnhem ook plaats heeft gehad, dog tot mijn leedwezen niet sonder disorder is afgeloopen, hetgeen door d'onvoorsichtigheid van eenige borgers selve is veroorsaakt. Nadat de militairen deesen morgen sig van oranjecocardes voorsien hadden, wierden sommige van deselve in het voorbijgaan van een huis (bedoeld waarschijnlijk van Ter Hoeven) seer geinsulteert, 't welk haar sodanig irriteerde, dat sij aanstonds op 't huys aanvielen en alles daar in kort en klein sloegen, waarna sij sich aan de magistraat adresseerden met versoek, dat de borgers mochten worden geordonneert, om hare wapenen op 't stadhuys te brengen, hetwelk geaccordeert'. Hier wordt nog een leugen meer verteld: de mededeling dat het bevel tot wapens inleveren ontstaan zou zijn tengevolge van de acties der burgerij, terwijl die betreffende publicatie aan de acties der soldaten voorafging. 'Op dit oogenblik, sijnde tien uuren (in de avond), is alles stil . . . hebbende de officieren mij belooft alle verdere disordres te sullen weeren, waartoe de major Sorret van het Ie bataillon van Sommerlatte, sowel als de generaal Verschuur, onaangesien de woede van 't volk, sig veel moeite geeven . . . Ik hope te sullen mogen verneemen, dat Hare Koninklijke Hoogheid behouden in 's Hage is gearriveert en dat Hoogstdesselfs apparitie eene gelukkige uitwerking sal hebben gehad'.

In deze brief verschijnt Sorret of Zorreth zelfs ten tonele als de man die de orde zou handhaven. Men kan zich wel afvragen welke orde dat was, want de plunderingen gingen door en bereikten ook hier, zoals elders, gedurende de nacht hun climax. Uit het slot kan men opmaken dat de Gelderse contrarevolutie en haar methode verband hielden met de Hollandse plannen. Brantsen spreekt daar de hoop uit dat de komst van de prinses in Den Haag 'een gelukkige uitwerking' zou hebben, zoals immers de oranjelinten in Zutfen, Doesburg en Arnhem die gehad hadden. Na afloop der plunderingen liet de stadhouder wel zijn misnoegen over het gedrag van het regiment Sommerlatte blijken. Dat had echter geen gevolgen, en Sorret bevorderde hij tot kolonel.

Hoe verging het ondertussen de burgers in Nijmegen? Het

zag er voor hen maar duister uit. In de brief die Torck tijdens het diner, op 29 juni, naar de stadhouder stuurde, voegde hij een briefje erbij dat zo goed als zeker de situatieschets van Moorrees is. In het volgende stuk is derhalve Moorrees aan het woord die aan Torck vertelt hoe het met de voorbereidingen tot de Nijmeegse plundering staat.

'Ik hebbe met d'heer Borgermeester van Linden en van Leeuwen gesproken en voorgeslagen, of 't niet best soude weesen thans met de oranjecocardes te beginnen, ter oorsake men sag, dat de inclinatie der borgerij sowel als van 't garnisoen daarheen tendeerde. Gemelde heeren waren van advis dat men 't niet moest verbieden of gebieden, maar ieder sijne vrije wil laten moest, terwijl men dan in cas (in het geval dat) 't niet generaal geschieden, de borgerije tot dragen dier cocardes versoght en aangemoedigd soude connen worden. Thans schijnt 't eenigste obstakel, wie 't eerste beginnen sal, dog twijfele niet, of sodra men de inclinatie van de magistraat weet, sal alles sig direct met de oranjecouleur besetten en versieren.' Toch is hier de plundering niet doorgegaan omdat Spaan van Biljoen door de magistraat naar de stadhouder gestuurd werd, en daar de plundering wist af te wenden.

Door de plunderingen van Zutfen en Arnhem beoogde men niet slechts de burgerlijke militia te ontwapenen, maar tevens die van andere plaatsen te intimideren. Zo werden in andere Gelderse plaatsen als Tiel, Zaltbommel, Harderwijk en andere met hulp van garnizoenssoldaten de vrijcorpsen ontwapend. Maar het Gelderse revolutionaire comité was tevens van plan om het regiment d'Envie, dat in Doesburg met succes was opgetreden, te gebruiken tegen de burgers van Overijssel, vooral tegen Deventer. Daartoe vroeg Suyderas op 4 juli 1787 de medewerking van de stadhouder. 'Soo U.D. Hoogheid 't mogt goedvinden, soude mogelijk met veel frugt kunnen gebruikt worden 3 à 4 compagnien van 't regiment d'Envie, welke te Dousburg seer wel kunnen gemist worden . . . D'ontwapening is niet alleen in de steeden, maar ook ten plattelande (van Gelderland) genoegsaam geheel ten einde gebragt en wel sonder eenige disordre of tegenkanting; alleen moet voor 't ampt van Steenderen en de graafschap Bronkhorst nog gezorgd worden.'

Op 6 juli heeft de oranjepartij weer vorderingen gemaakt, zoals te lezen valt uit de brief van Suyderas aan Willem V. ‘Te Steenderen staet de ontwapening heden en die in de graefschap Bronkhorst morgen te volgen . . . Te Deventer beevt en rilt alles, wat maar van een militair hoort spreeken; soo de aangeworven housaaren ofwel de overgekomene uit 't korps van den Rhijn Graef hier sonder gevaar konden g'emploieerd worden, vertrouw ik, dat d'eerste tijding van hun aankomst genoegsaem soude sijn om Deventer te evacueren.’ Met die troepen wil Suyderas dus ingrijpen in het land Overijssel om de vrijcorpsen in Deventer aan te vallen.

Dankzij de ‘influentie’ van hun patroon Willem V hadden de Gelderse edelen, door enkele partriciërs geholpen, de vrijcorpsen ontwapend, de democratische beweging onderdrukt en de vijandelijke cabalen van patriciërs en enkele edelen overwonnen. Ze hoopten daarmee de wankelende adelsrepubliek die Gelderland feitelijk was, weer in evenwicht te hebben gebracht en de belangrijkste regeringsposten voor zich te hebben gereserveerd.

3 *Holland*

De Anglo-orangistische partij mocht dan in Gelderland heel wat successen geboekt hebben, de politieke balans was daardoor niet in haar voordeel doorgeslagen, want Holland behield zijn natuurlijk overwicht. Van de Haagse reis der Prinses zou het afhangen, of de contrarevolutie in haar geheel zou slagen, dan wel mislukken. Voor de opstand in Den Haag had de oranje-sociëteit Lion d'Or en het correspondentiebureau dat daarvan een aftakking was, de nodige maatregelen getroffen. Men kon op de medewerking rekenen van een groot deel van het Haagse garnizoen. Weliswaar moest dat juist waken voor de veiligheid van de Hollandse Staten, maar of het dat zou doen was zeer de vraag. Het stond namelijk onder het bevel van de Gecommitteerde Raden waarvan de meeste leden *aristocraten* waren. Hun secretaris, A. Royer, was zelfs een der hoofdfiguren van het Haagse revolutionaire comité! En ongeveer de helft van het garnizoen was lid van de oranjesociëteit.

Toen Hogendorp, vanuit Nijmegen, in de middag van 28 juni

in Den Haag aankwam om mede leiding te geven en de komst der prinses af te wachten, trof hij zijn partij goed voorbereid aan. De generaal van het garnizoen Kretschmar hield zich kennelijk wel op de vlakte, maar overste J.L. Reinst (Reynst) zou meedoen, zijn soldaten uitnodigen en hen aanvoeren (mener). 'De heer Reynst zei mij dat hij zich heel weinig gelegen zou laten liggen aan wat de generaal zou doen; dat hij naar het Huis ten Bosch zou gaan, en zich aan het hoofd zou stellen van allen (soldaten) die hem wilden volgen'.[11] Zou Reinst de meneur zijn van de garnizoenssoldaten, een officier van het garnizoen, Van Ungeren, zou de meneur van het gepeupel zijn, onder leiding van Bentinck. Beelaerts van Wieldrecht en Blokland had zelfs het voornemen gehad de opstand te laten beginnen vóór de prinses aankwam, doch dat had men als te gevaarlijk afgewimpeld. Van Ungeren zou dus de oranjecocarde opsteken tot het bekende sein, zoals Hogendorp dat later van Grovestins, de adjudant van het garnizoen, hoorde. Grovestins 'm'a dit depuis que Ungeren, informé sans doute par Beelaerts, avait été préparé à arborer la cocarde orange'. Bentinck had zijn hulptroepen klaar, want tegen 11 uur in de avond, de tijd dat de prinses verwacht werd, bewoog het Haagse proletariaat zich in het nachtelijke duister, heen en weer, tussen de stad en het Huis ten Bosch.

Harris was er helemaal niet gerust op dat zijn vrienden deze onderneming, zonder Engelse garanties, tot een goed einde zouden brengen. Hij had Camarthen wel krijgshaftig geantwoord dat men zijn lijk niet aan de honden zou geven als hij in het harnas stierf, maar voor alle zekerheid had hij in Scheveningen een schip zeilree liggen om te vluchten als het verkeerd afliep; de Nederlandse deelnemers aan het complot had hij, als schrale troost, een asyl in Engeland beloofd.

Een orangistische opstand via 'spontane' acties van het gepeupel kon nog gunstige neveneffecten hebben op de publieke opinie in Nederland en Europa, en hij schiep tevens mogelijkheden om Frankrijk van interventie te weerhouden. Hoe zou

11) Hogendorp, II, 114; alle aanhalingen uit van Hogendorp over deze uren: 113-116.

Frankrijk zich immers tegen de getoonde volkswil kunnen gaan verzetten? In ieder geval wilde Harris de Engelse inmenging in de voorgenomen opstand verbloemen en daarom ging hij tegen de avond van de 28e juni bij de Franse gezant souperen. Na afloop bleef hij zelfs met de Franse gezant kaarten, maar zijn gedachten waren zo bij de verwachtingen van die avond dat hij de ene blunder na de andere maakte. Met opzet ging hij dus niet naar het Huis ten Bosch, waar de andere leiders van de opstand als Reigersman, Kinckel, de hofmeester Voigt en Rengers uit Friesland, in angstige spanning op de komst van de prinses zaten te wachten, en wel van 9 uur tot 2 uur in de morgen van 29 juni. ‘All those in the secret but myself were waiting with the greatest anxiety, from nine till this hour (twee uur in de nacht) at the House in the Wood. I excused myself from going thither, to avoid the natural inferences which would be drawn from it, and which would be equally pernicious to the Prinsess and myself. To avoid appearances I supped yesterday (28 juni) at the French Ambassador's’. De Haagse vrijcorporisten, die de menigte tussen de stad en het Huis ten Bosch zagen en na de Gelderse gebeurtenissen niet onwetend waren van wat er gebeuren kon, wachtten eveneens in spanning de loop der gebeurtenissen af.

Hogendorp die eerst zijn medewerker Bentinck opgezocht en hem in gezelschap van Nagell in de beste stemming had aangetroffen, ging daarna anderen bezoeken en keerde vervolgens naar Bentinck terug. Een huisknecht kwam hem al tegemoet; hij zou voortmaken, men wachtte op hem. Daar vernam hij de jobstijding dat de prinses was aangehouden. Suyderas, die na zijn Gelderse successen, op 28 juni naar Den Haag was gereden, had onderweg gezien dat zij bij de Goejanverwellesluis, tussen Schoonhoven en Haastrecht, door een vrijcorps was aangehouden. Om half twee in de nacht kwam hij met dat bericht in Den Haag aan. De organisators hadden te weinig met die mogelijkheid rekening gehouden, omdat men verwacht had dat Hollandse burgers die hun oostgrens verdedigden, geen prinses zouden aanhouden. Het doel van haar tocht was evenwel een publiek geheim. Een eerste controlepost had haar doorgelaten, maar een tweede, een vrijcorps uit Gouda, weigerde haar de

doorgang. Zowel de Hollandse Staten als de burgercommissie van Woerden zouden de handelwijze van dat corps goedkeuren, zodat de prinses naar Nijmegen moest terugkeren.

Spoorslags reden Bentinck en Hogendorp naar het Huis ten Bosch, waar het bericht algemene consternatie verwekte. ‘Tout le monde était consterné’. Bij al die haast was ook Van Ungeren, de meneur van het proletariaat, meegekomen, en tot verontwaardiging der aanwezigen, had Bentinck hem zelfs mee naar binnen genomen. Het gezelschap stelde het helemaal niet op prijs dat de nonchalante Bentinck op deze wijze de band tussen de heren en het proletariaat tot uiting liet komen. ‘Rhoon se fit suivre d'Ungeren à l'indignation de toute la compagnie’.

Harris was uit het lood geslagen en had die nacht weinig te missen. Tegen de zin van de stadhouder immers had hij sterk op die onderneming aangedrongen, en hij wilde niet laten blijken dat die reis in overleg met hem beraamd was. ‘Harris durfde niets te doen, hetzij dat hij van Zuideras (Suyderas) gehoord had dat de stadhouder die reis werkelijk ontraden had, hetzij dat hij niet wenste dat deze onderneming zou blijken in overleg met hem te zijn opgezet’.

Bentinck en het gepeupel, op buit belust, wilden alsnog tot acties overgaan, ofschoon ze nu op gewapende tegenstand der burgers konden rekenen en geen garnizoenssoldaten hen zouden helpen. Toch kreeg Harris Bentinck en de andere leiders zover dat ze beloofden die mensen in toom te houden. Het zou immers dwaasheid van hen zijn om nu in opstand te komen. ‘Mons. de Rhoon (whom I have some difficulty to contain) himself, and other leaders of the people, promise me they (de massa) shall be kept in order. It would indeed be the summit of madness in them to rise’. Zo dropen ze af naar de Haagse achterbuurten met hun krotwoningen en kelders.

De aanhouding der prinses haalde een streep door het plan van de Anglo-orangistische contrarevolutie, merkte Harris mistroostig op. ‘Check to the queen, and in a move or two check mate is, I fear, the state of our game . . . The event which has just happened oversets our whole plan.’

4) *Zeeland*

Niettemin, wat Harris schreef was schromelijk overdreven: niet het hele plan mislukte, maar wel de hoofdzaak, omdat de verovering van Den Haag het sein voor andere steden had moeten worden. In Gelderland had de orangistisch-*aristocratische* coalitie opmerkelijke successen geboekt, en Van de Spiegel zou er in Zeeland nog eentje bijvoegen.

Aangezien Engeland steun weigerde, Pruisen het met Frankrijk hield en het stadhouderlijk leger militair niet veel te betekenen had, was de Zeeuwse raadpensionaris aangewezen op het proletariaat en de garnizoenen. Ook in Zeeland was het verschil tussen een orangist en *aristocraat* moeilijk aan te geven, wat wel door de geschiedenis van de oude Van Citters die nu adviseur van de stadhouder was, verduidelijkt wordt. Evenals elders was ook de Zeeuwse lokale eenheid een politiek perpetuum mobile waarin de verhoudingen tussen de drie cabalen voortdurend aan verandering onderhevig waren. Maar sterk was de orangistische partij er niet. In Middelburg, Vlissingen en vooral Zierikzee bestonden goed geoefende vrijcorpsen of nieuwe schutterijen, waarop de oudpatriotse cabalen konden steunen.

De rol die Van de Spiegel bij de Zeeuwse plunderingen speelde, is doorzichtig genoeg, maar moet toch uit het totaalbeeld gedistilleerd worden. Omdat hij bij voorkeur een ‘politique orale’ voerde, wist hij te voorkomen dat zijn rol ‘ostensible’ werd, gelijk zijn medewerker Kinckel dat zei. Eén der hulpmiddelen om de schijn van niet-medeplichtigheid op te houden, bestond steeds in het benoemen van een onderzoekingscommissie die naging hoe zulke plunderingen waren ontstaan, waarom regering en garnizoenen niet waren opgetreden en dergelijke zaken meer. Zo liet Van de Spiegel door de Zeeuwse Staten een commissie benoemen die de plunderingen in Goes van jan. 1787 moest onderzoeken. Dat werd ook tijd, want de regering van Zierikzee had met even zoveel woorden gezegd dat ze georganiseerd waren. Het eindresultaat van die commissie verscheen op 21 mei 1787: de gemeente was lange tijd door de patriotse regenten en het vrijcorps onderdrukt, en daarom had de gemeente wraak genomen, zoals dat steeds bij oproeren het geval

is, ‘daar de Gemeente, lang onderdrukt en getergd, zig eindelijk op een gedugte wijze wraak verschaft. Dat de Heeren Commissarissen verre zijn van dit te allegeeren (aan te voeren) tot verschooning van het bedrijf der Gemeente, 'twelk zij integendeel als ten hoogste misdadig en strafwaardig beschouwen’.[12] Dan volgt een bedreiging met plunderingen in andere steden, want volgens de commissie ligt de bron van die oproeren in de partijschap, en als die verdwenen is, zullen ook de plunderingen ophouden. Hoe ‘misdadig en strafwaardig’ zij die plunderingen ook achtte, zij gaf advies algehele amnestie te verlenen, gelijk ook gebeurde. Precies dezelfde verklaringen zullen door onderzoekingscommissies na iedere nieuwe plundering worden gegeven.

Van het driemanschap: Harris, prinses, Van de Spiegel, dat de nieuwe oranjepartij aanvoerde, was de laatste zeker niet de geringste. Wel hield men zich niet steeds aan zijn adviezen, omdat hij ze niet altijd persoonlijk kon toelichten en verdedigen. Tengevolge van de verre afstand en de labiele situatie binnen Zeeland kon hij niet alle conferenties bijwonen. Zo nam hij niet deel aan de Nijmeegse conferentie van 13 tot 18 mei 1787, waar de oranjetop de beslissing tot de contrarevolutie nam en de hoofdlijnen ervan uitstippelde. Vanuit het hof in Nijmegen echter zorgde de invloedrijke Van Citters ervoor dat Van de Spiegel van de gang der zaken op de hoogte bleef. Reeds op 18 mei laat Van Citters zijn raadpensionaris weten hoe de Nijmeegse conferentie is afgelopen: Harris is erg tevreden dat de prins en de prinses nu de Engelse kant hebben gekozen, doch Van Citters is nog niet zeker van Engelands politieke steun. ‘1418 (Harris) is gisterenavond gearriveerd en retourneert deze nagt, zeer voldaan over zijn receptie en over de goede dispositie waarin hij 1141 en 1152 (prins en prinses) gevonden heeft. . . . In zo verre dat, zo men te 1428 (Londen) gedisponeerd is om gehoor te geven, er alle reden is om te denken dat deze zaak (contrarevolutie) een goede keer zal nemen. De spoed is vooral gerecommandeerd, dewijl er periculum in mora is, en

12) Vreede, III, 416, 21 mei 1787.

vooral gezorgd moet worden voor 1546 (geld), 't geen beloofd'.[13)]

Ook de prinses hield Van de Spiegel voortdurend op de hoogte, en vroeg eveneens dikwijls diens adviezen. De leiding woog voortdurend de twee alternatieven der contrarevolutionaire methode af: men kon het met militaire macht proberen, of met proletarische acties. Toen in het midden van juni 1787 het Hollandse cordon was omgekocht en grotendeels begon te verlopen, gaf de prinses de voorkeur aan militaire operaties, tenminste als Engeland de oranjepartij effectief wilde ondersteunen. Was dat laatste niet het geval, dan koos zij het tweede alternatief: de Haagse reis met de ondergrondse oorlog, waar Van de Spiegel nogal wat bezwaren tegen had. 'Ik wil U wel zeggen, Mijnheer, dat naar mijn vaste overtuiging het tweede alternatief moet gekozen worden, indien het eerste niet uitvoerbaar is, en indien men geen steun van buiten krijgt, die effectief is voor de goede zaak'.[14)]

Een andere topman correspondeerde eveneens met Van de Spiegel, en dat was Hogendorp. Hij vertelt over de pijnlijke discussies, vlak vóór de Haagse reis der prinses: de stadhouder wil slechts naar Den Haag gaan, indien de Staten hem uitnodigen of, anders gezegd, hij wil geen contrarevolutie met hulp van het proletariaat. '247 (stadhouder) wil geroepen zijn. Men durft hem niet te roepen. Om dit alles te verhelpen, besluit 255 (prinses) te gaan, te spreken, de verdere wanorde door meerder beleid te stuiten, en eindelijk, was het mogelijk eene 613, 619, 624, 622, 604, 621, 615, 619, 611 (restitutie, revolutie, insurrectie?) te bewerken. Kon 251 (prinses) anders? 't Oogmerk is edel, de wijze van 'er toe over te gaan groot'.[15)]

De Haagse reis zou in Zeeland wel resultaat opleveren. Reeds op 2 febr. 1787 had Van de Spiegel aan de prinses verzekerd dat hij in Zeeland op dezelfde wijze zou blijven werken als hij in Goes had gedaan. In Middelburg nu bezat de Van Citters-clan een zeer grote invloed: G. van Citters was er burgermeester,

13) Vreede III, 397.
14) Idem, 447.
15) Idem, 473.

W.A. van Citters lid van vroedschap, W.A. Kien van Citters lid van de vroedschap en bewindhebber van de Oostindische Compagnie bij de Zeeuwse kamer. Om een goed beeld te krijgen van deze familie zou men een volledige genealogie moeten geven. Zo was Kien van Citters jun., de zoon van de bewindshebber, getrouwd met een dochter van baron Van Lijnden van Blitterswijk, de stadhouderlijke vertegenwoordiger en vazal in Zeeland. Men kan bij deze Zeeuwse regenten, en zeker niet bij de vele Van Citters, moeilijk enig onderscheid maken tussen *aristocratische* of orangistische gezindheid. Dat was in de voorafgaande jaren wel gebleken, maar in ieder geval waren zij het die de leuze *Oranje boven, de patriotten na de bliksem* voortdurend door het gepeupel lieten schreeuwen. Niettemin, in deze stad handhaafde zich een oudpatriotse cabaal, die op het gewapende corps der burgers of het genootschap kon rekenen. De stedelijke regering trachtte dus allereerst dat genootschap uit te schakelen en in het najaar 1786 verklaarde zij dat corps voor ontbonden. De individuele leden echter lieten zich nu in een schutterij opnemen, die immers oude rechten had en zo maar niet te ontbinden was. Ondanks allerlei andere maatregelen wist die schutterij zich te handhaven, en daarmee de oppositie-cabaal.

Hoe nauw de relatie was tussen de Haagse reis en de plundering van Middelburg, die van 29 juni tot 2 juli duurde, blijkt wel uit de correspondentie van Van de Spiegel en de prinses. Van de Spiegel was natuurlijk goed op de hoogte van het doel der Haagse reis. In de verwachting dat de prinses op 28 juni in Den Haag zou aankomen, had hij Kinckel met een brief voor de prinses naar Den Haag gestuurd. Zoals we zagen, bevond zich dan ook Kinckel bij de orangisten in het Huis ten Bosch, die in de nacht van 28 juni 1787 de komst der prinses zaten af te wachten. Aangezien de prinses aan de grens werd teruggestuurd, kon zij natuurlijk die brief niet zelf in ontvangst nemen. Wegens de grote voorzorgsmaatregelen liet men hem een tijdje in Den Haag liggen, voor hij haar naar Nijmegen werd nagestuurd. Zo kon zij pas op 2 juli die brief van Van de Spiegel beantwoorden, terwijl ze nog niet wist wat er in Middelburg gebeurd was. ‘De brief die U, heel juist, mij door bemiddeling

van Kinckel hebt willen schrijven, heeft mij gemist, en is tengevolge van overdreven voorzorgsmaatregelen tot nu toe in Den Haag blijven liggen. U zult wel kunnen aanvoelen dat ik zeer ellendige ogenblikken heb doorgemaakt, maar ik heb geen moment spijt gehad van het besluit (naar Den Haag te gaan). . . Alle steden van Gelderland volgen het voorbeeld dat Zutphen gegeven heeft . . . Ik hoop van harte . . . dat Uw plannen (vues), even verstandig als verlicht, alle mogelijke succes zullen hebben'.[16] Het is goed mogelijk dat Kinckel op 29 juni ogenblikkelijk naar Middelburg is teruggegaan om de mislukking van de reis te melden, maar het voorbereiden van proletarische acties eiste veel werk, dat men zo maar niet kon afbreken, en bovendien, de orangisten in Gelderland hadden gewonnen.

Tegen de avond van 29 juni 1787 begon de opstand in Middelburg. De leiding berustte bij Van de Spiegel, W.A. van Citters, W.A. Kien van Citters en diens zoon Kien van Citters, die met name met de uitvoering belast was. Volgens de leider der Middelburgse burgers, L. Steveninck, waren 'intussen in deze stad aangekomen een goed deel vreemd volk, zo Vlamingen en Brabanders, en gevlugten en andere uit Holland en de Generaliteit (generaliteitslanden), die tot 8 à 9 gl. daags gehuurd waren, om de plundering en oproer aan te heffen en ter uitvoer te brengen, waarbij zich eenige van het gemeen van Middelburg, Vlissingen en van het platteland moesten vervoegen, die door de medebewusten van het project daartoe waren aangezet en omgekogt'[17] Kien van Citters jun. ging met een 'chais' naar het platteland van Walcheren om het proletariaat te waarschuwen. De Amsterdamse kamer van de VOC stelde aan de Zeeuwse kamer voor drie gulden daags Amsterdamse dokwerkers ter beschikking. Het rurale proletariaat van Walcheren bestond vooral uit grondwerkers van Oost- en Westsouburg, en vissers en zoutkeetwerkers van Arnemuiden.

'Men attroupeerde dan Vrijdag den 29 juni des avonds om zeven uuren bij het afgaan van de Oostindische compagnie werf

16) Vreede, III, 479.

17) Dumont-Pigalle, ZZZZ, ooggetuigeverslag van L. Steveninck; A.J.W. Cauwenberg, *Omstandig verhaal van het voorgevallene te Middelburg en in Zeeland, bij gelegenheid der revolutie in den jaare 1787*, 1796.

en Oostindisch kamer of Huis; men verzamelde bij het jagtje vorengemeld, daar men met schelden, bedreigen, geweld maken aanving, voorts stenen begon te werpen onder de gewone oproerkreet van *Oranje Boven* etc. De commandant van het genootschap, de heer van der Kemp, daar voorbij passeerende, wierd door 't zaam gerot gemeen gewelddadig aangegrepen, en een goede meenigte klappen en schoppen toegedeeld'. Dat waren zo de gebruikelijke inleidingen tot orangistische oproeren. Pas wanneer een burger of vrijcorps zich te weer stelde en iemand uit de aanvallende menigte doodde of verwondde, werd het teken tot de algemene aanval op de leden der vrijcorpsen en hun huizen gegeven. Met grote woede richtte het gemeen zich tegen het huis van de arts Steveninck, die met hulp van een schildersknecht en twee dienstmeisjes zijn bezittingen met succes tegen de plunderaars verdedigde. Daarom lieten de leiders in de nacht een zesponder-kanon aanrukken, dat J.C. van Citters van zijn schip had laten demonteren en ter beschikking gesteld had. Urenlang vuurde men in het duistere Middelburg kanonschoten op het huis van Steveninck af, die met zijn geweer bleef terugvuren, totdat hij het moest opgeven en wonder boven wonder heelhuids wist te ontkomen.

Terwijl het gepeupel gedurende drie nachten en twee dagen 19 huizen volledig uitplunderde, vergaderde de regering zonder iets te doen. Maar wel waakte zij ervoor dat de burgers niet tot een gezamenlijke verdediging konden komen. Indien dat dreigde te gebeuren, moesten de garnizoenssoldaten in actie komen om de plunderaars te helpen. Op een gegeven moment kon een Zwitserse garnizoensofficier dat plunderen niet langer aanzien en liet door enkele schoten de plunderaars verjagen. 'Er waren onderscheidene van de plunderaars die zich toen beklaagden dat zij bedrogen waren, want dat zij door leeden van de magistraat zelf waren aangezet en gekogt om te plunderen, dat zij hunne vrees voor de schutterij hadden te kennen gegeven, dan dat hun beloofd was de militairen wel tegen diegene die de plundering wilden beletten, te zullen doen ageren, maar niet tegen de plunderaars zelf; en de uitkomst deed zien dat dees off icier ook zeer tegen de orders en intentie gehandeld had, en wierd geordonneerd met zijn manschap af te trekken waarop het huis (van

notaris G. Beljaerd) aanstonds weder wierd aangevallen en geheel uitgeplundert.'

Men liet natuurlijk de menigte niet hun gang gaan, maar de leiders hadden de te plunderen huizen van leden of honoraire leden van het genootschap op een lijst geplaatst, aan de hand waarvan Kien van Citters jun. de opdrachten aan het gemeen gaf. Ook werd erop aangegeven in welke mate de huizen moesten worden 'behandeld', en zo werden er twee slechts licht beschadigd. Op 2 juli eindigde de eerste fase van de actie: het burgercorps was uitgeschakeld.

Vervolgens werden de belangrijkste leden der oudpatriotse cabaal uit de vroedschap verwijderd, terwijl de rest zich wel koest hield. Nu moesten de burgers nog de eed op de oude constitutie afleggen, waartoe eerst weer de 'volksstem' gehoord moest worden. 'Want op zekere avond deed de meergemelde W.A. Kien van Citters, de bewindhebber der VOC, weder een partij van zijn plunderende knegts op de markt te samen komen, en nadat ze braav gezwetst en gedreigd hadden, vervoegde hij zich met zijn zogenaamde meesterknecht Mousnier, die hem in de vorige plundering tot een eerste hulp en adsistent in het aanvoeren der plunderaars gediend had, midden onder den hoop, hen vragende wat ze wilden en of ze hem iets te zeggen hadden, waarop schielijk een algemeen Hoezee volgde en een geroep van Ja. De vraag was wat? en het antwoord dat die bliksemsche schutters de constitutie zouden bezweren en openlijk schuld bekennen . . . Waarop gemelde Van Citters antwoordde: bravo mannen en het zal gebeuren (dit verzoek of order was door gemelde Van Citters door twee van zijn cliënten aan het gepeupel zelvs voorgedragen) waarna hij hun gelastte stil en rustig naar huis te gaan, hetgeen ook door hen wierd gedaan, en aan zijn bevelen gehoorzaamt'.[18)] Zo had op 27 juli de 'plechtige eedsaflegging' plaats waarbij ze hun schuld moesten bekennen; de orangistische leiders hadden nl. het proletariaat verteld dat de schutters hun tegenstanders wilden vermoorden.

Nadat de plunderingen op 2 juli geëindigd waren, zond de

18) Dumont-Pigalle, ZZZZ, verslag van Steveninck, 1 juli, 1791.

raadpensionaris reeds de volgende dag bericht naar zijn patroon Van Citters in Nijmegen, dat de operaties in Middelburg, en in mindere mate in Vlissingen gelukt waren. In die niet gepubliceerde brief maakte hij kennelijk lovende opmerkingen over het rurale proletariaat van Walcheren, nl. dat het een buitengewone berechting van ‘opstandelingen’ had uitgevoerd, of naar de toenmalige uitdrukking ‘goed standregt’ gehouden had. Van Citters toonde zijn grote tevredenheid, omdat alleen op die manier de bron van het kwaad ofwel de partijschap kon worden aangetast. In de ogen van regenten was dit geen abnormale politiek, slechts een herhaling op grote schaal van wat in 1747 was gebeurd. ‘Ik heb zo uit UHoogEd. Gestr. Missives als uit die van fiscaal Steengracht informatie ontfangen van het gebeurde in Middelburg en elders, het is in Middelburg wat ruw toegegaan, en men heeft de zaken beter behandeld in Vlissingen. Ik vinde de remarque van de Walcherse landlieden zeer juist en gefundeerd . . . *C'est du veritable bon sens*, waar tegens niet te zeggen valt, en waaraan behoorde te worden voldaan om de kwaal eenigsints in zijne source aan te tasten . . . Mogte het voorgevallene in Zeeland eens met hetzelve gelukkige succes over slaan na Holland even gelijk weleer in 1747’.[19)]

Nu de oudpatriotse cabaal van Vlissingen door gewelddadigheden en het voorbeeld van Middelburg enigszins murw gemaakt was, vond Van Citters de tijd gekomen om in Vlissingen een betrouwbare baljuw te benoemen. Bij mogelijke acties van het proletariaat speelde een baljuw of hoofdofficier steeds een uiterst belangrijke rol, omdat hij hoofd van politie en tevens officier van justitie was. Had men zo'n man aan zijn kant, dan stond de orangistische cabaal vrij sterk. Hij had zijn oog laten vallen op A. Lampsins, een Hollandse *aristocraat*, die in april 1787 door de Amsterdamse burgers uit de vroedschap gezet was. Het bezwaar was dat hij niet de Vlissingse nationaliteit of burgerrecht bezat, maar daar was misschien wel iets op te vinden. De benoeming zou dan door de stadhouder geschieden, die markies van Vlissingen was, en dat zou de patriotse regenten die in. Vlissingen de meerderheid bezaten, aanzienlijk verzwakken.

19) Vreede III, 479/80, 9-10.

‘Mag ik bij deze gelegenheid eene vraag doen? Meend UHoog Ed. Gestr. dat men van dit moment behoorde te profiteeren om een Balliuw te Vlissingen aan te stellen? Zo ja, moet men eerst wagten dat hij (Lampsins) zijn *borgerregt* hebbe? Of is dit onnodig? Ik vraag dit, omdat er van gesproken is om van deze occasie te profiteren’. In strijd met het constitutionele recht van de standenstaat werd Lampsins in Vlissingen benoemd, zoals Witte Tullingh in Staats-Brabant.

Enige dagen later behandelde Van de Spiegel de Middelburgse plunderingen in de Zeeuwse Staten, waarbij hij dezelfde verklaring gaf als bij de Goese plunderingen en duidelijk liet weten dat die ook in Zierikzee, Vlissingen en andere plaatsen zouden volgen, als daar niet de ‘partijschap’ ophield. Aangezien de rust in Middelburg weer hersteld is, aldus Van de Spiegel, kunnen we weer vergaderen. ‘Ik feliciteer Uw Ed.Mog. met deeze uitkomst, die ik wensch en bidde, dat door de zegen van God Almagtig, en de voorzigtige besluiten van Uw.Ed.Mog. bestendig moge gemaakt worden’. Hij wou liever geen pathetisch verhaal ophangen van de gebeurtenissen in de stad, ‘ik wenschte veel liever alle gedagtenis derselve aan het Nageslagt te kunnen onttrekken’. De oorzaak van dat alles, de wortel van het kwaad lag in de partijschappen, waarbij hij de oppositie met een ‘behandeling’ bedreigde. ‘Het zij verre van mij, dit op te haalen met het oogmerk om eenig verwijt te doen aan degenen, die in dien tijd (van partijschappen) het gevaar (van plunderingen door de gemeente) nog verre rekenden; het geschiedt alleen om te vertoonen, waar de wortel van het kwaad te zoeken is, en dat zolang deze niet is uitgeroeid, men zich tevergeefs met de bestendigheid der tegenwoordige kalmte zou vleien . . . Indien de Prins Erfstadhouder en het huis van Orange nog langer bij sommigen het voorwerp van laster, hoon en vervolging moet zijn, dan vreeze ik, dat het ongenoegen onzer beste Ingezeetenen, en de drift der Gemeente, op verre na niet gestild is’.[20)] Dat liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Van de Spiegel durfde te spreken van ‘ik vreeze’, ofschoon hij zelf de komende plunderingen zou organiseren.

20) Vreede, III, 481/2.

VII Pruisen in het geding

De poging om op eigen kracht een orangistische tegenomwenteling tot stand te brengen, was in wezen mislukt. Welke mogelijkheden had men nog over, indien Engeland afzijdig bleef en Pruisen zijn goede verstandhouding met Frankrijk niet wilde prijsgeven? In deze wankele situatie bestond er werkelijk *periculum in mora*, zoals Van Citters dat zei. De *aristocraten*, in een halfslachtige coalitie met de oranjepartij verbonden, wilden wel ambten, maar geen patroon, wiens macht volgens het *Declaratoir* van 26 mei 1787 weer in oude vorm hersteld zou worden. Zelfs de extra-patronaatsrechten in Utrecht, Gelderland en Overijssel werden in dat document weer opgeëist. Dat alles maakte hen weer weifelachtig. Ook de orangisten bekroop de neiging zich meer *aristocratisch* te gaan opstellen. In Zeeland hadden zij immers slechts onder druk van Van de Spiegel hun *Acte van Verbintenis* getekend, en in Gelderland trachtten zelfs de edelen door allerlei uitvluchten aan de ondertekening van het orangistische program te ontkomen, dat daar het bijzondere patronaatsreglement weer invoerde. De politieke verhoudingen binnen de Republiek, de landen en de lokale eenheden bleven voortdurend in beweging.

Aan het uitblijven van een beslissing waren nog andere gevaren verbonden. De contrarevolutie had haar gezicht laten zien, en dan zagen de patriotse regenten, maar vooral de burgers tierende, plunderende, drinkende en lallende massa's. Indien het karakter der oranje-oproeren in onze geschiedschrijving ook al verdwenen is, de burgers van die tijd kenden het maar al te goed. ‘Wie ziet, wie gevoelt niet uit alle deze omstandigheden’, zo vraagt de *Post van den Neder-Rhijn*, ‘dat de aankomst van Hare Koninklijke Hoogheid in of bij 's Gravenhage het teeken kon zijn tot den algemeenen oproerkreet?’[1)] Waarom, zo gaat dat blad verder, stond het Haagse grauw in zo grote

1) *De Post van den Neder-Rhijn*, XII, 1049, 1053-54.

menigte 's nachts op de komst der prinses te wachten? Vele burgers hadden zelf gezien en ervaren hoe het gepeupel door de orangisten gebruikt was. *De Post* laat een groep Gelderse en Zeeuwse plunderaars tot de burgers spreken. ‘Gij en al de waereld draagt reeds kennis van de oproeren en plunderingen welke wij in *Gelderland* en *Zeeland* tot overhoopwerping der gegoede Burgers hebben aangerigt; het kan niet schelen of daarvan een geroep geniaakt worde, welke het gansche land doet dreunen en daveren, of de geheele Natie met schrik en afgrijzen vervult . . . Zie hier op welke wijze: wij, slegte (eenvoudige) en geringe menschen, die grotendeels geen voet gronds, of geen steen eigendoms op den Nederlandschen aardbodem bezitten, hebben die oproeren en plunderingen durven onderstaan (ondernemen), en zijn daarvoor niet alleen niet gestraft geworden, maar hebben er zelfs van verscheidene voorname Heeren kostelijken dank meebehaald, en er zoveel bij gewonnen, dat en de Regenten, en de aanzienlijken buiten de Regeering, volstrekt naar onze pijpen dansen. Wat dunkt U nu, Heer Post, kan er grooter Vrijheid, en dat zelfs voor de laagste classe van ingezeetenen worden uitgedagt?’

Indien deze permanente dreiging en de werkelijkheid der orangistische terreur uit de geschiedenis van deze periode verdwijnen, worden de woorden en handelingen der patriotse regenten, maar met name der burgers als meest bedreigde groep, onbegrijpelijk en blijft er een schimmenspel over. Deze oproeren in de steden trekken gemakkelijk de meeste aandacht, het platteland echter had er niet minder onder te lijden. Omdat de rechtsverhoudingen er anders waren, volgt hier een plattelandsgeval.[2)]

De ambachtsheerlijkheid Fort Hellevoetsluis viel onder het baljuwschap Voorn, waar een baljuw, samen met leenmannen, alle criminele en sommige civiele zaken in eerste aanleg behandelde. Zo'n baljuw had een plaatsvervanger, stedehouder of stadhouder geheten; voor Voorn was dat Brender à Brandis, terwijl een der leenmannen Alderwerelt heette. Op 24 juni 1787 werd buiten het Fort Hellevoetsluis een herberg geopend. Van-

2) Dumont-Pigalle, R, verslag van Anthoni van Gogh, 23 sept. 1789; zie ook bijlage 1.

uit de herberg trok dronken volk, onder het zingen van oranjeliederen, naar Hellevoetsluis, waar dominee Huygens en Anthoni van Gogh, twee patriotten, woonden. Toen de dominee tegen een van hen opmerkte dat zulke liederen door de Hollandse Staten verboden waren, sloegen ze bij hem ruiten in, en vervolgens ook bij Van Gogh, en dan weer bij de dominee. Daarop kwamen er vier schildwachten, waarvan twee zich bij het huis van de dominee posteerden, en twee bij Van Gogh, die evenwel het vernielen niet verhinderden, maar rustig toekeken, en bij de dominee een handje hielpen. Toen Van Gogh de soldaten vroeg waarom ze niet optraden, zeiden ze hem '*dat ze daar geen order toe hadde*'. Als zij niets deden, zo dreigde Van Gogh, zou hij tegen het gepeupel geweld gebruiken. Toen het weer met stenen begon te gooien, bedreigde hij het met een geweer, waarop het afdroop.

Om 11 uur in de avond kwam de menigte terug, maar nu was ze aangegroeid tot 400 à 600 mensen, die opnieuw stenen door de ramen gooiden, waarbij de vrouw van Van Gogh geraakt werd en voor dood neerviel. Van Gogh ging nu met twee zonen naar boven, naar de sociëteitskamer en vroeg vanuit een raam of het nog niet genoeg was. Dat was echter pek op het vuur, zoals hij vertelt, en men ging met verdubbelde kracht verder. Hij voerde daarop zijn dreigement uit en gaf zijn zonen opdracht te schieten, waardoor er twee werden gedood en vijf gewond; de menigte ging voor de tweede keer op de vlucht.

De volgende dag, 25 juni, kwamen Brender à Brandis en Alderwerelt met vier politie-agenten uit Den Briel, dokwerkers van de admiraliteitswerf, 'boeve van buyte' en matrozen op het huis van Van Gogh af. Voor deze overmacht nam Van Gogh met zijn familie de vlucht, maar hij hoorde de stadhouder Brender à Brandis nog zeggen: '*hakke hakke maar jongens, wel plunder en maar niet steele wand dan zou ik U moette vatte*'. Drie dagen lang plunderde het gepeupel zijn huis leeg, wat een schadepost van *f* 25.000 betekende. Van Gogh, die niet meer kon terugkeren, kreeg onderdak bij kennissen in Den Haag.

Dat deze plundering niet zonder medeweten van de stadhouder en de leenman in kwestie begonnen werd, is wel duidelijk uit het verloop van het verhaal, met name uit het vreemde

gedrag der schildwachten, die de plunderaars kwamen beschermen. De chaotische rechtsverhoudingen boden tegen zulke gebeurtenissen weinig bescherming. Baljuwen, schouten en rechters op het platteland waren dikwijls orangistische of *aristocratische* regenten, die dit lieten gebeuren of aanmoedigden. Al hadden de patriotse regenten de meerderheid in de Hollandse Staten, dan hield dat nog niet in dat hun 'ondergeschikten', dus ambachtsheren, schouten en baljuwen, zich daar veel aan gelegen lieten. De hoogste rechtbank, het hof van Holland, was voor de variatie meer *aristocratisch* dan oudpatriots, en zag geen reden om zo'n optreden te bestraffen, terwijl in het algemeen het hof niet gauw baljuwen en andere heren voor haar rechtbank daagde. Bovendien bezat de toegepaste methode het voordeel dat organisatoren bij een mogelijke rechtszaak zich konden verdedigen met het argument dat Van Gogh toch niet had moeten schieten 'op wat oranjevrolijkheid'. In Arnhem waren de soldaten immers ook opgetreden om zich tegen de burgers te 'beschermen!' Om burgers en boeren op het platteland tegen deze terreur te beschermen, nam de burgercommissie van Woerden op 3 juli 1787 politie en rechtspraak in eigen handen. In haar *Declaratoir* hield ze baljuwen en schouten voor schuldig, die bij oproer en plunderingen 'met draaierijen en geveinstheid te werk gaan, of hunne traagheid, onverschilligheid en onwil met de glimp van activiteit zullen pogen te vergoelijken'. Officieren van justitie en rechters derhalve die zulke misdaden niet straften, hield zij voor schuldig, maar ook de organisatoren achter de schermen. Daarom verklaarde die burgercommissie 'dat wij eindelijk ook hen, die de heimelijke roervinken of aanstokers zullen zijn, om het even van wat staat of rang ze mogen zijn . . . houden voor vijanden van het vaderland'.[3)]

De oranjetop kon, na de mislukking van juni, de gebeurtenissen niet lijdelijk afwachten. Zij begrepen dat hun kansen op succes minimaal waren, indien ze Pruisen niet bij onze interne zaken konden betrekken. Want alleen, als Pruisen actief werd, zou ook Engeland genegen zijn daadwerkelijke steun te ver-

3) Dumont-Pigalle, QQQQ.

lenen. De diplomatieke geschiedenis, die uit deze overwegingen is voortgekomen, heeft in onze historiografie veelal de vorm van een ridderroman aangenomen, waarin de Pruisische koning, na onridderlijk lang getalm, de eer van zijn zuster kwam wreken.

De orangistische en Engelse diplomatie grepen de 'beledigde eer der prinses' aan om de Pruisische koning uit zijn tent te lokken. Was het in het oog van monarchaal Europa niet dringend gewenst dat de Pruisische koning een satisfactie of voldoening voor de belediging, die zijn zuster bij de Goejanverwellesluis had ondergaan, aan de Hollandse Staten zou vragen? Was het geen onverdraaglijke vertoning geweest dat ingezetenen, die met landszaken niets te maken hadden, een vorstelijk persoon aanhielden, die nog wel verklaard had zich voor haar man op te offeren en langs vreedzame weg de politieke problemen te willen oplossen?

In laatste instantie droegen de Staten van Holland de verantwoordelijkheid voor die 'belediging', daar zij de handelwijze van het Goudse vrijcorps bij de Goejansverwellesluis hadden goedgekeurd. Deze betoogden met recht dat zo'n beslissing van een soevereine regering niet aanvechtbaar was, dat men de prinses met alle égards behandeld had en dat haar komst de publieke rust in gevaar zou brengen. Maar het grove geschut der waarheid, nl dat de prinses met haar Haagse reis het proletariaat tot opstand wilde brengen, konden de Staten niet in stelling brengen. Schriftelijke bewijzen hadden ze niet, en wie zou binnen het Oudeuropese bestel dat willen geloven? Zo geraakten de Hollandse Staten in zekere zin in de houdgreep der orangistische diplomatie.

Aanstonds na haar terugkeer in Nijmegen trok de prinses, waarachter men steeds de orangistische leiders moet zien, in haar schrijven aan haar koninklijke broeder de registers van haar verontwaardiging open, en noemde de Hollandse Staten 'de cabaal': 'le procédé de la cabale de Hollande est sans exemple et revoke toute la terre'.[4] Uit het antwoord dat ze kreeg, kon men beslist niet opmaken dat Frederik Willem II nu zo gechoqueerd was. Wel gaf hij aan zijn gezant Thulemeyer opdracht

4) Colenbrander, III, bijlagen, 169, voetn. 3.

aan de Staten van Holland satisfactie te vragen, maar die ging niet verder dan het maken van excuses en het straffen der schuldigen. Nu was Thulemeyer wel op de hoogte van het doel dat de prinses met haar Haagse reis had gehad, maar de waarheid kon hij moeilijk aan de Pruisische koning vertellen. Niettemin schreef hij heel diplomatiek aan de koning, dat de Hollandse Staten toch wel reden hadden om te geloven, dat het doel van die Haagse reis een algemene opstand geweest was! Zo Thulemeyer toch al door prinses Wilhelmina gehaat werd, omdat hij zich tegen een mogelijke Pruisische toenadering tot Engeland en inmenging verzette, deze houding van de gezant ergerde haar mateloos.

Ondertussen publiceerden de burgers in hun kranten en weekbladen vele artikelen over de werkelijke bedoelingen van de Haagse reis, die ook wel doorsijpelden tot het Pruisische hof. En zelfs van publieke personen als Thulemeyer kwamen dergelijke berichten. Om zich te verdedigen, stuurde de prinses op 11 juli een apologie van haar gedrag naar de Pruisische koning en regering: zij wilde ‘le plus secrètement’ naar Den Haag gaan en daar 's nachts aankomen ‘afin de prévenir tout attrouppement qui auroit pu donner lieu à des désordres’. Het motief van haar reis was dat zij wilde ‘concilier les esprits’.[5)]

Op 7 juli zond zij aan de Hollandse Staten een protest over haar aanhouding, en eiste dat zij haar reis alsnog zou kunnen voortzetten. Over dat verzoek waren de patriotse regenten erg verdeeld, en waarschijnlijk zouden ze het hebben aangenomen, indien de burgers zich niet met kracht hadden verzet. Dezen immers zouden de eigenlijke slachtoffers worden van de orangistische terreur, die ze in Gelderland en Middelburg reeds hadden ondervonden. Bovendien zou dat het einde kunnen zijn van hun hervormingswensen. De Staten wezen dat verzoek dus van de hand, maar wilden haar wel in Holland toelaten, onder voorwaarde dat ‘ce retour n'étoit pas en même temps une annonce de celui de M. le Stadhouder’.[6)] Ze mocht komen als particulier, niet als een publieke persoon, niet als meneuse van

5) Colenbrander, III, bijlagen, 165.
6) Idem, 235.

het Haagse en Hollandse proletariaat, om de weg voor de stadhouder te banen. In deze geest werd ook het satisfactieverzoek van de Pruisische koning van de hand gewezen.

Indien nu de houding van de Pruisische koning niet veranderde, stond de oranjepartij toch nog schaakmat. Diens eergevoel moest derhalve de hefboom worden, om Pruisen te bewegen zijn pro-Franse politiek op te geven. Maar hij toonde al bijster weinig verontwaardiging over de 'belediging van zijn zuster', en had bij zijn satisfactie-verzoek niet eens om haar terugkeer gevraagd. Daarom moest hij, zoals de Engelse minister van buitenlandse zaken op 3 juli aan Harris schreef, tot verontwaardiging gebracht worden: he *must* resent. 'The event (aanhouding der prinses), however, may still be productive of good. If the king her brother is not the dirtiest and shabbiest of Kings, he must resent, *coute qui coute*'. Terwijl Engeland Pruisen trachtte te winnen, probeerde Frankrijk het aan zijn kant te houden. Van deze 'strijd om Berlijn' hing het wel en wee, het hoogste belang van de Nederlandse staat af, die tot een object der Europese mogendheden was afgedaald. Anderen zouden mede beslissen, of de versteende Republiek zich uit de greep van het verleden kon bevrijden.[7)]

In deze diplomatieke strijd had Engeland toch wel goede kansen. Ofschoon verliezer in de laatste 'wereldoorlog' (1776-1783), herstelde Engeland zich, economisch en financieel, onverwacht snel. Frankrijk, winnaar in dat conflict, worstelde met zijn belastingproblemen en met het verzet, dat de notabelen en de parlementen tegen de belastinghervormingen van de regering boden. Daar brak in de zomer van 1787 de standen-revolutie uit tegen de 'tiran' Lodewijk XVI, die tot de grote Revolutie van 1789 zou leiden, wat toen natuurlijk nog niet te voorzien was.

Toch waren die Franse moeilijkheden voor Pruisen geen voldoende reden om zijn goede verstandhouding met Frankrijk op

7) *The Cambridge History of British foreign Policy, 1783-1919*, vol. I 1783-1815 (Cambridge, 1922), 136-154; A.C. Carter, 'Britain as a European Power', in *Britain and the Netherlands*, vol. III, 1968, ed. by J.S. Bromley and E.H. Kossmann, 10-137; M.S. Anderson, 'European Diplomatic Relations, 1763-1790' in *The New Cambridge Modern History*, VIII (Cambridge, 1965), 272-276.

te geven en zijn buitenlandse koers te wijzigen. Want Pruisen bezag zijn Europese positie allereerst vanuit het gezichtspunt van het Duitse dualisme, van de tegenstelling tussen Pruisen en Oostenrijk. Nog in 1785, kort voor zijn dood, had Frederik II van Pruisen met andere rijksvorsten de *Fürstenbund* gesloten, om de expansiedrift van de Oostenrijkse keizer Jozef II in Beierse richting te stuiten. Welnu, in de loop van 1787 nam de Oostenrijkse ‘dreiging’ snel af, doordat Jozef II grote politieke moeilijkheden met de Brabantse standen kreeg, waaruit de Brabantse revolutie zou ontstaan, en doordat dezelfde Jozef II zich in 1787, aan de zijde van Rusland, onbezonnen in een oorlog tegen Turkije stortte. Hertzberg, minister van buitenlandse zaken, vond dat een constellatie, waarin men de Pruisische buitenlandse politiek opnieuw moest analyseren, daar een Engels-Pruisisch verbond nu kansen op territoriale winst bood. Hertzberg en enkele anderen zagen een mogelijke interventie in de Republiek niet als een gebeurtenis op zich, als een steun aan het Oranjehuis, maar als een zet op het Europese schaakbord, waaruit een Engels-Pruisische samenwerking kon voortkomen.

De Engelse diplomatic wilde via Berlijn haar invloed in de Republiek herstellen. Zij boekte daar terreinwinst, doordat de Engelse zaakgelastigde aldaar, Ewart, de voornaamste gunsteling van de koning, de Saksische officier en parvenu Bischoffwerder, wist te winnen. Deze man, die de koning gedienstig bij diens extravagante liefdesaffaires hielp, bezat grote invloed aan het hof; als Rosenkruiser moedigde hij de koning bij diens mystieke bevliegingen en anti-Verlichtingspolitiek voortdurend aan. De koning, even zwak als zijn zwager Willem V, interesseerde zich persoonlijk weinig voor de ‘Hollandse kwestie’.

In overleg met Harris en de Engelse diplomatie opende de prinses met haar brief van 13 juli 1787 een nieuw offensief op het eergevoel van haar koninklijke broeder, waarbij zij een nieuwe visie op de Nederlandse problemen ontwikkelde, nieuw althans voor Pruisen. Met zo'n eenvoudige genoegdoening als Pruisen op 10 juli aan de Hollandse Staten gevraagd heeft, wordt niets opgelost, aldus de prinses. Dan brengt zij het nieuwe element naar voren: niet de Hollandse Staten zijn de

ware vijanden doch de vrijcorpsen. Op deze gedachtengang was reeds de poging van juni 1787 gebaseerd: als we de vrijcorpsen, waarop de onwettige Staten steunen, uitschakelen, krijgen we vanzelf weer wettige Staten, en deze zijn geen vijanden van het oude systeem. 'Est-ce bien à une simple réparation que Sa Majesté devroit borner sa satisfaction? Ne pourroit-Elle tirer parti de la circonstance actuelle, délivrer cet Etat de ses tyrans (vrijcorpsen) et y rétablir solidement l'ordre et la tranquillité?'[8)]

Men moet partij trekken van de verdeeldheid tussen de patriotse regenten en de burgers. Als nu de koning een verklaring in bovengenoemde geest uitvaardigt, zal dat grote invloed hebben. Daarin zal hij een formeel onderscheid moeten maken tussen 'de cabaal die de titel van Staten usurpeert, en de Staten zelf van het gewest en van de Republiek'.

Deze brief bevat de komende ontwikkeling en de uitbreiding van de contrarevolutie over de hele Republiek, ofschoon het conflict alleen Holland aanging. De hierin aangegeven methode zou vele wankelmoedige *aristocraten* en patriotse regenten naar de orangistische kant overhalen. Het was duidelijk dat de Anglo-orangistische partij geen compromis wenste, noch een satisfactie voor de 'belediging'. Deze onverzoenlijke houding toonde zij ook bij de Franse mediatiepolitiek. De Staten van Holland hadden namelijk ter oplossing van het conflict een bemiddeling van Frankrijk gevraagd. Dat verzoek was zelfs door de meerderheid der Staten-Generaal overgenomen, die daarmee te kennen gaven dat ze liever geen patronagestelsel terug wilden krijgen. Frankrijk was van plan om in samenwerking met Pruisen die mediatie te beproeven. Maar hoe zou Engeland en de oranjepartij daarover denken?

Op 13 juli 1787, op dezelfde dag dat Wilhelmina zich tot haar broer richtte, deed Harris en dus de oranjepartij een belangrijk schrijven aan de Engelse regering toekomen. Harris wilde in ieder geval aan die mediatie deelnemen, doch alleen om die te torpederen. Het doel van die bemiddeling, zegt Harris, mag alleen het herstel van het patronagestelsel zijn. En daar

8) Colenbrander, III, bijlagen, 172.

voegt hij nu een nieuw element aan toe: het stadhouderschap is een integrerend deel van de verschillende standenconstituties en dus deelgenoot in de soevereiniteit. ‘Hij (stadhouder) is een inherent deel van de hoogste regering van het land, heeft als zodanig deel aan de soevereine macht, staat minstens gelijk met de andere leden die dit soevereine lichaam vormen . . . Om de onderhandelingen (mediatie) te vergemakkelijken, ben ik van mening dat de regeringsvorm, zoals die in 1747 gesticht is, de basis van de onderhandelingen behoort te zijn3 zonder verder terug te gaan’. Of nu Harris op eigen houtje of in overleg met de prinses aan deze vreemdsoortige constructie is gekomen, mag in het midden blijven, maar zeker niet in overleg met zijn oranjevrienden. De stadhouder als deelgenoot in de soevereiniteit! Als ze van die plannen geweten hadden, zouden velen het oranjevaandel verlaten hebben. Dat Harris 1747 als uitgangspunt der mediatiebesprekingen nam - hij bedoelde natuurlijk het jaar 1748 - toont wel aan dat die bemiddelingen mislukken moesten.

In juli begon Pruisen een zig-zag politiek te vertonen, al naargelang pro-Franse of pro-Engelse ministers de boventoon voerden. Toen Engeland midden juli liet weten dat het een Pruisische interventie zou ondersteunen, door een daarop volgende Franse interventie te bestrijden, behaalde de pro-Franse richting enig voordeel. Slechts met moeite had Harris de Engelse regering tot deze stap kunnen bewegen, en Engeland verklaarde dat het op de weg der interventie niet de eerste stap zou doen. Door die Engelse verklaring gesterkt, ging de Pruisische regering op 17 juli ertoe over om 20.000 soldaten in Westfalen samen te trekken, die kracht moesten bijzetten aan de nog steeds persoonlijk gerichte eisen van satisfactie.

Pruisen dacht er nog niet aan om de terugkeer van de prinses naar Den Haag als eis te gaan stellen. Integendeel, op 22 juli zond de Pruisische koning, hierin geadviseerd door Freiherr vom Stein, aan zijn zuster een behoorlijke reprimande over haar intransigent gedrag. Zij kreeg het verwijt te horen dat zij blindelings Harris volgde, die de mediatiepolitiek wilde laten mislukken. ‘Het is hoogst gevaarlijk om Engeland in de Hollandse aangelegenheden te betrekken, wat beslist tot een algemene

oorlog zou leiden die men tot iedere prijs moet voorkomen; het is daarorn zeer te wensen dat men zich niet overlevert aan de adviezen van “chevalier Harris” die zich kennelijk alleen tot doel gesteld heeft het systeem en de alliantie van Frankrijk met de Republiek omver te werpen’.[9] Pruisen biedt zich aan om met Frankrijk te bemiddelen, maar zonder Engeland. Waarom blijft de oranjepartij zich tegen deze bemiddeling verzetten? Als de oranjedynastie in deze houding volhardt, behoeft ze niet meer op de steun van de Pruisische koning te rekenen.

Dat loog er niet om, maar . . . de kabinetspolitiek van het ancien régime, ofschoon door de staatsraison bepaald, ging soms door kronkelpaden, wanneer een zwakke vorst aan velerlei invloeden onderhevig was. Eind juli had Engeland het diplomatieke spel in Berlijn definitief gewonnen. Want op 6 aug. kreeg de prinses van haar broer, die haar twee weken geleden de mantel had uitgeveegd, het verzoek om mede te delen in welke vorm de prinses de satisfactie gesteld wenste te zien, die Pruisen voor de tweede maal aan de Hollandse Staten ging stellen.[10] Dit betekende een beslissende stap. Over haar antwoord behoefde men niet te twijfelen: haar eis zou zijn dat ze, door geen enkele voorwaarde gehinderd, haar reis naar Den Haag zou mogen ‘voortzetten’. Zouden de Hollandse Staten dat accepteren, dan zou men opnieuw, en dan beter georganiseerd, de poging tot contrarevolutie ‘voortzetten’. Weigerden de Hollandse Staten, zoveel te beter. Dan zou men hetzelfde doen, maar in dat geval onder de bescherming der Pruisische troepen.

Hoe reageerde de stadhouder op die vreugdevolle tijding van Pruisen? De strijd der oligarchische groeperingen was toch uiteindelijk over zijn positie ontbrand. Hij ontving dat bericht in het hoofdkwartier te Amersfoort, tijdens het opstaan. Opgewonden liep hij naar generaal Dopf om dat te vertellen, maar onder het aankleden zakte die stemming helemaal weg; toen hij 's avonds in Nijmegen was, waar het hof wegens het Pruisische bericht in uitgelaten stemming verkeerde, was hij terneergeslagen: als eenvierde van de hovelingen blij geweest was, zei hij later, zou dat genoeg geweest zijn.

9) Colenbrander, III, bijlagen, 174.
10) Idem, 180-181.

Van 15 aug. 1787 dateert de geheime conventie, waarbij Pruisen en Engeland in beginsel overeenkwamen gezamenlijk op te treden[11] Een officieel verdrag werd nog niet gesloten. Deze conventie bevat het plan van de contrarevolutie: een Pruisisch leger zou Holland binnentrekken, gezamenlijk zou men een mogelijke Franse interventie afweren, men zou de vrijcorpsen ontwapenen en de stadhouder in zijn oude rechten herstellen. Daarmee had die contrarevolutie allereerst een anti-democratisch karakter, want de strijd zou zich richten tegen de burgerlijke militia, men zou de militaire en politieke macht van de middengroepen uitschakelen. Ofschoon de andere gewesten niet bij de 'belediging' van de prinses betrokken waren, zou men ook in deze gewesten de contrarevolutie doorvoeren. Tegenover Frankrijk zou men volhouden dat een onschuldige terugkeer van de prinses een billijke satisfactie was en dat men, als de Hollandse Staten dat brutaalweg weigerden, toch zo'n verzoek wel met militaire middelen mocht afdwingen. Want, zo liet men Frankrijk weten, de eigenlijke problemen zouden door mediatie van de drie landen geregeld worden. En wat konden Pruisen, Engeland en de oranjepartij eraan doen, als tijdens die inmars der Pruisen het volk spontaan in actie kwam en zich op de vrijcorpsen wierp?

11) Diaries of Harris, II, 15 aug. 1787.

VIII Contrarevolutie en proletariaat: najaar 1787

1) *Un Secret Impénétrable*

Op 6 aug. 1787 had prinses Wilhelmina, men kan dus zeggen: de oranjepartij, van de Pruisische koning de uitnodiging gekregen om aan te geven in welke vorm men de Pruisische eis van satisfactie wilde gieten. Er gingen nog elf lange dagen voorbij, voordat de prinses op 17 aug. dat verzoek beantwoordde: 'la satisfaction la plus glorieuse' bestond hierin dat de Hollandse Staten haar zouden uitnodigen naar Den Haag te komen, opdat zij door haar aanwezigheid kan 'réunir les esprits et ramener le calme'.[1)] Met dat antwoord was de Pruisische interventie praktisch een feit geworden. De vraag is echter waarom het zo lang duurde voordat de prinses kon antwoorden.

De historie van deze elf dagen verklaart hoe de satisfactie in een contrarevolutie werd omgezet, waarom Engeland en Pruisen op 15 aug. reeds in beginsel een geheime conventie sloten en welke vorm de contrarevolutie kreeg. Zij geeft de achtergrond van wat in het vorige hoofdstuk werd geconstateerd. Zo de Nederlandse revolutie na 1780 uitermate gecompliceerd is, in deze periode wordt het nog erger, omdat de officiële berichten zo sterk verschillen van wat in werkelijkheid gebeurde.

De voorgeschiedenis van deze elf dagen begint eigenlijk eind juli 1787, toen de hertog van Brunswijk tot opperbevelhebber van het Pruisische interventieleger benoemd werd. Als generaal had hij in de zevenjarige oorlog veel tot de Pruisische overwinningen bijgedragen, was familie van de koning, generaal in het Pruisische leger, oomzegger van de 'dikke hertog' van Brunswijk die adviseur van Willem V geweest was, en tevens regerend hertog van Brunswijk. In het jaar 1792 zou hij als aanvoerder der Europese contrarevolutie tegen Frankrijk een belangrijke, doch weinig succesvolle rol spelen.

Vlak vóór zijn benoeming hadden Hertzberg en Finckenstein,

1) Colenbrander, III, bijlagen, 181-182.

voorstanders van de Engelse richting in de Pruisische politiek, hem op de hoogte gebracht van de stand van zaken. De koning wil onder geen beding, aldus deze ministers in hun schrijven van 28 juli, op het voorstel der prinses, die met de Pruisische troepen een contrarevolutie wil doordrijven, ingaan. Pruisen zou slechts een satisfactie vragen, en wanneer die was verleend of afgedwongen, zou men gezamenlijk, met Frankrijk en Engeland, de constitutionele moeilijkheden in de Republiek oplossen. Men zal wel moeten bezien tot hoever men deze satisfactie kan doordrijven. 'Il faudra voir jusqu'à quel point on pourra pousser cette satisfaction'.[2] Deze zin gaf de hertog wel geen volmacht tot handelen, maar liet hem toch behoorlijk wat speling voor persoonlijk initiatief. De orangisten en Engeland zagen in de hertog aanstonds een belangrijke troef voor hun politiek. Na diens benoeming schreef de prinses aan Hogendorp in Den Haag: 'Wij moeten hem zien te winnen; zeg dat aan Harris en zorg ervoor'.[3]

Ondertussen arriveerde als bijzondere gezant van Pitt, de jonge William Grenville, de zoon van George Grenville, onder wiens ministerie de moeilijkheden met de Engelse kolonisten in Amerika begonnen waren. Die missie kwam uit een zeker wantrouwen voort dat Pitt ten aanzien van Harris' voorstelling van zaken koesterde, en zij trof Harris dan ook pijnlijk. Maar Pitt stelde zoveel vertrouwen in Grenville dat hij diens terugkeer afwachtte voordat hij 'ten aanzien van bijzondere punten' bindende verplichtingen wilde aangaan. 'We have thought it best not to commit ourselves on the particular points till you return', schreef Pitt aan Grenville toen hij reeds in de Republiek was.[4] Pitt ging niet over ijs van één nacht en wilde alle bijzonderheden weten, waaronder zeker het gebruik van het proletariaat viel.

Na zijn aankomst op 30 juli voerde Grenville met Harris besprekingen en verdiepte zich in de voor een Engelsman onbegrijpelijke constitutie der Republiek, waarbij Hogendorp hem

2) Colenbrander, III, bijlagen, 180.
3) Hogendorp, II, 141.
4) *The Manuscripts of J.B. Vortescue, Esq., preserved at Dropmore*, III, (London, 1899), 414, 7 aug. 1787.

hielp. Hij liet reglementen en staatsstukken aanslepen en kwam spoedig tot de opvatting dat men nauwelijks van een constitutie Icon spreken, daar er niets geregeld was. Ook de politieke verhoudingen waren hem een raadsel. Wat moet ik beginnen?, zo schrijft hij naar Engeland, aangezien de orangisten, de vrienden van het Oranjehuis, eigenlijk de stadhouder de revolutionaire rechten van 1748 niet willen teruggeven! Dat was scherp gezien van William Grenville. Wel had ook hij de overtuigiag dat men van Brunswijk gebruik zou kunnen maken. Als het waar is, zo schrijft hij, dat Brunswijk volmacht tot handelen heeft - wat hij overigens nauwelijks kon geloven - dan is de hertog ‘a card of some consequence’ voor Engeland.

Ofschoon de hertog waarschijnlijk geen volmacht bezat, werd hij toch als een belangrijke troef beschouwd. George III gaf de zoon van Brunswijk een hogere post in de Hannoveraanse staatsdienst dan de hertog gevraagd had, terwijl de orangisten hem alternatieven boden, waaruit hij tenslotte Dalem bij Gorkum zou kiezen. Bij de onderhandelingen over de satisfactie was aan Brunswijks initiatief in ieder geval een ruime marge gelaten. ‘Misschien hangt de hele gedragslijn die Pruisen ten aanzien van Holland zal volgen, zowel voor het geval van oorlog als van verzoening, van hem af’, oordeelde Harris.

Op 6 aug. 1787 installeerde Brunswijk zich in zijn hoofdkwartier te Wezel, gelegen in het hertogdom Kleef dat Pruisen behoorde. Wezel zou in de komende weken het diplomatieke centrum van Europa zijn, waar de hertog Nederlandse, Engelse en Pruisische onderhandelaars, agenten en officieren ontving, en spionnen inlichtingen trachtten te krijgen. Orangistische officieren kwamen hem vertellen waar de marsroutes, forten, versterkingen, wegen en rivieren lagen, die van belang zouden zijn bij de aanval op Holland. De oorlogsfilosoof Von Clausewitz maakte de logistische berekeningen voor het Pruisische leger. Brunswijk echter zat veelal in zijn bureau brieven te schrijven of voerde er lange besprekingen met politieke personen. Hij leek meer staatsman dan generaal van een invasieleger. Waar hij zich in deze veertien dagen hoofdzakelijk mee bezig hield, dat waren de besprekingen met de prinses en de oranjepartij in Nijmegen, om gezamenlijk de vorm van de satisfactie

vast te stellen. De Pruisische koning immers had haar op 6 aug. gevraagd haar wensen daarover bekend te maken.

Reeds op 7 aug. vertrok Brunswijk naar het stadhouderlijk hof in Nijmegen, om daar met de prinses en andere leiders van gedachten te wisselen over het probleem hoe men de satisfactie zou kunnen omzetten in een contrarevolutie. Harris stuurde vanuit Den Haag Hogendorp die er enkele dagen na de conferentie van 7 en 8 aug. aankwam. Deze geeft de bedoeling van die conferentie weer met de woorden van de prinses die hem bij aankomst vertelde dat 'men het herstel van de stadhouder zo goed met de satisfactie moest vermengen, dat het herstel eruit zou voortkomen. Ik heb hem (Pruisische koning) in die geest geschreven. Maar de koning aarzelde'.[5)]

Op die conferentie in Nijmegen voerde Brunswijk gesprekken met vele personen, zowel politici als militairen. Evenals William Grenville stond hij verbaasd over de aard van de oranjepartij. Toen hij vroeg hoe het met die partij in Holland en Utrecht gesteld was, kreeg hij te horen dat men evenmin het aantal aanhangers kon bepalen, als zich op hun beginselvastheid kon verlaten; 'dass man die Anzahl der Oranischgesinnten in der Provinz Holland und der Provinz Utrecht so wenig bestimmen, als sich auf ihre Beständigkeit verlassen könne'.[6)] Dat was de oranjepartij, zoals die door de leiders zelf werd gekarakteriseerd! De stafchef Von Pfau, historicus van de Pruisische tocht, kende weinig van onze geschiedenis en stond daarom onbevangen ten aanzien van de conclusies. Het scheen hem toe dat de partijkeuze der orangisten door de voordelen die men verhoopte, of het gevaar dat men vreesde, bepaald werd, en daarom in het vervolg zeer veranderlijk kon zijn. 'Es schiene, dass die Redlichkeit der Prinzlichen auf die Vorstellung gewisser Vortheile, oder einiger Gefahr beruhe, und deswegen in der Folge sehr veränderlich sein möchte'. Toen de hertog in zijn argeloosheid vroeg of het stadhouderlijk leger de oranjepartij geen moed en steun kon geven, kreeg hij van iedereen te horen dat die troepen in Zeist aan alles, paarden, ammunitie, kanon-

5) Hogendorp, II, 140.
6) Th. von Pfau, *Geschichte des Preussischen Feldzuges in der Provinz Holland im Jahr 1787* (Berlin, 1790), 28.

nen en zelfs patronen, gebrek hadden, en dus niets konden doen.

Brunswijk en de orangisten kwamen inderdaad overeen uit de belediging der prinses een politieke revolutie te distilleren. Op 10 aug. 1787 hadden de prinses en Brunswijk een samenkomst in Kleef, gelegen tussen Nijmegen en Wezel, en daar werd die overeenkomst geratificeerd. Daarmee begon een belangrijke episode in het leven van Hogendorp, want hij zou als vertegenwoordiger van de oranjepartij met de hertog de vorm gaan vaststellen waarin de contrarevolutie gegoten zou worden. 'Twee dagen later (10 aug.) had Brunswijk besprekingen met de prinses in Kleef, en alles werd geratificeerd. Zij had mij belast om te onderhandelen over de satisfactie die tot herstel van de stadhouder moest leiden, en die de koning bijna geheel aan haar ter regeling had overgelaten'.[7] Nu de contrarevolutie was toegezegd, was het niet moeilijk het over de vorm eens te worden, zegt Hogendorp zo lapidair. 'Avec la promesse du fait, il fut aisé de se relacher sur la forme'.

Voordat Hogendorp naar het Pruisische hoofdkwartier in Wezel vertrok, gaf hij op 12 aug. 1787 aan de prinses nog een samenvatting van zijn gedachten en plannen over die satisfactie en contrarevolutie. Het waren niet zozeer zijn persoonlijke ideeën, dan wel een samenvatting van wat de orangistische leiders daarover dachten.[8]

'Wat ik even vóór mijn vertrek uit Den Haag over de gezindheid van de hertog, en van het verlangen van Uwe Koninklijke Hoogheid, om een beslissende slag (coup décisif) te slaan, vernomen heb, heeft mij doen besluiten om enige gedachten op papier te brengen, die alle op het beginsel gebaseerd zijn dat men een militaire overmacht in de provincie Holland moet binnenhalen, opdat dit leger tot een verzamelpunt voor de oranjepartij zal dienen, die vanaf dat moment zich zal ontplooien (se développera) op een wijze die eveneens door mij uiteengezet

7) Hogendorp, II, 141.

8) Hogendorp, IV; alle onderhandelingen van Hogendorp met Brunswijk en zijn handelingen in deze tijd staan genoemd op de bladzijden 43-94 en daar ze chronologisch gerangschikt en gemakkelijk te vinden zijn, wordt voor het vervolg naar deze bladzijden verwezen; aanhalingen uit deel II worden wel extra vermeld.

is. De verzekering dat het besluit van de koning vaststaat, door U deze morgen nog ontvangen, en de keuze die de koning U ten aanzien van de aard der satisfactie laat, geven ons nieuwe middelen aan de hand om het voorgestelde plan op schitterende wijze uit te voeren. Ik neem aan dat U nog evenzeer met de volgende uitgangspunten accoord gaat, als bij mijn laatste bezoek.

1) Dat U er het grootste belang bij hebt om de satisfactie zo goed met de grote zaak (la grande affaire) te vermengen, dat het onmogelijk is die twee zaken uit elkaar te houden, welke moeite Frankrijk zich daartoe ook zal getroosten.
2) Dat dat plan feitelijk niet slechts nuttig is, maar tevens zeer rechtvaardig, omdat er van een blijvend herstel geen sprake kan zijn, zolang de stadhouder onderdrukt wordt en de cabaal aan het hoofd van de regering blijft.
3) Dat het niet de natie is, dat het zelfs niet de Staten (van Holland) zijn die U en de koning beledigd hebben.
4) Dat, indien U erin slaagt door de terreur (la terreur) der Pruisische wapenen de stadhouder te herstellen, dan de kwestie der satisfactie vanzelf vervalt, aangezien men dan slechts de misdadigers behoeft te straffen'.

In dat eerste deel worden de orangistische revolutie, haar methode en rechtvaardiging behandeld. Als de Pruisische troepen maar eenmaal in het land zijn en terreur uitoefenen, zal de oranjepartij, in feite het proletariaat, in actie komen. Als rechtvaardiging voor die terreur gebruikt Hogendorp zijn reeds genoemde staatsrechtelijke leer, dat tot de natie alleen de wettige heren, de burgers die zwijgen, en de vierde stand behoren. De oudpatriotse heren of cabaal, en de burgers die actief zijn in vrijcorpsen of sociëteiten, behoren daar niet toe. De cabaal der oudpatriotse heren heeft de soevereiniteit der Staten geüsurpeerd. Dat zijn de schuldigen die gestraft moeten worden, maar niet de Staten als zodanig, wanneer die weer wettig zijn.

Door onderscheid te maken tussen de bestaande 'onwettige' Staten en de 'wettige' Staten loste Hogendorp het probleem op dat de Pruisen anders een legale regering omver zouden werpen. Bij het binnenrukken der Pruisen is daarom een verklaring nodig, 'door Pruisische troepen ondersteund, die tot inhoud

heeft dat men de soevereine macht (der Staten) beschouwt als geüsurpeerd door een factie'. Op die grond kan de oranjepartij de natie en de Staten van het juk der vrijcorpsen bevrijden. Indien zo'n verklaring niet werd uitgevaardigd, zouden de onwettige Staten van Holland de mogelijkheid hebben 'door een belachelijk gezantschap' satisfactie te geven, of het conflict slepend te houden totdat Holland een militair bolwerk geworden was. Het ging dus niet meer om de satisfactie, maar om een contrarevolutie, en de oranjepartij moest derhalve alle wegen afsnijden die tot een satisfactie konden leiden. 'Overigens moest een satisfactie, die door Uwe Koninklijke Hoogheid gevraagd wordt, zodanig zijn dat ze door de huidige Hollandse Staten niet kán worden toegestaan, aangezien de satisfactie tot niets minder moet leiden, dan tot de vernietiging van de cabaal die alle resoluties (in de Staten) voorschrijft'.

Het laatste stuk van deze memorie gaat over de methode der contrarevolutie. Daar was met Brunswijk nog geen beslissing over genomen, en het was juist Hogendorps opdracht de hertog tot de orangistische strijdwijze over te halen. 'Men moet niets ondernemen, als men er niet heilig van overtuigd is dat het zal lukken, want anders zijn het Oranjehuis en zijn aanhangers voor altijd verloren'.

1) 'Om succes te hebben, moet de mogelijkheid uitgesloten zijn dat de hertog door bevelen vanuit Berlijn in zijn operaties gestuit wordt'. Op het eerste gezicht lijkt dit uitgangspunt der orangisten wel erg vreemd, want de Pruisische regering ging in beginsel met de contrarevolutie accoord. Maar over de geheime methode der orangisten had men met Berlijn niet gesproken, zelfs niet met de hertog. Indien Hogendorp de hertog kon overhalen om met de terreur door zijn eigen troepen en door het Nederlandse proletariaat in te stemmen, wilde men dat voor Berlijn verborgen houden. De hertog kon niet het risico lopen dat zijn regering op een of andere manier achter de waarheid kwam en de troepen zou terugroepen, of althans de methode zou beëindigen.
2) 'We hebben een ondoordringbaar geheim nodig, en als men tot uitvoering van het plan zal overgaan, moeten we bovendien de schuld aan de vijand geven'. In de Franse tekst luidt dit

kernpunt als volgt: ‘Il faut tin secret impénétrable, et quand on en viendra è l'exécution, donner encore le change à l'ennemi’. Wat Hogendorp aan de prinses voorstelde, was geen originele conceptie, maar een reeds lang toegepaste praktijk. In dit ‘ondoordringbare geheim’ hebben we de taktiek voor ons die bij de voorafgaande oranje-oproeren werd toegepast: het gepeupel of de garnizoenssoldaten brachten de burgers in Zutfen, Arnhem en Middelburg en in de dorpen, zoals Van Gogh in Hellevoetssluis, eerst zo in het nauw, dat iemand in paniek zich met wapens verdedigde en een schot loste. Dan pas liet men het proletariaat en/of de garnizoenssoldaten hun gang gaan en konden ze plunderen. Op die wijze kon men dergelijke acties ‘rechtvaardigen’ en de schuld aan de vrijcorporisten geven: garnizoenssoldaten en gepeupel traden zo op om zich te verdedigen.

3) ‘Men moet de partij (oranjepartij), zonder haar daarvan op de hoogte te brengen, de gelegenheid geven te handelen zoals men dat verlangt, zodra de Pruisen hun posten zullen ingenomen hebben’. In de Franse tekst luidt dat zo. ‘Il faut que sans l'en avertir, on mette le parti en état d'agir comme on désire, dès que les Prussiens auront pris poste’. Als men bedenkt dat de gebruikelijke benaming voor proletarische acties ‘agir’ is, dan wordt de betekenis van deze zin verstaanbaar. Wanneer dus de Pruisische troepen zo'n positie hebben ingenomen dat ze het proletariaat kunnen beschermen, kan de partij, feitelijk het proletariaat, handelend optreden, zoals men dat verlangt. Die ‘men’ zijn de orangistische leiders in de lokale eenheden. Op die manier hadden reeds de garnizoenssoldaten in Goes en Middelburg, en de schildwachten bij het huis van Van Gogh, het proletariaat de kans gegeven om te plunderen. De rol die de garnizoenssoldaten vervuld hadden in lokale eenheden, zouden de Pruisen op nationale schaal moeten spelen.

Om Brunswijk heel voorzichtig en langzaamaan tot die methode over te halen, vertrok Hogendorp naar het hoofdkwartier in Wezel, waar op 14 aug. 1787 de eerste besprekingen plaatsvonden. Brunswijk verkeerde in een allesbehalve duidelijke positie. Hertzberg en Finckenstein hadden hem laten weten dat hij zelf moest uitmaken tot hoever de satisfactie zou

worden gepousseerd. De hertog had al, onder bepaalde voorwaarden, de contrarevolutie toegezegd, ofschoon de koning daar weinig voor voelde. Brunswijk toonde zich nu helemaal niet toeschietelijk. Wel werd het gesprek vergemakkelijkt door het feit dat ze elkaar kenden, uit de tijd dat Hogendorp op stadhouderlijke kosten aan de militaire academie van Berlijn studeerde. Hij diende allereerst de koning, zei hij, en deze wilde niet verder gaan dan een militaire interventie om de satisfactie af te dwingen, maar de politieke geschillen moesten daarna door de bemiddeling der drie grote mogendheden worden opgelost. Hij deed alsof hij nog geen beloften gedaan had. Hij wilde zich niet in zo'n gevaarlijke onderneming als Hogendorp hem voorstelde, storten, ja, hij voelde meer voor de burgers dan voor de oranjepartij, constateerde een verbijsterde Hogendorp. De kennismaking met die partij had hem beslist niet orangistisch gemaakt. ‘De vrijcorpsen ontwapenen! Hen die het recht om zich te wapenen, slechts gebruikt hebben om aan de stadhouderlijke tirannie weerstand te bieden, en om hun vrijheid en kostbaarste rechten te handhaven’.

Ondanks deze uitbarsting bleek de hertog tegen het einde van het gesprek toch bereid het orangistische plan in overweging te zullen nemen, welke geestelijke omkeer volgens Hogendorp aan zijn overtuigingskracht te danken was. De hertog was zelfs genegen verschillende middelen die ter uitvoering van het plan nodig waren, aan het oordeel der prinses te onderwerpen, zoals: de zaak, zowel in de Republiek als in de onderhandelingen tussen Versailles en Berlijn tot 7 september te traineren, wanneer Pruisen met zijn militaire voorbereidingen klaar zou zijn; Engeland onder druk zetten om effectieve strijdkrachten ter beschikking te stellen die gezamenlijk met Pruisen zouden optreden; op de afgesproken dag Gelderland binnentrekken en tot in het hart van Holland penetreren; aan Frankrijk en de Republiek aankondigen dat men de genoegdoening wilde afdwingen, maar in feite de vrijcorpsen ontwapenen en aan de aanhangers van het Oranjehuis de gelegenheid laten om handelend op te treden. Deze samenvatting formuleert nog eens helder hoe zeer de werkelijkheid zal afwijken van de officiële orangistische propaganda. In de oorspronkelijke Franse tekst

wordt dat als volgt weergegeven: ‘d'annoncer à la France et à la République qu'on veut forcer la réparation, mais dans le fond de désarmer les Corps-francs en de laisser aux partisans de la Maison d'Orange la faculté d'agir’.

In zijn rapporten aan de prinses gaf Hogendorp nog een toelichting bij ‘le plan’, zoals het geheel van maatregelen steeds genoemd wordt. Zij moet wel bedenken ‘dat alles daarvan afhangt dat wij onze vijanden in slaap sussen, en dat het zekerste middel om dat te bereiken hierin bestaat dat wij eerst onze vrienden bedriegen’. Om dus de burgers en de patriotse regenten in de Republiek en de Franse regering te misleiden, zou men allereerst Pruisen moeten bedriegen. Onder ‘onze vrienden’ kan in dit verband Engeland niet bedoeld worden, omdat de Engelse gezant Harris de leider der nieuwe oranjepartij was, en Hogendorp als vertrouwensman van Harris fungeerde. Die toelichting van Hogendorp moet wel slaan op de Pruisische koning, maar vooral op Brunswijk zoals we zullen zien.

In de middag van 14 aug. werden de besprekingen in het bureau van Brunswijk weer hervat, met als thema: het doen handelen van de partij. De hertog, vrij onbekend met onze geschiedenis, vroeg tenslotte wat ‘doen handelen’ nu eigenlijk betekende, en wilde details. Ofschoon Hogendorp wat tegenstribbelde, zag hij zich gedwongen er enkele prijs te geven. Het gesprek van deze middag, aldus Hogendorps verslag, ging weer ‘sur le plan de ce matin, de faire agir le parti au moyen des Prussiens établis au centre de la Hollande, plan secret et qui ne doit être connu que de V.A.R. et de ses plus intimes confidens dans le parti’. Hieruit moet men wel de conclusie trekken dat Brunswijk zelf maar oppervlakkig in het plan ingewijd en van de rol van het gepeupel, hét geheime punt, onkundig was.

De derde serie besprekingen had in de avond van dezelfde dag plaats. Hogendorp vond de hertog nu zelfs enthousiast. Hij was namelijk een eind in de goede richting gebracht doordat Hogendorp hem de absolute garantie had gegeven dat de Staten van Holland veranderd zouden worden en prinsgezind gemaakt, als de Pruisen in de buurt van Den Haag waren. Als dat pas gebeurde wanneer de Pruisen in de stad zouden zijn, zou men al

te gemakkelijk kunnen zien dat de contrarevolutie door de Pruisen tot stand gebracht was. Uiteindelijk moest de hertog toch inzien, zo hield Hogendorp hem voor, dat hij, Hogendorp, een persoon van betekenis was, contactman tussen Harris en de oranjepartij, de man die de zaak bij elkaar hield, de gedachten der orangisten combineerde en hun geheim kende. Niettemin, Hogendorp bleef weigeren hem alle geheimen mede te delen, zoals trouwens met de prinses was afgesproken. ‘Maar ik geef Uwe Hoogheid (hertog) de heiligste verzekering dat, indien Zij ons op de afgesproken wijze ondersteunt, wij aan Haar (hertog) alle mogelijke inlichtingen zullen geven, en de onderneming moet slagen’. Als een gewillige vis zwom de hertog de fuik in. Zonder volledig ingelicht te zijn over de wijze waarop de orangisten en *aristocraten* de Pruisische troepen bij de contrarevolutie zouden helpen, gaf hij aan hen, in de persoon van Hogendorp, de belofte van samenwerking en de volgende garantie. ‘Ik geef U mijn woord van eer dat U op mij kunt rekenen, dat ik niets van dit alles naar Pruisen zal schrijven, en ik twijfel er niet aan dat jullie van uw kant de zaak met de grootst mogelijke omzichtigheid zullen behandelen’.

Tegen deze achtergrond van intriges en misleiding, waarbij zelfs de Pruisische regering buiten de methode der contrarevolutie werd gehouden, kan men pas de feiten aan de oppervlakte verstaan. Want van 15 aug. dateert de geheime conventie tussen Engeland en Pruisen om gezamenlijk te gaan optreden, en op 16 aug. stuurde Harris de Fries Aylva naar het stadhouderlijke hof in Nijmegen, om de stadhouder en de prinses in kennis te stellen van die gesloten conventie. De inhoud van het bericht dat Aylva naar Nijmegen bracht, luidt als volgt: ‘Zijne Majesteit (de Pruisische koning) kan verzekerd zijn van *onze volledige samenwerking*. Wij zullen ervoor zorgen *Frankrijk in toom te houden terwijl Zijne Majesteit optreedt* (agit)’.

Toen derhalve de prinses op 17 aug. haar koninklijke broeder antwoordde dat de Pruisische eis tot satisfactie moest inhouden dat zij zonder enige restrictie naar Den Haag mocht terugkeren, was in feite het besluit tot de contrarevolutie en haar methode al gevallen. Het duurde nog tot 9 sept. voordat Pruisen die eis in de vorm van een ultimatum aan de Hollandse Staten zou

stellen, daar men tijd moest winnen om de Pruisische militaire voorbereidingen te voltooien. Welk antwoord de Hollandse Staten ook zouden geven, de oorlog zou in ieder geval verklaard worden. Toen de oorlog vaststond en de militaire voorbereidingen voltooid waren, vond de oranjepartij het moment gekomen Brunswijk beter over de terreurmaatregelen in te lichten waarmee de orangisten de Pruisische operaties zouden ondersteunen. Voor Brunswijk was het toen te laat op zijn schreden terug te keren.

2) *Tussen de Amerikaanse en Franse Revolutie in: de democratische beweging in Nederland*

Het is een te betreuren lacune dat de democratische beweging in deze Nederlandse revolutie der achttiende eeuw nog niet is beschreven. Zij kon ons beter doen begrijpen aan welke ziekten de Republiek in haar binnenlands bestuur, het beheer der generaliteitslanden en het bewind der overzeese gebieden leed, hoezeer de Bataafse revolutie van 1795 tot 1801, een voortzetting was van de plannen en gedachten der vorige en waarom voor de Republiek in de achttiende eeuw gold wat Thorbecke bij haar verdwijnenin 1795 constateerde: ‘zóózeer, als eenig land, behoefden wij omwenteling’.[9)]

‘It is unfortunate’, zegt Palmer terecht, ‘that the affairs of the smaller European peoples do not enter more fully into our general histories, for their experience has been illuminating’.[10)] Ofschoon Palmer zelf in zijn grootse synthese der Westerse revoluties op het einde der 18e eeuw ruime aandacht aan de Nederlandse geschiedenis schenkt, is zijn opmerking ten aanzien van de Nederlandse geschiedenis maar al te waar. Zo wordt in *The New Cambridge Modern History* (1763-93) van ruim 700 bladzijden ongeveer zeven regels gewijd aan de Nederlandse geschiedenis van deze tijd. In Franse boeken over algemene geschiedenis wordt er meestal niets meer over gezegd en volstaat een opmerking over de Frans-Nederlandse alliantie. Toch is er waarschijnlijk geen gebeurtenis vóór de Franse Revolutie zo

9) J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (Den Haag, 1860), 97.
10) R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution, a political history of Europe and America, 1760-1800* (Princeton, 1959). I, 323.

'illuminating' als de eerste Nederlandse revolutie: zij bevestigt de grondgedachte van *The Age of the Democratic Revolution* dat de Franse Revolutie slechts één der vele Westerse revoluties was, zij het dan de allervoornaamste, dat die Westerse revoluties uit analoge omstandigheden en ideeën voortkwamen als de Franse, dat de Nederlandse revolutie en contrarevolutie prototypen waren van de Franse en dat daarin de voornaamste hoofdlijnen der Franse ontwikkeling voorkomen.[11)] Binnen het raam echter van deze beperkte studie kan de democratische beweging in de Republiek slechts in hoofdlijnen gegeven worden.

Men kan niet ontkennen dat 'het plan' der orangistische contrarevolutie in zijn uitgangspunt met de werkelijkheid overeenkwam. Indien de gunstelingenoligarchie haar ambten en macht wilde heroveren, dan zou zij in de politieke en militaire macht der gewapende burgers haar grootste tegenstander vinden. Bovendien, een gewaarschuwd man telt voor twee, en gewaarschuwd waren de burgers door de mislukte contrarevolutie in de zomer van 1787. Ze kenden de bedoelingen en strijdmethode der orangisten. Alle democratische bladen berichtten over de werkelijke gang der gebeurtenissen. De internationaalgelezen krant van Jean Luzac, de *Gazette de Leyde* bleek ook nu uitstekend geïnformeerd te zijn. Zo verhaalt zij in haar nummer van 9 aug. 1787 dat de plundering van Middelburg en andere plaatsen door de coalitie van *aristocraten* en orangisten was georganiseerd, door monsters die de naam van regenten en magistraten dragen, die, uit vrees dat hun positie door de burgers zou worden aangetast, deze hebben vernietigd 'en lachant la bride à la plus vile Populace, en désignant eux-même à la Canaille les maisons à piller'.

Bij het gevaar van binnen uit kwam nog de dreigende Pruisische interventie, door Engeland gesteund. De Nederlandse burgers, boeren en vele geschoolde arbeiders verkeerden in de zomermaanden van 1787 in soortgelijke omstandigheden als de Franse burgers in de zomermaanden van 1792: in beide gevallen maakte een buitenlands leger onder dezelfde hertog

11) E. Schmitt, *Repräsentation und Revolution* (München, 1969), 89-114; een soortgelijke studie als Schmitt over Frankrijk maakte, zou ook voor Nederland nodig zijn.

van Brunswijk zich op, om in samenwerking met de binnenlandse vijanden, een einde te maken aan de democratie en het ancien regime te herstellen.

Wat de burgers deden en wat hun bedoelingen waren, wordt vanuit het gewest Holland bezien, ofschoon de burgers in de andere zes landen hetzelfde nastreefden en dachten; de facto bestonden er immers een vrije pers en een publieke opinie. Maar door een natuurlijk overwicht was Holland het centrum der democratische beweging geworden, dat geleid werd door de vergadering van gewapende en ongewapende burgers ofwel de Hollandse federatie der vrijcorpsen en andere corporaties.

Dit burgerparlement, een imperium in imperio, demonstreerde door zijn bijzondere positie het eigen karakter der Nederlandse revolutie, zo analoog met en zo verschillend van de Amerikaanse en Franse. Terwijl in Amerika de democratische conventies der staten veelal ontstonden uit the houses of burgesses en soms uit correspondentie-comités[12)], zou in Frankrijk de derde stand de helft uitmaken van de Staten-Generaal die in 1789 bijeenkwamen. In de Republiek der Nederlanden bezaten de burgers geen enkele vertegenwoordiging in de politieke lichamen der lokale eenheden, en derhalve ook niet in de standenvergaderingen. Zo ontstond in deze 'Venetiaanse oligarchie', uit vrijcorpsen, sociëteiten, krijgsraden, colleges van geconstitueerden en andere corporaties een volksvertegenwoordiging, naast de Staten, naast de 'constituted bodies'. Dit burgerparlement echter beschouwde zich als de ware vertegenwoordiger van de natie.[13)]

Ofschoon ze formeel de Hollandse Staten erkenden, gedroegen zij zich tenslotte in de praktijk als de nationale vergadering van Holland. Hun vergadering immers omvatte de vertegenwoordigers van 200 corporaties uit 119 steden en dorpen. Uit dit nieuwe natie-begrip kwam het besluit van juli 1787 voort om voortaan bij meerderheid van stemmen te beslissen, omdat niet de lokale eenheden soeverein waren als bij de standenvergadering, maar de natie. Daaruit vloeide voort dat de

12) E.D. Collins, 'Committees of Correspondence of the American Revolution' in *Annual Report of the American Historical Association*, vol. I, 1901, 245-271.

13) Alle aanhalingen over de burgerlijke beweging, in Dumont-Pigalle QQQQ.

burgers geen verschil meer maakten tussen steden en dorpen, tussen gereformeerden enerzijds en dissenters en katholieken anderzijds.

Omdat de nationale federatie vanwege het cordon en de ernstige omstandigheden niet meer bijeen kon komen, beschouwde dit Hollandse parlement zich als de vertegenwoordiger van de Nederlandse natie.

Toen in juli 1787 druk werd onderhandeld over een mediatie der drie grote mogendheden en de Republiek, stelde op 26 juli het Amsterdamse genootschap ‘tot Nut der Schutterij’ aan het burgerparlement te Leiden voor, om naast de officiële vertegenwoordigers der Republiek ook afgevaardigden der natie naar de Parijse conferentie te sturen. Het was namelijk bekend geworden dat Engeland op die bemiddelingsconferentie de ontwapening der vrijcorpsen zou eisen. De burgers vreesden nu dat de officiële gezanten der Republiek, waaronder ook patriotse regenten van Holland, Overijssel en Groningen, zich bij die eis zouden neerleggen, ja in het geheim zouden toejuichen. Op een Europese conferentie, aldus dat voorstel, waar alleen afgezanten van monarchale of aristocratische landen zouden komen, zou de zaak der Nederlandse democratie bij voorbaat verloren zijn, omdat ‘wolven elkaar niet verscheuren’. De aristocraten der vier Europese landen zouden, aldus het voorstel, eerst besluiten de Nederlandse vrijcorpsen te ontwapenen, en vervolgens een compromis tussen de drie oligarchische groeperingen dwingend opleggen.

Vanzelfsprekend voerden de burgers de debatten over dat voorstel in het geheim. Zij vertrouwden de oudpatriotse regenten van Holland, Groningen en Utrecht evenmin als de orangistisch-*aristocratische* van Gelderland, Zeeland, Friesland en Oostelijk Utrecht. ‘Wij kennen al te zeer de aristocraten van de vier provinciën, maar de aristocraten der drie overige gewesten, schoon minder zichtbaar, zijn daarom niet minder gevaarlijk voor de ware vrijheid’. Dit voorstel werd door bijna alle corporaties aangenomen, en slechts zes bleken tegen. Het burgerparlement zou dus afgevaardigden naar Parijs zenden, onder de titel ‘geconstitueerden van de Natie’. Men was zich wel bewust dat hun afgevaardigden zo maar niet een officiële status zouden

krijgen, doch ze beriepen zich op het Amerikaanse voorbeeld dat voor hen ‘illuminating’ was. Waren Franklin en John Adams ook niet als ‘rebellenleiders’ naar Europa vertrokken?

Was hun beroep op het Amerikaanse voorbeeld wel zinvol? Verschilden de internationale verhoudingen, waarvan de Nederlandse revolutie afhankelijk was, niet al te zeer van de verhoudingen tijdens de Amerikaanse opstand en revolutie? In dit stadium der Nederlandse geschiedenis zou veel, zo niet alles afhangen van een vastberaden Franse politiek, die zo nodig de Anglo-Pruisische interventie tegemoet zou treden om haar bondgenootschap met de Republiek te handhaven en de Engelse invloed in Noord-West Europa tegen te gaan. Het Frankrijk der Bourbons had de Amerikaanse opstand met kracht ondersteund, om op het Amerikaanse continent de Engelse hegemonie te bestrijden, en daarmee had het Frankrijk van het ancien régime ook de Amerikaanse democratie ondersteund, die zo nauw met de opstand verbonden was. Deze gedachtengang vormde het uitgangspunt van de democratische leiders, met name van P. Paulus. Engeland voerde in deze jaren een agressieve politiek die erop gericht was via herstel van het stadhouderlijke patronagestelsel Frankrijk uit de Republiek te drijven. Om zich staande te houden had Frankrijk tot dan toe gesteund op de oudpatriotse standenbeweging, doch, aldus Paulus, sinds het voorjaar van 1787 was die toestand radicaal gewijzigd. In juli 1787 beschikten de patriotse regenten, met name Holland, nauwelijks meer over een leger van enige betekenis, en de belangrijkste militaire macht vormden de 28.000 gewapende burgers. Reeds in het najaar 1786 had Pieter Paulus aan de Franse bemiddelaar De Rayneval duidelijk gemaakt dat Frankrijk zich alleen kon handhaven indien het met de Nederlandse vrijcorpsen ging samenwerken. Dat was de enige reëele macht waarop Frankrijk in de Republiek kon vertrouwen.[14)] Zou Frankrijk deze politiek gaan voeren, dan zou dat een verandering mogelijk maken in de regeringsvorm van de Republiek. Paulus begreep maar al te goed dat een klein land geen democratische revolutie kon maken, op eigen kracht binnen het aristocratisch-monarchale Europa.

14) Colenbrander, III, bijlagen, 87-97, zeer belangrijk.

De Rayneval, die als chef van de buitenlandse dienst een grote invloed op Vergennes uitoefende, had deze politiek bij Vergennes verdedigd. Men kan de Franse buitenlandse politiek ten aanzien van de Republiek niet zuiver afmeten naar zijn financiële moeilijkheden. Ook dat andere aspect speelde daarbij een belangrijke rol. Maar een democratische beweging in Amerika ondersteunen, was nog iets anders dan haar in een Europees buurland op de been helpen. De Montmorin die na de dood van Vergennes in het voorjaar 1787 minister van buitenlandse zaken werd, vond het bondgenootschap met vrijcorpsen riskant, gezien de gespannen toestand in eigen land; de staatsraad was over dat probleem verdeeld. Niettemin, dat was de achtergrond, waartegen men de politiek van het burgerparlement en Paulus moet beoordelen: dat gezantschap der ‘Natie’ moest langs officieuse weg de Franse regering aan het verstand brengen, dat zij alleen met hulp der Nederlandse vrijcorpsen een Engelse hegemonie in het noord-westelijk deel van Europa kon voorkomen. De afgezanten van de Natie die uit alle delen van de Republiek gekozen werden, waren: 16 juristen, 4 doctoren, 5 predikanten, 9 gezeten burgers en 3 edelen uit Gelderland. Hoe groot het wantrouwen tussen de Hollandse burgers en de Hollandse patriotse oligarchie was, blijkt wel hieruit dat ze wel drie Gelderse edelen kozen, maar geen Hollandse patriciërs, als afgevaardigden van de Natie.

Het uitvoerend comité van het burgerparlement was de burgercommissie van Woerden, met Heldewier, Reyer van den Bosch en Pieter Vreede. Dit voerde de beslissingen van het parlement uit, zorgde voor de militaire coördinatie der vrijcorpsen en was het centrale correspondentie-bureau voor de burgerlijke organisaties in de Republiek. Ondanks het bestaande wantrouwen verzond zij, in samenwerking met de officiële staatscommissie te Woerden, wapens naar de stad Utrecht, Overijssel, Groningen en Friesland. De Gecommitteerde Raden, uitvoerend orgaan van de oudpatriotse Staten, werkten echter de burgercommissie van Woerden zoveel mogelijk tegen. Zo weigerden de Gecommitteerde Raden patenten te geven aan burgerlijke militaire eenheden. Waarom traden de Staten van Holland, zo vroegen de burgers zich af, dan niet op tegen hun

uitvoerend comité? Op 28 juni 1787 besloot de burgercommissie van Woerden niet langer te wachten en op eigen gezag haar troepen te laten marcheren, waarheen dat nodig bleek. Ze verdedigde haar revolutionaire stap als volgt: ‘omdat een vrijgeboren burger, met zich te wapenen, niet anders kan beoogen, dan zijn ware en aangeboren vrijheid te herstellen, van alle die ingesloten inbreuken die op dezelve zijn gedaan, niet slechts door de stadhouder maar ook door de regenten . . . Het zou dus schadelijk en hoogst verderfelijk zijn dat hij zich in dienst der laatsten (regenten) zou begeven, om daardoor den eersten (stadhouder) klein te maken en voor zich zelven niet anders te gewinnen dan dat hij de overheersching van enen voor die van velen verwisselde’.

Er waren nog andere redenen die wantrouwen verwekten binnen de alliantie van patriotten en oudpatriotten. De oudpatriotse Staten van Holland deden weinig voor de defensie, daar zij alleen door Franse interventie gered wilden worden, voor het geval de Pruisen zouden binnenvallen. Noch de Staten noch het Hof van Holland traden op tegen de oranjeterreur ten plattelande, zodat de burgercommissie twee observatie-legertjes in het leven moest roepen, één voor het Noorden en één voor het Zuiden van Holland, om boeren en burgers te beschermen en de organisatoren van die plunderingen op te sporen. De belangrijkste controverse tussen patriotten en oudpatriotten was gelegen in de totaal verschillende opvattingen over representatie of vertegenwoordiging. Zowel bij de Amerikaanse als later bij de Franse Revolutie vormde de moderne representatiegedachte de inzet van de strijd. In Amerika ging die discussie tussen de Engelse kolonisten en het Engelse parlement, in Frankrijk tussen de tiers état en de bevoorrechte standen. Volgens het Oudeuropese staatsrecht der Republiek waren de heren of regenten het politieke volk, en zij vertegenwoordigden dus krachtens eigen recht het a-politieke volk of de ingezetenen. De patriotten die uitgingen van de volkssoevereiniteit, erkenden slechts hén als volksvertegenwoordigers of representanten, die door hen gekozen waren.

In het voorjaar van 1787 kwam dat conflict over de representatie scherp tot uiting. De Utrechtse gebeurtenissen hadden de

Hollandse burgers de ogen geopend. Daar had de patriotse oligarchie aan de burgers geen enkele concessie willen doen ten aanzien van deelneming aan de regering, en toen de burgers die hadden afgedwongen, waren de oudpatriotten weer orangisten of *aristocraten* geworden, die de oorlog aan de democratische beweging predikten. Om nu de burgers aan hun politiek te lijmen, gingen de Hollandse oudpatriotten op de democratische toer. Bovendien begrepen De Rayneval en Vergennes dat de vrijcorpsen de voornaamste militaire macht waren, en dat men aan de eisen der burgers moest toegeven, indien men ze als bondgenoten wilde behouden. Daarom stelde op 30 jan. 1787 de stad Haarlem in de standenvergadering voor, een commissie te benoemen die onderzoeken zou, op welke wijze ‘ingevolge de Constitutie en 's Lands waare belangen, eenige generale maximes omtrent den invloed, welke uit hoofde der regeringsvorm bij representatie notoirlijk aan het volk toekomt, zouden behooren te worden gearresteerd’. Nu leek dat wel democratisch, maar ‘ingevolge de Constitutie’ kwam aan de ingezetenen geen politieke invloed toe, terwijl ‘regeringsvorm bij representatie’ en ‘volk’ zowel in oude als moderne zin konden worden uitgelegd. Toch wekte zelfs dit ambivalente voorstel, dat zo sterk herinnert aan de oudpatriotse *acte van verbintenis*, al groot verzet in de Staten. Na eindeloze moeilijkheden werd dat voorstel pas op 23 maart aangenomen. Fertile en expédients was de patriotse oligarchie in hoge mate, want toen op 30 maart de leden van die commissie benoemd werden, bleek het overgrote deel der commissieleden tegenstanders van iedere volksinvloed te zijn! In de maanden daarna liet de commissie, ook nadat ze enigszins gewijzigd was, niets van zich horen, ofschoon het burgerparlement voortdurend aandrong ernst te maken met hun belofte. Het werd augustus, de Pruisen lagen al voor de grenzen en nog steeds vergaderde de grondwetcommissie.

Om dat fundamentele probleem waar voor de burgers alles om draaide, tot een oplossing te kunnen brengen, riep de burgercommissie of het burgerlijke revolutionaire comité op 20 aug. 1787 alle corporaties op, om afgevaardigden naar Amsterdam te sturen waar men in De Nes zou samenkomen. Hoe kon men aan dat politieke probleem nog zoveel aandacht schenken terwijl

de Pruisen voor de grenzen lagen? Men voelde zich evenwel vrij zeker van zijn zaak omdat Frankrijk herhaaldelijk de garantie gaf dat het te hulp zou komen, als de Pruisen binnenvielen. Beschouwde het burgerparlement zich reeds als een nationale vergadering, de burgercommissie ging nog een stap verder en in haar oproepingsbrief moedigde ze de nationale vergadering aan zich tot constituante uit te roepen. ‘Is het niet meer dan tijd dat de Natie, dat het Volk zelve de handen aan het werk sla om zich dat recht (moderne representatie), wat aan een vrijgeboren Hollander volgens goddelijke en menselijke rechten toekomt, te verschaffen, vooral in een tijd dat het volk in staat is, om door de gewapende arm de pogingen der goede regenten te ondersteunen’.

Op 24 augustus 1787 kwamen de afgevaardigden van 200 corporaties, zowel uit de steden als uit het platteland, samen in een bovenzaal van De Nes, waar de Amsterdamse burgersociëteit placht te vergaderen. De voorzitter Reyer van den Bosch sprak de ‘volksvergadering’ toe. ‘Wat staat U, Volk van Nederland, thans te doen? Thans op den oever van Uw ondergang en in dat uiterste, waarin 's Volks wil en 's Volks macht, onder het voorzienig oog van een Almogenden Bestuurder, de eenigste middelen van redding zijn gebleven?’ Hij wees erop, aan hoe grote gevaren van binnen en van buiten men blootgesteld was, maar dat men ondanks dat toch aan de politieke hervorming van het land moest werken.

Het program dat de vergadering opstelde en dat men als *Declaratoir* aan de Hollandse Staten aanbood, bevat in hoofdlijnen de beginselen van de moderne staat. Al kwamen deze eisen allereerst uit de Nederlandse verhoudingen voort, men bemerkt daarin de invloed der Amerikaanse constituties. John Adams had immers in 1780 de constituties der staten, voor zover die aangenomen waren, meegebracht naar de Republiek. Jean Luzac had ze alle in zijn *Gazette de Leyde* gepubliceerd, dus in het Frans, maar er waren ook verschillende vertalingen van gemaakt. Vooral de constitutie van Massachusetts, die door Adams zelf ontworpen was, had hier grote indruk gemaakt, en door R.J. Schimmelpenninck was die in zijn proefschrift als een model voor een democratische staat verdedigd. Met name

verschafte het Amerikaanse experiment, in de discussie met de oligarchie, het argument dat een gematigde democratie uitvoerbaar was; de regenten betoogden dat, ofschoon het goed zou zijn dat de burgers invloed kregen, een democratie niet kon funktioneren. Van de andere kant liet het voorbeeld van de stad Utrecht die reeds in 1786 de democratische regeringsvorm had ingevoerd, weinig hoop dat via de methode van overleg de Hollandse burgers hun staat zouden kunnen hervormen. De Utrechtse historie was niet alleen voor de Hollandse burgers leerzaam, doch eveneens voor de Europese geschiedenis, omdat alle fasen der Franse Revolutie daarin zijn terug te vinden. Zo de voornaamste grond voor deze moderne gedachten te zoeken is in de realiteit, waarin de ingezetenen leefden, ook de ideeën der Verlichting speelden, in wisselwerking met de misstanden, daarbij een belangrijke rol. Bovendien bestond er in enkele steden der Republiek, voor het eerst in de geschiedenis, de facto vrijheid voor politieke drukpers. Daardoor konden de hervormingsgedachten gemeengoed worden en kon er als nieuw element een publieke opinie ontstaan, die de eisen der maatschappij weerspiegelde. Indien tot dan de absolutistische lokale eenheden, de Leviathans der Republiek, de maatschappij aan de staat gelijk gemaakt hadden, nu waren ze zo machteloos dat de Hollandse burgers de moderne staatsbeginselen konden formuleren, volgens welke de staat uit de maatschappelijke krachten zou voortkomen.[15)]

De nieuwe staatsopvatting, zoals die uit hun eisen naar voren komt, overhandigden de Hollandse burgers op 30 aug. 1787 aan de Staten, onder de naam van *Declaratoir*. Zij zijn van oordeel dat de verhouding tussen regering en onderdanen in een verdrag, een nieuwe constitutie moet vastgelegd worden. Daarbij herinneren ze de standen, met name de oudpatriotse meerderheid, aan hun belofte van 23 maart 1787, toen deze ver-

15) L. von Stein, *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage* (Leipzig, 1850, Neudruck Darmstadt, 1959), I, 1-7, 31-32, III, 3; E.W. Böckenförde, 'Lorenz von Stein als Theoretiker der Bewegung von Staat und Gesellschaft zum Sozialstaat' in *Alteuropa und die moderne Gesellschaft*, Festschrift für Otto Brunner, 1963, 249-277; O. Brunner, *Neue Wegen der Verfassungs- und Sozialgeschichte* (Zweite Auflage, Göttingen, 1968), 80-103.

klaarden dat aan het volk ‘notoirlijk’ invloed op de regering toekwam, en een grondwetcommissie in het leven riepen. Een grondwetcommissie, die alleen uit regeringsleden bestaat, vinden ze onvoldoende voor dat belangrijke werk. Evenals de Franse Nationale Vergadering van 1789, wil het burgerparlement naast de regering medeconstituerend optreden. Want het recht om als representant of volksvertegenwoordiger op te treden, berust alleen in de machtiging door het volk. De nieuwe constitutie kan niet tot stand komen ‘zonder concurrentie en uitdrukkelijke, immers dadelijke (werkelijke) toestemming van dat volk, hetwelk daarvan (recht van representatie) alleen. eygenaar is’.

Deze constitutie dient een ‘geregelde constitutie’ te zijn die aan vaste regels gebonden is, en die niet op ieder moment door machtsverhoudingen gewijzigd kan worden, zoals de standen-constituties der acht Nederlandse republieken. Zij moet bevatten de ‘generale representatie van heel het volk’ waarbij geen onderscheid tussen steden en platteland gemaakt mag worden. De feitelijke vrijheid van drukpers moet in de constitutie een legale basis krijgen, opdat men haar niet willekeurig kan afschaffen. De burgerlijke militia van vrijwilligers dient een staatsleger te worden, wiens positie in de constitutie komt vast te liggen.

Het voorstel dat de Hollandse burgers hun politieke ‘vrienden’ deden, bevatte een ontwerp van constitutie om de middeleeuwse te vervangen, een impliciete verklaring van de rechten der burgers, maar tevens een ultimatum. Ofschoon maanden na het Haarlem-voorstel waren verstreken, hadden de oudpatriotten volgens hun traditionele politiek de zaak steeds op de lange baan geschoven. De reden was duidelijk: ze hadden de burgers nodig tot de Franse hulp zou komen opdagen. Toch was het niet de bedoeling de regenten bij het nieuwe bestel uit hun posten te drijven, zoals dikwijls wordt gezegd. Als we de regeling van het actieve en passieve kiesrecht van het democratische Utrecht als norm mogen nemen - en daartoe is voldoende reden vanwege de communis opinio op dit gebied - dan zouden de meeste regenten in de stedelijke regeringen wel degelijk terugkeren, niet meer krachtens eigen recht maar krachtens delegatie door het volk. Bovendien zouden ze ook gezeten

burgers naast zich krijgen in zo'n democratisch bestel. In die beide punten stak het zeer der oligarchie. De burgers maakten zich niet veel illusies meer en gaven de Hollandse Staten de tijd van veertien dagen om in positieve zin te antwoorden. Ook het zwijgen zouden de burgers houden ‘voor een weigerend antwoord, en in dat onverhoopt geval reserveeren ze zich zodaanige middelen als zij zullen oordelen te behoren, om hunne belangen te behartigen en hun wettige begeerte daar te stellen’.

Ondanks de dreiging van buiten zou het monsterverbond uiteen gaan vallen, want alle afgevaardigden der 200 corporaties hadden het *Declaratoir* ondertekend, en bij het laatste stuk met het ultimatieve karakter hadden zich slechts 10 corporaties van stemming onthouden. De enige methode die dan nog overbleef, zou zijn om de constituerende macht van het volk om te zetten in een constituerende conventie.

Toen de burgercommissie van Woerden na de afgesproken tijd geen bericht ontvangen had, riep zij opnieuw alle departementen of afdelingen samen: men zou op 17 sept. in Amsterdam vergaderen. De oproepingsbrieven bevatten tevens de agendapunten of *poincten van deliberatie*, die betrekking hadden op de nieuwe constitutie en de dreigende gevaren van de kant der Pruisen; deze vielen inderdaad op 13 sept. de Republiek binnen.

Een der agendapunten bevatte het volgende. Indien het de stadhouder lukt om met geweld het oude bestel weer in te voeren, zal hij dat achteraf ‘staatsgewijs’, dus door de Staten der verschillende landen laten legaliseren, ‘met een momentele uitwendige eenparigheid, Staatsgewijze, schoon tegen de gevoelens van het meerder en beste deel des Volks’ en hij zal zich in de toekomst ‘op daze voorgewende wettigheid en eenparigheid als op een eeuwig en onverbreeklijk recht prevaleeren en beroepen’. Derhalve stelt men voor ‘om, in alle onverhoopte voorvallen, van de tegenwoordige gevoelens van zovele duizenden weldenkenden (in een officieel dokument) voor eeuwig te constateren en aan de wellicht gelukkiger nakomelingschap, ten alien tijde, een voor dat Huis geducht bewijs in handen te laten, van de onwettigheid van alles, wat het geweld of de wet van zelfbehoud aan de vrije stem der Natie zou mogen ontwringen’. Verder stelde de burgercommissie voor, om in die officiële akte

‘den stadhouder en deszelfs geheele Huis voor altoos vervallen te houden van alle Posten en Waardigheden binnen deze provintie, zodra eenige vreemde magt tot ondersteuning van zijne belangen, of die van zijn Huis, den voet op het territoir dezer Republiek zal hebben gezet’.

Omdat de Hollandse Staten niet op het *Declaratoir* van 30 aug. hadden geantwoord, stelde de commissie voor, op eigen kracht verder te gaan en een nieuwe constitutie voor de Republiek te ontwerpen. De ontwikkeling versnelde zich, als gevolg van de voorafgaande gebeurtenissen. Indien men tot democratie wilde komen, was men tenslotte gedwongen tot de constituerende macht van het volk zijn toevlucht te nemen, en daarbij de andere landen der Republiek te betrekken. Overal in West-Europa vormden, op het einde van de 18e eeuws democratie en eenheid, representatie en federatiebeweging elkaars componenten, omdat beide voortkwamen uit het nieuwe natiebegrip, en de nood der omstandigheden de burgers der lokale en regionale eenheden tot eenheid dwong. Democratie en eenheid waren evenzeer met elkaar verbonden als oligarchie en lokale eenheden, als oligarchie en versplintering. Daarom stelde de burgercommissie van Woerden aan het burgerparlement te Amsterdam voor, een plan te ontwerpen ‘*tot een Nationale Representatie in eene Volksvergadering van alle de Provintien en de Generaliteitslanden*’. De grote ongelijkheden van de Republiek en de oude orde: die tussen heren en ingezetenen, die tussen steden en platteland, die tussen hervormden en de rest, die tussen de leden van de Unie en de generaliteitslanden, waren in dat voorstel opgeheven.

Toen de afgevaardigden der burgerlijke corporaties op 17 sept. 1787 in Amsterdam samenkwamen, was de militaire toestand voor de patriotten en oudpatriotten precair geworden. De Pruisen hadden sinds 13 sept. ongehinderd door Gelderland kunnen oprukken tot de Hollandse grenzen, en in Holland zelf, zoals bij de vesting Gorkum, successen kunnen boeken. Zoveel mogelijk vrijcorpsen werden naar de grenzen gedirigeerd, terwijl een klein deel achterbleef om de steden tegen het orangistische gepeupel te beschermen. Zo konden er slechts afgevaardigden van 55 corporaties aanwezig zijn, en dat aantal was te gering

om het document tegen de stadhouder en zijn vervallen verklaring te tekenen. Aangezien de militaire problemen alle aandacht opeisten, werden eveneens de andere voorstellen van de agenda afgevoerd. Dit burgerparlement bleef van 17 tot 25 sept. in Amsterdam bijeen, om leiding te geven aan de gewapende burgerlijke macht. Men was niet zonder hoop want men verwachtte vast de komst der Franse troepen. Naar Frankrijk zonden ze afgevaardigden om de Fransen te overtuigen dat 'deze vergadering als representeerende de weldenkende Natie van de Provintie Holland' de strijd wilde doorzetten.

3) *De Oorlogsverklaring van Pruisen: 13 sept. 1787*

Sinds half augustus 1787 stond het vast dat Pruisen, door Engeland ondersteund, een militaire inval in de Republiek zou doen. Die inval zouden de orangisten benutten om op een of andere manier, waar Brunswijk zelf nog niet het fijne van wist, de macht te heroveren. Aangezien Pruisen echter met zijn militaire voorbereidingen nog niet klaar was, hielden Engeland en Pruisen de onderhandelingen met Frankrijk over de mediatie slepende om tijd te winnen.

Gedurende de tweede helft van augustus verbleef Hogendorp weer in Den Haag, waar hij allerlei werkzaamheden ter voorbereiding der contrarevolutie te verrichten had. In Wezel was hij geschrokken van de uitlatingen van Brunswijk die het gelijk in het hoogopgelopen conflict eigenlijk aan de burgers gaf. Aangezien Hogendorp diens visie aan de betere schrijvers van democratische zijde toeschreef, vond hij het nodig de orangistische zaak in de pers te gaan verdedigen. Hij schreef een pamflet over de voortreffelijkheid van het patronagestelsel en, ofschoon deïst en overtuigd dat de rede eenmaal de orthodoxie zou overwinnen, een pamflet over de noodzaak van een heersende religie die voor hem 'mede een schild betekende tegen de democratie'.[16)] Sinds juli was hij trouwens niet slechts gecommitteerde voor de geheime correspondentie maar ook belast met het ophalen van geld voor de *Brielsche Courant* die reeds door secret service money ondersteund werd. In het archief van het

16) Verberne, 269.

Haagse correspondentie-bureau bevinden zich dan ook ‘drie eigenhandige missives van W.G.F. Bentinck en G.K. van Hogendorp, als gecommitteerdens tot de geheime correspondentie en opzameling van penningen tot het instandhouden der Brielsche Courant’.[17)]

Belangrijker dan die activiteiten was het uitwerken van ‘het plan’ zoals dat met de prinses, Brunswijk, Van Citters en anderen overeengekomen was. Dat was ook de opvatting van Hogendorp: ‘maar een essentiëler werk was het plan van revolutie, bij de nadering van zijn troepen (van de hertog)’. Daarin wordt uiteengezet hoe de orangisten de revolutie zullen maken als de Pruisen in aantocht zijn. Ook Verberne kwam dat uitgewerkte plan tegen waarvan hij opmerkte dat het ‘niet alleen op een merkwaardige wijze aansluit bij de gebeurtenissen van 1672, en 1747, maar tevens als een curieuze voorloper te beschouwen is van November 1813!’[18)] In de steden moesten de welgezinden bij de komst der Pruisen de restauratie van de stadhouder eisen, waarop de vroeger ontslagen orangistische en *aristocratische* regenten ‘tumultuairement’ in hun posten hersteld zouden worden. Dat hield dus in dat het proletariaat eerst, zo nodig met Pruisische hulp, de vrijcorpsen moest aanvallen en ontwapenen, zodat daarna de politieke omwenteling kon worden doorgevoerd. Op die manier zou er in de steden een meerderheid van ‘goede regenten’ komen, en vanzelfsprekend ook in de Hollandse Staten, waar de ridderschap vervolgens het voorstel zou doen het patronagestelsel weer in te voeren.[19)]

Verberne die een stuk op de weg der historische gebeurtenissen gevorderd was, keert echter weer terug naar de traditionele versie. ‘Zoals men weet, zijn de plannen volmaakt overbodig geweest, de Pruisische invasie bleek voortreffelijk te werken’. In feite evenwel zou ze zo ‘voortreffelijk’ functioneren omdat ze verliep volgens het uitgewerkte schema van Hogendorp.

Die geschetste methode had het voordeel dat de rol van Brunswijk bij de contrarevolutie niet zo gauw in de gaten zou lopen. Men had immers ook de Pruisen naar Den Haag kunnen

17) Bouwens, 556.
18) Verberne, 279.
19) Hogendorp, II, 164.

laten marcheren om die restauratie af te dwingen, maar dan werd het zonneklaar dat hij de satisfactie in een contrarevolutie had omgezet. Brunswijk echter was doodsbenauwd dat de Pruisische deelname aan het politieke complot wereldkundig zou worden. Daarom had Hogendorp hem de heiligste garanties moeten geven, dat de contrarevolutie onzichtbaar zou verlopen en dat de zaak reeds beklonken zou zijn als de Pruisen Den Haag naderden. Alleen onder die voorwaarde, had de hertog immers zijn medewerking toegezegd.

Het Haagse correspondentie-bureau was belast met de uitvoering der contrarevolutie in Holland zodat de twee leiders een werkverdeling toepasten: Bentinck zou de acties in Den Haag leiden, Hogendorp die aan de Hollandse grens. Hogendorp was evenwel bang dat zijn collega onbesuisd te werk zou gaan en daarom vertrouwde hij Reigersman het moment toe, waarop Bentinck zou moeten beginnen. 'Reigersman moest, op het juiste moment, alles aan Bentinck bekend maken, terwijl ik op de grens zou handelen (agirais)'.[20] Voordat hij eind augustus weer naar het hoofdkwartier in Wezel vertrok om Brunswijk, zoals afgesproken was bij hun laatste onderhoud, in de meest geheime zaken in te wijden, verzamelde hij nog stafkaarten en andere militaire gegevens die hij de hertog beloofd had. Royer was als secretaris van Gecommitteerde Raden en als lid van het Haagse comité de aangewezen man om die te verschaffen. 'De heer Royer die over uitstekende kaarten van onze grenzen (van Holland) beschikte, gaf mij alle stukken om er uittreksels voor de hertog van te maken. Verder verzamelde ik alle inlichtingen die hem van nut konden zijn'.

Toch waren, ondanks de Brunswijkse beloften, de vooruitzichten voor de orangisten niet in alle opzichten rooskleurig. Frankrijk garandeerde de oudpatriotten en de patriotten steun voor het geval Pruisen zou binnenvallen, en overal werkten de burgers, vooral de Hollandse en Utrechtse, koortsachtig aan hun versterkingen waarvoor zij nu van Frankrijk geldelijke en materiële hulp gingen krijgen. En wat moesten de orangisten beginnen als de Hollandse Staten nu eens ingingen op de satisfactie-eisen die Pruisen in begin September zou stellen, en aan

20) Hogendorp, II, 164.

de prinses verlof zouden geven haar reis naar Den Haag te vervolgen? Dan was er moeilijk een motief te vinden om de Pruisen een inval te laten doen. Zou de oranjepartij dan het risico aandurven om met hulp van het proletariaat alleen, een opstand te wagen? De vrees te mislukken zoals in juni 1787, zat diep, temeer daar de burgers ditmaal gewaarschuwd waren door de eerste onderneming.

Wat de Oranjepartij dus bovenal vreesde, was dat de gevraagde satisfactie zou worden gegeven! Maar onze gezant in Berlijn wist te berichten dat de Pruisische regering erover dacht de troepen toch te laten binnenrukken ook al werd de satisfactie verleend, maar beslist was die kwestie nog niet. 'Men (Berlijn) voelde de noodzaak de zaak door te zetten', zo schreef de prinses aan Van de Spiegel, 'zelfs wanneer de satisfactie verleend werd, en men dacht aan zeer plausibele voorwendsels die de gelegenheid zouden bieden de troepen te laten oprukken, maar de hertog heeft tot nu toe nog niet het formele bevel daartoe, tenzij een weigerend antwoord op de satisfactie gegeven wordt'.[21)]

Ook was men niet gerust over Zeeland, waar de situatie ieder moment uit de orangistische hand kon lopen. En hoe moest men daar de contrarevolutie tot stand brengen? Ook al hadden Overijssel en Utrecht niets te maken met de 'Hollandse kwestie', het comité van opstand was van plan, de Pruisen door die twee gewesten naar Holland te laten oprukken, om onderweg de nodige steun aan het proletariaat te geven, en ook daar de omkeer te bewerken. Men kon echter moeilijk de geografische kennis van de Nederlanders en van het buitenland zoveel geweld aandoen; men kon hen niet wijsmaken dat de kortste weg naar Holland over Zeeland liep. De rol die men voor de andere gewesten aan de Pruisen had toevertrouwd, wilde men voor Zeeland geven aan door Engeland betaalde troepen onder de Engelse generaal Fawcett. Engeland zou hiermee hoog spel spelen! Vandaar dat Fawcett in het diepste geheim in augustus in de Republiek arriveerde; hij zou 5000 man huurtroepen in Duitsland zien te werven 'pour couvrir la Zeelande'.[22)] Daarover zou hij

21) Vreede, III, 555.
22) Idem, 558.

contact opnemen met Van de Spiegel, die hij in Nijmegen dacht aan te treffen, maar deze was reeds iets eerder, op 7 sept., weer naar Zeeland vertrokken. Fawcetts missie was zo geheim dat hij nu zelfs geen schriftelijk contact met Van de Spiegel durfde op te nemen, ‘vue la nécessité du secret *le plus absolu*’. Fawcett reisde van Nijmegen door naar het Pruisische hoofdkwartier in Wezel, om met Brunswijk besprekingen te voeren. Hogendorp die van Wezel naar Nijmegen reisde, ontmoette Fawcett halverwege, in Kleef waar ze samen dineerden. De angst dat zijn missie ruchtbaarheid zou krijgen, achtervolgde kennelijk generaal Fawcett. ‘De grote vrees van Engeland bestaat daarin dat het zich compromitteert door ons hulptroepen te verschaffen’, constateerde Hogendorp na die ontmoeting.[23)] Daarna echter raken we het spoor van Fawcett bijster.

Het Pruisische hoofdkwartier in Wezel gonsde nog steeds van allerlei activiteiten. De oranjepartij had Bilderdijk daarheen gestuurd, om de manifesten van Brunswijk in het Nederlands te vertalen en de hertog bij diens opmars wegwijs te maken in de middeleeuwse lappendeken die de Republiek en ieder land afzonderlijk was. De stadhouder zond er officieren heen om de nodige militaire inlichtingen te verschaffen. Op 5 sept. begonnen de laatste besprekingen tussen Pruisen, in de persoon van Brunswijk, en de oranjepartij, in de persoon van Hogendorp. Hij bracht de hertog op de hoogte van de maatregelen, die de orangisten in de tussentijd genomen hadden om de revolutie ten uitvoer te brengen. ‘J'ai ensuite mis le Duc au fait des mesures que nous avons prises pour opérer la révolution’. Tevens overhandigde hij de hertog de militaire kaarten en inlichtingen over de Hollandse grenzen die hij vanuit Den Haag had meegebracht. Voorzichtigheid was volgens Hogendorp niet meer nodig daar hij, evenals vele partijgenoten, zijn familie naar Nijmegen had laten komen.

's Avonds bestudeerde Brunswijk de orangistische plannen van de revolutie en de volgende dag, 6 september, was hij over een punt zeer ongerust: hij was bang dat ze niet in het verborgene konden worden uitgevoerd en dus aan het licht zouden

23) Hogendorp, IV, 65; hier beginnen weer de besprekingen van Hogendorp met Brunswijk.

komen. Dát was zijn grote bezwaar. Hij kwam slechts om de satisfactie, de oranjepartij moest de rest doens maar hij zou hen alle mogelijke steun geven. ‘Il ne Lui reste d'inquiétude que sur notre plan de révolution . . . il ne veut pas que cela paroîsse au public. Il ne vient demander que la satisfaction, c'est à nous de faire le reste, mais il nous donnera toute sorte de secours’.[24)]

Dat nu pas de actie van het proletariaat en de organisatie daarvan aan de hertog zijn medegedeeld, blijkt wel uit de reacties van de hertog. Men sprak er langdurig over: ‘de details die ik gegeven heb over onze hulpbronnen en de middelen om ervan te profiteren om de revolutie te maken, interesseren Zijne Hoogheid buitengewoon’. Welke andere hulpbronnen had de oranjepartij dan het proletariaat?

Van de aanval op Holland zou men gebruik maken om in de andere gewesten eenzelfde politiek te bedrijven, waarbij het verrassingselement een grote rol zou spelen. Men zou de Staten van Overijssel en Utrecht niet eerder van de ‘noodzakelijke doortocht der Pruisen’ op de hoogte brengen dan het publiek, opdat de vrijcorpsen plotseling overvallen konden worden. Vanuit Overijssel kon men doorstoten naar Drente, Groningen en Friesland. ‘Het schijnt mij toe dat de Heeren van Overijssel (Staten) pas tegelijk met het publiek moeten gewaarschuwd worden, dat wil zeggen op het moment dat de Pruisen binnentrekken. Dan zal de algemene consternatie ons goed van pas komen’.

Hogendorp meende op 6 september Brunswijk, die niet meer vóór of achteruit kon, zo vast in zijn greep te hebben dat hij hem een instructie gaf voor de Pruisische commandanten. ‘Ik heb hem een schets van een geheime instructie voor de commandanten gegeven om de oranjepartij bij haar operaties te ondersteunen, en Hij heeft mij gevraagd die schets bij hem achter te laten zodat hij er een formele order van kan maken’. Een buitenstaander ontwerpt notabene een geheime order voor het Pruisische leger, en de Pruisische bevelhebber maakt daar een officieel bevel van! Wat een unieke gebeurtenis in de krijgshistorie! Wat de inhoud van dat bevel, van die opdracht geweest

24) Hogendorp, IV, 70.

is, laat zich wel raden als men bedenkt wat ‘orangistische operaties’ in de Hogendorpiaanse terminologie betekent. De geheime opdracht moet ongeveer bevat hebben dat de Pruisische commandanten het proletariaat bij hun plunderingen zouden ondersteunen en dat zij, zo nodig, zelf plunderend zouden optreden. Verscheidene brieven uit het geheime correspondentiebureau bevestigen deze, door de voorafgaande geschiedenis gemotiveerde veronderstelling.

Bentinck en Hogendorp waren de twee hoof dpersonen van het Haagse correspondentie-bureau dat de leiding had van de Hollandse contrarevolutie. Volgens het gemaakte werkschema zou Bentinck in Den Haags en Hogendorp aan de Hollandse grenzen opereren. Het was op 6 september dat Hogendorp in het Pruisische hoofdkwartier te Wezel dat ontwerp van een geheime order aan Brunswijk overhandigde. Drie dagen later, op 9 september, schreef Bentinck aan de hertog een brief waarin hij om certificaten vroeg. Wat waren dat voor certificaten en wat hadden die te maken met de geheime opdracht aan de Pruisische commandanten?[25)]

In Krimpen aan de Lek woonde een zekere C.B. Dusseke, een agent van het Haagse correspondentie-bureau. In die hoedanigheid had hij reeds aan de overigens mislukte staatsgreep van juni 1787 deelgenomen door in Krimpen aan de Lek er voor te zorgen dat de requesten die Bentinck hem toezond, ook getekend werden. Deze oranjerequesten die om restauratie van de oude constitute vroegen, waren op last van dat bureau gedrukt en hadden ‘merkwaardigerwijs’ in alle plaatsen dezelfde inhoud; oranjesociëteiten en agenten hadden de opdracht dat die dingen getekend werden. Welnu, deze Dusseke vroeg op 8 september 1787 aan Bentinck om ‘securiteitsbrieven’ om daarmee de orangisten in Krimpen te beveiligen als de Pruisen kwamen. Als gevolg van dat verzoek zond Bentinck op 9 september 1787 een schrijven naar de hertog waarin hij om zulke ‘securiteitsbrieven’ voor Krimpen en andere plaatsen vroeg. In het archief van dat Haagse bureau werd het volgende aangetroffen: ‘Missive van 8 sept. 1787 van *C.B. Dusseke* aan *Bentinck*, raakende

25) Hogendorp. IV, 77.

de securiteit der Pruischen, bij hunne aannadering aan de Oranjepartij door hem te verzorgen, blijkens de Missive door hem *Bentinck* den 9 sept, aan den hertog geschreven, dat hij daarom heeft gevraagd bij den Hertog, ter geruststelling van die en meer anderen van zijn Aanhangelingen, die hem daarom gevraagd hadden'.[26)]

Bentinck vroeg derhalve dergelijke veiligheidsbrieven, ook voor andere plaatsen, en had daarover de beschikking zoals blijkt uit de verzoekschriften van C. Boerman en L. Lekkerkerker aan Bentinck. In deze brieven kan men duidelijker lezen dat 'securiteit der Pruischen' betekende: beveiliging tegen Pruisische plunderingen. Omdat in het Pruisische huurleger Duitsers van allerlei streken dienden, namen C. Boerman en L. Lekkerkerker liever geen enkel risico en vroegen aan Bentinck veiligheidsbrieven, in het Hoog- en in het Nederduits!

'Twee verzoekschriften aan *Bentinck* uit 's Haage geschreven, het eerste den 8 sten october 1787 door *C. Boerman*, Castelein in 't Rechthuis te Benthuizen, en het tweede door *Leendert Lekkerkerker* te Zouterwoude, om certificaten in het Hoog- en Nederduits te mogen bekomen, ten einde bevrijd te zijn van beroving en plundering der Pruisische troupes. Deze certificaten zouden op zich zelve weinig beduiden, zoo men niet uit het bijschrift met de eigen hand van *Bentinck* geschreven, ten duidelijkste ontwaar wierd, dat het al of niet laten plunderen, en wel der huizen en goederen der ingezetenen van zijne wenken afhing, en dat hij daartoe die certificaten gegeven heeft'.[27)]

Uit het voorafgaande mogen we het volgende concluderen. Reeds voordat de Pruisen op 13 sept. 1787 binnenvielen, stond het vast dat ze plunderend zouden optreden. De orangistische voorstelling als zouden de Pruisische troepen uit de militaire band zijn gesprongen en als zou dan Brunswijk als ordestichter en bestraffer der 'muitelingen' zijn opgetreden, is een van de vele onwaarheden die de orangisten verkondigd hebben. De Pruisen zullen inderdaad op grote schaal plunderen, niet in het

26) Bouwens. 572.
27) Bouwens, 579.

wilde weg, doch volgens opdracht. Bentinck was van die opdracht op de hoogte, en daarom vroeg hij voor alle zekerheid ‘securiteitsbrieven’ voor de orangisten. Ja, hij kon zelfs bepalen wie wel en wie niet geplunderd ging worden.

Van wie ging die opdracht tot Pruisische plunderingen uit? Formeel van de hertog van Brunswijk, maar in feite van de oranjepartij, die naar de woorden van Hogendorp bij ‘haar operaties’ gesteund moest worden, en plunderingen zijn haar enige operaties geweest. Er kan weinig twijfel over bestaan dat het ontwerp dat Hogendorp voor een geheime order aan de Pruisische commandanten maakte, een opdracht tot Pruisisch plunderen bevatte, uit te voeren volgens opdracht van het Haagse correspondentie-bureau en de plaatselijke orangistische agenten.

De besprekingen tussen Brunswijk en Hogendorp in het hoofdkwartier te Wezel duurden van 5 sept, tot en met 9 sept. Ofschoon Pruisen pas op 9 sept, de eis van satisfactie in de vorm van een ultimatum aan de Hollandse Staten zou stellen, was de hertog al op 8 sept. ervan overtuigd dat de veldtocht zou doorgaan, al bleef hij zijn bezwaren tegen de methode der contrarevolutie behouden. Op 8 sept. stuurt Hogendorp weer een verslag van zijn besprekingen naar de prinses. ‘De hertog heeft mij deze morgen gezegd: op dit moment ben ik even weinig in staat de veldtocht tegen te houden als ik het vroeger was om hem te bespoedigen. Ik heb alleen maar orders, zei hij dikwijls tegen mij, voor de satisfactie, maar ik zal alles voor de revolutie doen wat ik kan. Daarna vertrouwde hij mij zijn angsten toe over zijn wankelmoedigheid, over de hatelijke interpretaties die men aan de maatregelen geven zou, zoals die door Uwe Hoogheden (prins en prinses) genomen worden om de factie eronder te krijgen’.

Brunswijk had zich laten verleiden om buiten de bevelen van Berlijn om zijn medewerking te verlenen aan de geraffineerde politiek der orangisten, aan hun slinkse wegen van terreur door gepeupel en Pruisen. Hogendorp had hem als een vis steeds verder in de fuik gelokt, en hem bij stukjes en beetjes de werkelijke methode der orangisten en *aristocraten* laten zien. Hij was in de val gelopen, maar niet geheel zonder eigen schuld. Want

op 8 september, de dag dat hij zijn afkeer van de onderneming nog eens toonde, vroeg hij om het loon dat men hem had voorgespiegeld: hij wenste de hoge heerlijkheid Dalem bij Gorkum tot zijn bezit te mogen rekenen. ‘Le Duc désire ardemment de posseder Dahlhoff, qui est à Gorcum’.

Zelfs bij hun afscheid was de hertog nog niet in de allerlaatste geheimen van het orangistische plan ingewijd. Dat hoorde bij de taktiek van Hogendorp en de orangisten: de volle waarheid zou hij pas te horen krijgen. als hij op de Hollandse grenzen, bij Gorkum, zou zijn en iedere weg terug hem afgesneden zou zijn. In mijn gesprekken liet ik altijd doorschemeren dat ik hem niet alles had geopenbaard, een gedragslijn die ik tot het laatste moment heb volgehouden, opdat ik mij niet op genade of ongenade zou overleveren en de ijver (voor de goede zaak) op peil houden die ik bij hem zag. Ik zei hem: ‘Indien Uwe Hoogheid onze bevrijder is, heeft Zij het recht al onze geheimen te kennen, maar zonder verraad te plegen kan ik Haar de laatste inlichtingen pas geven als ik Haar zie op onze grenzen’. (II, 151). Kennelijk vreesden de orangisten dat Brunswijk toch nog zou proberen terug te krabbelen als hij de volledige waarheid kende. Die zou hij pas te weten komen bij Gorkum, want dat was de plaats op de grens waar Hogendorp en Brunswijk elkaar zouden ontmoeten. Zo begon Brunswijk als leider der Pruisische troepen aan een onderneming waarvan hij de opzet en organisatie nog niet volledig kende.

Voordat de operatie X van start kon gaan, had Hogendorp nog een allerlaatste probleem te regelen dat hij trouwens al met Bentinck besproken had toen hij nog in Den Haag was. Het betrof de oranje-agenten die het Pruisische leger zouden begeleiden. Deze moesten in overleg met lokale leiders en oranje-sociëteiten de acties van het proletariaat regelen, de Pruisen de weg wijzen, de securiteitscertificaten controleren en met het correspondentie-bureau in Den Haag contact onderhouden. In verband met het werkschema waren er agenten in de steden onder Bentinck, en grensagenten onder Hogendorp. Hogendorp was ondertussen van Wezel naar Nijmegen teruggekeerd en van daaruit liet hij Bentinck weten dat hij de grensagenten die men voor veertien dagen gehuurd had, naar Nijmegen zou zenden.

‘Daarom laat ik Bentinck weten dat ik al onze grensagenten op 10 (sept.) in Nijmegen wens te zien, dat is onmisbaar, en zij moeten daarvan zo snel mogelijk verwittigd worden’. Er zijn weinig namen van deze personen bekend, doch in Poederooien fungeerde als zodanig niemand minder dan de advocaat-fiscaal van Brabant, Witte Tullingh, die daar dertig man nodig had. De *Geschichte des Preussischen Feldzuges* van Pfau vermeldt wel Nederlandse begeleiders, maar dat zijn veelal militairen.

Toen alle voorbereidingen gereed waren, kon Pruisen, in overleg met Engeland en de oranjepartij, op 9 sept. 1787 de satisfactie-eisen aan de Hollandse Staten stellen, in de vorm die de prinses gewenst had. Het was tevens een ultimatum: indien de Hollandse Staten de prinses met naar Den Haag zouden uitnodigen, zag Pruisen zich gedwongen die satisfactie met de wapenen af te dwingen. Dat zou dan de oorlogsverklaring aan het land Holland zijn. Op verzoek der prinses had Pruisen de bedenktijd voor de Hollandse Staten op slechts vier dagen gezet, opdat geen onverwachte gebeurtenissen Pruisen op het laatste moment van die onderneming zouden doen afzien. Het ultimatum was een schijnvertoning daar de oorlog van te voren vaststond, en had vooral tot doel Frankrijk en de publieke opinie in Europa om de tuin te leiden. De eisen waren immers van dien aard dat de Staten ze niet konden accepteren, zonder tegelijk te capituleren. Het ultimatum was ook in zoverre misleidend dat het de indruk wekte de reis van de prinses naar Den Haag af te dwingen, ofschoon het ging om een contrarevolutie in heel de Republiek. Toch verschoven steeds meer oudpatriotten naar de *aristocraten* zodat de Hollandse Staten een weifelende houding aannamen. Feitelijk beslisten de geconstitueerden en vrijcorpsen der Hollandse steden dat er, gezien te verwachten Franse hulp, niet gecapituleerd werd. Wel verklaarden de Staten zich bereid de prinses uit te nodigen, indien dat zonder gevaar voor de publieke orde kon geschieden. Met andere woorden, ze vroegen de prinses van haar rol als meneuse van het proletariaat af te zien. Aangezien deze voorwaarde niet werd geaccepteerd, verklaarde Pruisen op 13 sept. 1787 de oorlog aan de provincie Holland en liet het op diezelfde dag zijn troepen de Republiek binnenrukken.

4) *Holland: Proletariaat en Pruisen*

Om de Pruisische invasie te rechtvaardigen liet de orangistisch-*aristocratische* coalitie Brunswijk een manifest aan het volk van Holland uitvaardigen: *Declaratie aan de inwooners van Holland*. Aan de opstelling daarvan had Brunswijk zelf part noch deel, want het *Brunswijk-manifest van 1787* werd door Hogendorp ontworpen en door Tollius plichtmatig uitgewerkt, zoals het *Brunswijk-manifest van 1792* niet door de hertog, maar door de Franse emigranten zal worden opgesteld.

In dat stuk verklaart Brunswijk de belediging van de prinses te komen wreken. 'Zijne Majesteit de Koning, niet kunnende onverschillig zijn omtrent een zoo verregaande affront met voorbedachten raad Zijne Dierbare Vrouwe Zuster aangedaan en welke aldus op Zijn Eigenen Persoon terugstuit' heeft voor die belediging satisfactie gevraagd aan de Staten van Holland, die in een antwoord 'vol uitvluchten' een weigerend antwoord hebben gegeven. Daarom ziet de Pruisische koning zich gedwongen die satisfactie in Holland te komen nemen. Aangezien de troepen door enige provincies 'die geen deel nemen in het beledigend gedrag van de Staten van Holland' moeten trekken, belooft Brunswijk plechtig dat de inwoners aldaar geen kwaad zal geschieden. Vanwege en uit naam van de Pruisische koning garandeert Brunswijk, doch in feite de oranjepartij, dat noch aan de constitutie noch aan het welzijn der Republiek enig nadeel zal worden toegebracht. Brunswijk komt 'alleen om die Satisfactie te neemen, die den Koning, en aan Mevrouw de Princesse van Oranje Zijne Zuster verschuldigd zijn, en om het hooggaand affront, Hunne persoonen aangedaan, te wreeken.'[28] Het stuk, in ellendig Nederlands gesteld, bevat praktisch geen zin, die geen leugen is, noch een belofte die men van plan was te houden.

Ook voor de stadhouder draaiden Hogendorp en Tollius zo'n apologie in elkaar, die volgens Hogendorps advies wel 'touchant' moest zijn. Dit *Nader Declaratoir* van de stadhouder laat wel doorschemeren dat men een contrarevolutie op het oog had, al werd de methode-waarop niet genoemd. Het beloofde

28) Pfau, Beilage, 8-12.

de heren en standen te bevrijden van de democratie, en hield hen die belofte voor, als een lokaas om zich alsnog te schikken onder het patronaat van Willem V en zijn gunstelingen. De stadhouder komt, volgens dit stuk, om andere redenen naar Holland dan de Pruisen. Hij komt 'om de veelvuldige inbreuken op de Constitutie te weeren, de wettige (constitutie) te herstellen of bij de vereischte vrijheid van deliberatien te handhaven'. Daarmee beloofde Willem V aan de oligarchie, de invloed der vrijcorpsen en de politieke macht der burgerij uit te schakelen. Niettemin zal hij zijn herstelde macht slechts gebruiken 'ter handhaving van de Godsdienst, en Vrijheid, ter bevordering van alle billijke verlangens des Volks, benevens deszelfs wettigen invloed op de stedelijke en algemene belangen, en in het bijsonder ook ter verschooning en ter bescherming zelfs, van alle die misleide Ingezetenen, die in tijds noch, en van nu af aan zullen terug keeren van zodanig misdadig gedrag'.[29)] Van de loze beloften aan de ingezetenen herinnerde de oranjepartij zich later natuurlijk niets meer.

Al hadden de orangisten en *aristocraten* een grote overmacht aan troepen en materieel, het kon voor hen toch een hachelijke onderneming worden. Ze beschikten weliswaar over 20.000 Pruisische huurlingen, een 6000 stadhouderlijke huurlingen en een volledige oorlogsuitrustig, doch het moreel der stadhouderlijke troepen had niet veel te betekenen. Huurlingen hadden, evenmin als de helpende proletariërs, een toekomstpatroon, ze streden slechts voor loon en buit. Zuiver militair bezien verkeerden de Hollandse burgers in een ongunstige positie: met de Utrechtse vrijcorpsen erbij bedroeg het aantal een 20.000 vrijwilligers, hun bewapening was te licht, ze hadden gebrek aan geschut, tenten, de normale soldatenuitrusting, geoefende officieren en ruiterij, en het officiële leger der Hollandse Staten bevatte maar enkele duizenden, weinig betrouwbare huurlingen. Evenals de Franse burgers van 1792 wisten ze echter waarvoor ze te strijden hadden. Uiteindelijk zou vanzelfsprekend veel afhangen van de komst der Franse troepen.

Ongerust waren Harris en zijn vrienden. Ze weten niet, aldus

29) Pfau, Beilage, 14-16.

zijn schrijven van 31 augustus, wat ze het meest moeten vrezen: de komst of de terugtrekking der Pruisen. In het eerste geval vreesde men dat de vrijcorpsen in woede en vertwijfeling zich op de orangisten en hun bezittingen zouden storten, in het tweede geval voorzag men 'with very great reason' dat de vrijcorpsen de macht in het land zouden overnemen en dat de orangisten hun 'place, influence, patronage and consideration' zouden verliezen; hun economische, politieke en sociale status stond op het spel.

Op 13 sept. 1787 rukten de Pruisen Nijmegen binnen en trokken langs de Karolingische burcht waar de prinses en het hof zich hadden opgesteld. Ook Hogendorp bevond zich bij de hovelingen. Toen de opperbevelhebber Brunswijk hem in de gaten kreeg, stapte hij van zijn paard af, en kwam naar hem toe om de grote affaire nog eens door te nemen. De gedachte dat zijn expeditie grotendeels afhing van orangistische acties, waarvan hij noch de omvang noch precies de methode kende, en die buiten zijn militair apparaat lagen, maakte hem zenuwachtig. 'Songez bien à ce que vous faites', zei hij herhaaldelijk tegen Hogendorp met wie hij opliep naar een café. Daar hing warempel 'Karel II op het schavot' aan de muur, wat zijn onrust voedsel gaf. Gaat het mis, zei de hertog, weet dan wel dat men de stadhouder aan groot gevaar, ja aan levensgevaar blootstelt.

In deze dagen waren belangrijke leiders van de onderneming samengekomen in het paleis in Nijmegen: Van de Spiegel, W.A. van Citters, burgemeester van Middelburg, Sjuck van Burmania Rengers uit Friesland, D. Brantsen uit Gelderland en andere. Rengers, de leider der Friese *aristocraten*, wilde wel meedoen, maar onderhandelde met de stadhouder om zoveel mogelijk de zelfstandige macht der Friese oligarchie te handhaven. Hogendorp, die reeds naar Gorinchem vertrokken was, maakte dat alles niet meer mee, maar hoorde het van Grovestins. Deze gebeurtenis wordt voor hem een aanleiding om staatsrechtelijke bespiegelingen te gaan houden over de Republiek en over de niet-orangistische regenten. Een soortgelijk tafereel, zo herinnert hij zich, had zich in Amersfoort, tijdens de eerste poging tot contrarevolutie, afgespeeld. Toen was de stadhouder tegen de regenten en hun pogingen in woede uitge-

barsten. ‘Ah! à présent qu'ils ont tout gagné sur moi, ils exigent encore mon consentement. Ce sont tous des faquins!’ Kwaad was hij weggelopen en had zich bij de hovelingen gevoegd, ‘à qui S.A.R. (prinses) aussitôt, comme elle fait toujours en pareille occasion, se montra en souriant’. Wat een afgunst onder die lieden, vindt hij, en hoe zij zich ten koste van anderen omhoogwerken! ‘Wanneer ik de geest van afgunst bij deze lieden zie, en hoe ze steeds hun prestige en aanzien op de afbraak van prestige en aanzien van de anderen vestigen, kan ik de geest van wantrouwen bij de prins begrijpen’.[30)]

Dat was anders wel verbluffend eenzijdig. Alsof het verschil maakte of men aan zijn ambten kwam via het politieke gekonkel van een acte van harmonie, dan wel via hetzelfde procédé aan het hof van de patroon. Hogendorp zelf was pas in politieke actie gekomen toen in april 1787 de patriotse oligarchie in Rotterdam de overhand kreeg en uitzicht op ambten hem ontnomen was. Wat was het doel der contrarevolutie anders dan wat hij de *aristocraten* en patriotse regenten zo zeer verweet? Toen de prinses in begin sept. aan Hogendorp, buiten zijn medeweten, een jaarinkomen van *f* 1000 schonk, wees zijn moeder dat aanbod van de hand, met gelijktijdig verzoek om posten voor haar vier zonen: Dirk in Indië, Gijsbert Karel in de Hollandse Staten, Willem in de generaliteitslanden en Frits bij de stadhouderlijke gardes. ‘Het was feitelijk een gunst weigeren om daarvoor een veel grotere te vragen’.

Zijn contrarevolutionaire activiteiten waren er allereerst op gericht zijn prestige op te voeren. De inname van Gorkum en de revolutie in die stad worden door hem als zijn grootste successen beschouwd, waarmee hij zich naar Den Haag spoedde. ‘In één woord, ik was overtuigd dat, indien ik tot dan toe (tot Gorkum) al veel prestige verworven had . . . ik na zoveel successen veel meer prestige zou hebben, veel meer macht zou bezitten’. Hij was nu zelfs van mening recht op het raadpensionarisschap van Holland te hebben maar de patroon wees hem ‘slechts’ het pensionarisschap van Rotterdam toe. En om zijn concurrenten te weren gebruikte hij dezelfde methode als de verfoeide

30) Hogendorp, II, 154 en 152.

aristocraten. Deze bespiegelingen wijzen op zijn wantrouwen jegens het patriciaat en voor hem werd de adel het betrouwbare element van het patron ages tels el wat in 1813 verstrekkende gevolgen zou hebben.

Brunswijk verdeelde zijn leger in drie divisies. De grootste met 10.000 man zou, onder zijn persoonlijke leiding, Holland via de Veluwe naderen en allereerst de vesting en stad Gorkum aanvallen; de tweede divisie zou tegen Overijssel en Utrecht optrekken, en de derde tegen het midden van Holland.

In alle opzichten vormde Gorkum het belangrijkste doelwit der Pruisen en van de contrarevolutie. Het was immers de voornaamste vesting in het zuid-oostelijk deel van Holland, en bovendien vormde het volgens het schema der orangisten de eerste proef op de som: van hieruit zou de Pruisische en proletarische terreur over heel Holland moeten uitstralen. Zoals we zagen, had Hogendorp zich het werk aan de grenzen met name te Gorkum toebedeeld waar hij Brunswijk in de allerlaatste geheimen van 'het plan' zou inwijden. Gorkum was de testcase van de contrarevolutie waarvan veel zou afhangen, zoals na afloop zou blijken: 'dessein que j'avais formé, dont j'avais vu réussir les commencements à Gorcum'.[31] Bij zijn afscheid in Wezel had hij dat plan nog eens in grote lijnen uiteengezet. 'In afwachting, zie hier het plan hoe de revolutie, onder begunstiging van de Pruisische opmars, tot stand kan gebracht worden. Op 10 sept. verzamelen zich in Nijmegen onze grensagenten; ik geef hen instructies zowel voor de grote steden als voor het platteland, ik geef hen stukken en instructies voor de leiders der oranjepartij in alle districten en, alnaargelang de troepen oprukken, spreken de inwoners zich op een legale en duurzame wijze uit'. Zo komt er een orangistische meerderheid in de Staten. De operaties in Den Haag zijn gezamenlijk beraamd om die op de grenzen te ondersteunen. 'Les opérations à la Haye sont concertées pour venir à l'appui des nôtres'.[32]

De eerste fase zou dus hierin bestaan dat de Pruisen de vesting en stad Gorkum zouden innemen, het gepeupel bij hun acties tegen de gewapende burgers ondersteunen en zelf plun-

31) Hogendorp, II, 203.
32) Hogendorp, II, 197.

deren waartoe de commandanten geheime instructies hadden. De Pruisen moesten tevens een panische angst veroorzaken zodat die zich over alle Hollandse steden zou verspreiden en de tegenstanders geïntimideerd werden. De tweede fase zou zijn dat ‘de volksstem’ zich zou uitspreken en de wettige regenten herstellen. Daarbij moest men zorgen dat de Pruisische deelname aan de contrarevolutie goed werd gecamoufleerd, want daar zat de angst van Brunswijk.[33)]

Het was niet zonder reden dat Brunswijk zelf de leiding had van deze divisie, en van militaire en politieke operaties. Ofschoon hij de supervisie hield, droeg hij de aanval op Gorkum over aan de commandant Von Romsberg die in alle politieke zaken Hogendorp moest raadplegen. Aangezien de hele operatie een politieke aangelegenheid was, regelde Hogendorp alles zoals hij ook zelf vertelt. ‘Gorcum, où j'avais tout fait, où l'on avait vu arriver tant de courriers pour moi, où le commandant prussien avait ordres du Duc de me consulter dans toutes les affaires politiques’.[34)]

De vesting en stad stonden onder het commando van A. van der Capellen die 1200 manschappen, meest gewapende burgers, onder zich had. Vanuit de kerktoren in Asperen sloeg Brunswijk het beleg gade. Om 6 uur in de morgen van 17 sept. stuurde Von Romsberg een officier en trompetter naar voren om de capitulatie van de vesting en stad op te eisen. Volgens de orangistisch-Pruisische lezing werd er evenwel vanaf de vestingwerken van Gorkum op de onderhandelaars geschoten. Na deze ‘inbreuk op het oorlogsrecht’ trok men de overigens ongedeerde onderhandelaars terug en nu was Von Romsberg gerechtigd het vuur te openen, dat echter niet op de vesting gericht werd, maar op de stad die van de vesting verwijderd lag. Men schoot met grote Haubitzgranaten en brandkogels op de burgerbevolking en hun huizen zodat er verschillende in brand raakten en op vier punten van de stad dikke rookwolken opstegen. Van der Capellen bood nu capitulatie aan, maar vanwege ‘dat schot’ werden geen capitulatievoorwaarden toegestaan, zodat Van der Capellen zijn bezetting aan de willekeur der Pruisen

33) Hogendorp, II, 215.
34) Hogendorp, II, 203; van Pruisische zijde is onmisbaar Pfau, 89-101.

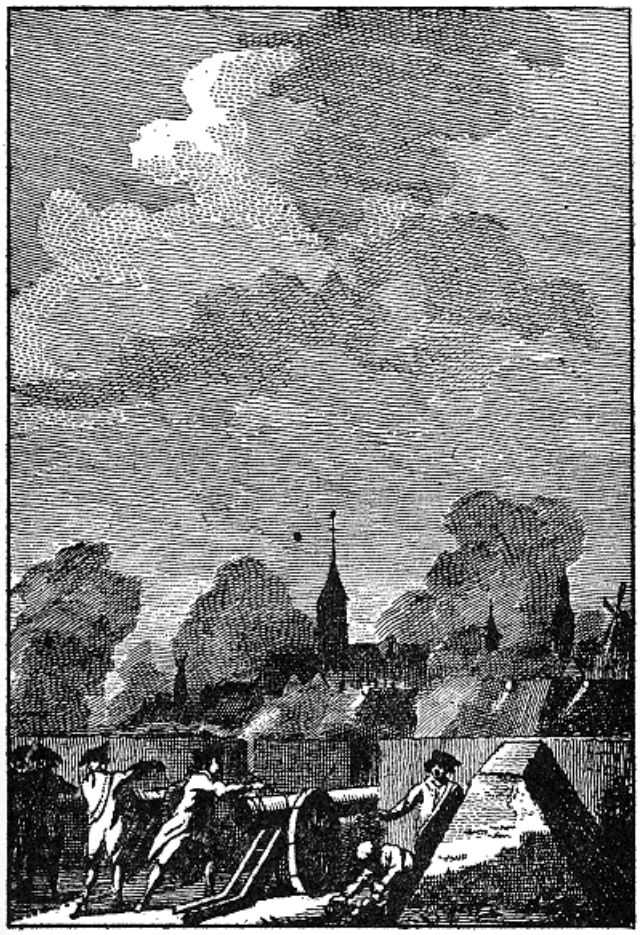

'T BESCHIETEN VAN GORINCHEM

moest overleveren. Maar de meeste vrijcorporisten wisten toch over het water te ontkomen. Volgens de stafchef-historicus Von Pfau ontsnapten ze ‘treuerloserweise’ zodat de Pruisen slechts 98 burgers krijgsgevangen maakten.

Daarop rukten de Pruisen de vesting binnen en marcheerden vervolgens naar de stad waarop het stedelijke proletariaat en het landelijke van Dalem zich op de huizen der burgers wierpen. Spoedig deden ook de Pruisen mee die het echter op geld en sieraden gemunt hadden wat gemakkelijk te vervoeren was. Volgens de gebruikelijke lezing kwam nu Brunswijk aangalopperen om een einde te maken aan de plundering, in één ruk van Asperen naar Gorkum. Volgens Heldewier echter is dat staken der plunderingen ‘eerst tegen de avond geschied, vermits de hertog zulks niet wilde doen voordat hij daartoe door den magistraat, en wel zoals hij het noemde de wettigen magistraat verzocht was’.[35] Dit is waarschijnlijk wel de juiste lezing, want de plunderingen zijn pas gestaakt nadat er al 35 huizen geplunderd waren, en dat was geen karwei van een uurtje of zo. Bovendien pas na plundering en uitschakeling van het vrijcorps kon de ‘wettige regering’ hersteld worden wat door Hogendorp in de middag is uitgevoerd. Brunswijk was zeer ‘verontwaardigd’ over de plunderingen en strafte het regiment Von Marwitz dat zich het ergste misdragen had, door ontbinding van het regiment en 100 stokslagen voor de soldaten.

Intussen hadden de Pruisen op bevel van de hertog ook hun aanval gericht op een infanteriestelling van vrijcorporisten, op de Arkelse dam bij de sluizen. Deze bezetting van 90 man kon zich tegen de Pruisen niet staande houden en moest zich overgeven, maar kreeg wel capitulatievoorwaarden: dat de auxiliairen of gewapende burgers als soldaten zouden worden beschouwd en dat ze niet tot vreemde, dus Pruisische dienst konden worden verplicht. Zij moesten daarop naar de stad marcheren om op de markt hun wapens in te leveren. Eén van hen, Willem Bos uit Dordrecht, die met anderen Gorkum te hulp was gekomen, vertelt wat daar in de middag gebeurde. ‘Met het geweer tot voor den Doele opgemarcheert zijnde, in presentie van zijne Door-

35) Dumont-Pigalle, WWWW, bericht van Heldewier, 7 febr. 1789.

luchtige Hoogheid den Heere Hertog van Brunswijk nederleggende, wierd onze capitulatie op het allergratieuste door Hoogstdenselven geapprobeert, zeggende dat alles met ons in den tijd van agt à tien dagen geheel getermineerd zoude wezen . . . Nadat de Capitulatie gemaakt was, hebben wij met grootse smerte moeten ondervinden, dat er aan de capitulatie niet is voldaan geworden, maar integendeel (stil laten staan al de bespottingen) zijn wij van de Doelen voorn. gebragt in een arm of turfschuur'.[36] Deze 90 man van de Arkelse Dam en de 98 man van de vesting werden in geforceerde dagmarsen, onder voortdurende beschimpingen van orangisten, *aristocraten* en gepeupel, en onder voortdurende mishandelingen naar Wezel gevoerd. Daar werden ze in kazematten opgesloten en aan zoveel kwellingen onderworpen dat er velen stierven en 100 man, daartoe geprest, tekenden voor het Pruisische huurleger, wat in de 18e eeuw een lange slavernij betekende. Op die manier hoopten ze althans aan de ellende te ontkomen; Bos weigerde ondanks alles en kon in dec. 1787 terugkeren.

De gebeurtenissen in en rond Gorkum verdienen nog nadere aandacht. Dit was immers de stad die volgens het plan der contrarevolutie als eerste in Holland veroverd moest worden en grote indruk moest maken op de andere Hollandse steden. Hogendorp vond de inname van deze stad zo belangrijk, dat hij er als adviseur der Pruisen optrad en daarna de politieke ontwikkeling binnen de stad leidde. Vooral de methode waarop de orangisten deze stad innamen, dient hierbij geanalyseerd te worden.

Volgens de Pruisen en de latere orangistische geschiedschrijving vormde 'het schot in strijd met het oorlogsrecht' het motief om af te wijken van de normale regels van het oorlogsrecht. Op die grond zou daarom niet de vesting maar de burgerbevolking gebombardeerd zijn, en op die grond zouden aan de hele bemanning der vesting geen capitulatie-voorwaarden toegestaan zijn zodat ze gevankelijk naar Pruisen konden worden weggevoerd; dat het de Pruisen en orangisten slechts gelukte 98 ge-

36) Dumont-Pigalle, WWWW, *Eenvoudig en het waargebeurde mijner krijgsgevangenschap bij de Pruisschen*, door W. Bos; Pfau, 94, vertelt uitdrukkelijk dat deze groep die capitulatievoorwaarden ingewilligd kreeg.

wapende burgers gevangen te nemen en weg te voeren, doet aan het feit zelf niets af.

Het is wel zo goed als zeker dat men reeds van tevoren besloten had om te handelen, zoals men gehandeld heeft en dat men een ‘schot’ gefingeerd heeft om zijn gedrag te rechtvaardigen. Want het besluit om de burgerbevolking te bombarderen, stond reeds vast voordat het beleg was begonnen. Brunswijk had nl. aan de leider van het beleg, overste Von Romberg, de opdracht gegeven ‘dass, wenn sich Gorkum nicht ergeben wollte, er den ganzen Tag diese Stadt solle bombardiren lassen’.[37] We mogen toch wel aannemen dat een stafchef als Von Pfau zich niet vergist in woorden als stad en vesting. Ook het wegvoeren der gewapende burgers lag in het orangistische plan opgesloten. Want de bezetting van de Arkelse dam, die wel degelijk capitulatie-voorwaarden ingewilligd kreeg en deze nog eens door Brunswijk zelf bevestigd zag, werd zonder meer naar Pruisen gevoerd, bijna op het moment dat de hertog verzekerde dat zo iets niet zou gebeuren.

Zoals we zagen, vormde één van de belangrijkste onderdelen van het orangistische plan, dat men de schuld van plunderingen of Pruisische acties zou geven aan de vrijcorpsen, donner encore le change à l'ennemi, zoals Hogendorp dat aan de prinses schreef. Zo'n schot was de aanleiding tot de plunderingen van Arnhem, zo'n ‘schot’ zullen we tegenkomen bij de plundering van Zierikzee.

De deelname der Pruisen aan de contrarevolutie moest voor Frankrijk en de publieke opinie zorgvuldig geheim gehouden worden. Daarom kwam Brunswijk, nadat de stad al geruime tijd was ingenomen en de plunderaars aan de gang waren, van Asperen naar Gorkum aangalopperen, om edelmoedig de plunderingen te beëindigen. Maar die plunderingen werden pas beeindigd tegen de avond toen op verzoek van de ‘volksstem’ de oudpatriotse cabaal verwijderd was. Hoe gehuicheld deze comedie van Brunswijk was, bewijzen de geheime orders aan de Pruisische commandanten om te mogen plunderen.

Volgens hetzelfde stramien verliep het optreden van Bruns-

37) Pfau, 91.

wijk tegen het regiment Von Marwitz dat zich aan ergerlijke plunderingen had schuldig gemaakt. Inderdaad . . . hij strafte dat regiment, maar nog dezelfde dag werd de straf ongedaan gemaakt en het regiment hersteld. Ook hier wordt het patroon duidelijk. Het bataljon Spengler dat in sept. 1787 het stadje Hattem voor eenderde uitplunderde, kreeg een berisping van de stadhouder zonder dat er verder iets gebeurde. Het proletariaat van Goes en Middelburg dat eerst ertoe werd aangezet de burgers te plunderen, kreeg een afkeuring van Van de Spiegel, maar even zo vrolijk algehele amnestie. Het regiment Sommerlatte, dat door de orangistische leider D. Brantsen zo 'goed' was genoemd, bedreef in Arnhem de grootste plunderingen, kreeg ook een reprimande, zonder verdere gevolgen. Hoe dikwijls zouden de Pruisen volgens hetzelfde recept niet gaan plunderen in de steden en dorpen van Holland die nog aan de beurt kwamen! Men mag wel als regel stellen dat de orangisten garnizoenen en Pruisen lieten plunderen totdat de vrijcorpsen ontwapend waren en de oudpatriotse cabalen verwijderd. 'De bestraffing' diende om de publieke opinie om de tuin te leiden. De omvangrijkste van dergelijke georganiseerde plunderingen zullen in nov. in Den Bosch plaatsvinden.

De voornaamste verantwoordelijkheid voor de 'behandeling van Gorkum' ligt echter niet bij Brunswijk maar bij de orangistische leiders, en in dit geval bij Hogendorp. Hij was ook de man die de leiding nam bij de politieke omzetting der stedelijke regering. Daartoe riep hij op 17 nov. 1787, terwijl de plunderingen nog voortduurden, het gepeupel bijeen, door hem eufemistisch 'burgerij' genoemd, want de volksstem moest toch het herstel der 'wettige' regenten eisen. 'Ik verzamelde de burgerij die op de markt vóór het stadhuis samenkwamen, en vaardigde enkele van de meest gezeten burgers af naar de vroedschap om een resolutie te eisen'. Zo werden de orangistische en *aristocratische* cabalen in Gorkum hersteld, het stadhouderlijk stelsel en de oude schutterij. Hogendorp stelde een geweldige prijs op model Gorkum dat een panische angst moest veroorzaken in andere steden. 'Ik vlijde mij met de gedachte dat dit voorbeeld, in alle Hollandsche steden nagevolgd, een verpletterende indruk op de tegenpartij zou maken, en dat door deze daad "le peuple",

voldaan over de regeringsverandering, zich geen enkel recht jegens de nieuw geschapen magistraat zou aanmatigen'.[38] Wanneer het 'ware volk' zijn plicht gedaan had, werd het, zoals overal, weer naar huis gestuurd. Hogendorp was uiterst tevreden over de gang van zaken in Gorkum, omdat alles volgens plan was verlopen. 'Tout réussit à Gorcum', constateert hij met voldoening.

Het ging erom de Gorkum-paniek zo goed mogelijk uit te buiten. Daarom werd nog op 17 nov. een ijlbode naar Den Haag gezonden met het bericht dat 'la voix de ville' zich voor de stadhouder had uitgesproken. Voor Harris zou dat het sein worden om in Den Haag tot actie over te gaan. Heel juist typeert Hogendorp de situatie die door het bombardement van de stad en het wegvoeren der gewapende burgers in Holland ontstaan was. 'La terreur est panique, et j'avoue que j'en rougis'.[39] Ja wel, Hogendorp schaamde zich over wat hij had aangericht. Hij was geen beroepsplunderaar die met genoegen gadesloeg hoe huizen werden opengebroken, mannen mishandeld, vrouwen en kinderen in paniek wegvluchtten en inboedels kort en klein geslagen werden, maar slechts een plunderaar van het ancien régime, zoals zo dikwijls heren waren opgetreden, die dit als een noodzakelijk kwaad gebruikten om hun cabaal tot overwinning te brengen. Toch kon dat schaamtegevoel zijn vreugde maar weinig temperen want op 19 sept. bericht hij opgetogen zijn vriend Bentinck: 'Triomphe, mon cher ami! voila nos voeux et nos peines couronnées du plus heureux succes'.[40]

Op 19 sept. bevond Hogendorp zich in Schoonhoven, waar hij Brunswijk weer ontmoette, na hun laatste samenwerking in Gorkum. Hij besloot evenwel de stadhouder, op weg naar Den Haag, te gaan volgen. Hij voelde zich als de eigenlijke leider der contrarevolutie die het plan systematisch uitwerkte en de eerste fase daarvan in Gorkum tot een goed einde had gebracht. 'Ik besloot echter de prins te volgen naar Den Haag. Tot dan toe was ik, als ingewijde van alle maatregelen van Hare koninklijke

38) Hogendorp, II, 200-201.
39) Hogendorp, IV, 89.
40) Bouwens, 572.

Hoogheid (prinses) die alleen de politieke operaties dirigeerde, als vertrouwensman van de hertog die de revolutie beraamde, als vertrouwensman van Harris en Van Rhoon in Den Haag, gewoon geraakt mij te beschouwen als het centrum van alle ondernemingen, ik werkte slechts in het groot, en ik omvatte steeds de maatregelen in hun totaliteit. Het ontwerp (van contrarevolutie) dat ik gemaakt had en waarvan ik de eerste fase in Gorkum had zien gelukken, joeg mijn verwachtingen die ik gekoesterd had, maar al te zeer op. Ik had tegen de hertog gezegd: ik moet naar Den Haag, dat voortaan het centrum der operaties zal zijn'.[41)] Hij hoopte daar ook de hoogst mogelijke gunst van de stadhouder te verkrijgen, nu zijn prestige zo gestegen was.

Voor we de verdere gebeurtenissen in Holland vervolgen, moeten we even stilstaan bij de verovering van de stad Utrecht. Deze stad had in zoverre met de 'Hollandse kwestie' te maken dat de Hollandse Staten het westelijk deel van het gewest, met inbegrip van de stad onder hun bescherming genomen en in de stad het legioen-Salm geplaatst hadden. Het plan der orangisten maakte evenwel geen onderscheid bij de verovering der gewesten, en de verovering van de stad Utrecht genoot in dat plan grote aandacht. Want het was een democratische stad, en als zodanig was Utrecht een novum in de Republiek, in Europa eigenlijk niet daar Genève van 1768 tot 1782 een democratische regering had gekend die door de Franse interventie van 1782 ten val gebracht was. De stad Utrecht genoot de belangstelling en sympathie der Nederlandse burgers, omdat daar verwezenlijkt was waarnaar allen streefden. Ook in het buitenland werd door sommige burgerlijke auteurs het verschijnsel Utrecht als zodanig waargenomen. Uit verschillende delen der Republiek, maar vooral uit Holland, hadden zich vele vrijcorpsen naar Utrecht begeven om de stad te beschermen. Alleen al uit Amsterdam waren er 600 vrijcorporisten. Nergens had men zoveel verdedigingsmaatregelen getroffen als in deze stad. Daar bevonden zich het legioen-Salm en andere Hollandse troepen, officiële troepen der stad Utrecht en een 5000 gewapende burgers.

41) Hogendorp, II, 203.

Verder waren er 150 Franse kanonniers, terwijl deze stad relatief goed voorzien was van ruiterij en kanonnen. De vijand rukte op met een 9000 man Pruisen en een 6000 man stadhouderlijke troepen, inderdaad een enorme overmacht.

Rijngraaf van Salm stond onder de defensie-commissie van Woerden, die door de Hollandse Staten benoemd was, en niet verward mag worden met de burgercommissie van Woerden. Het wantrouwen van de Hollandse Staten jegens de Utrechtse democratie, en omgekeerd, was groot. Deze stad vormde een infectiehaard voor de hele Republiek, en met afschuw had de Hollandse patriotse oligarchie de ontwikkeling daar gevolgd. Dat was geen nieuwe situatie in de historie der Republiek, want op het einde der 16e en in het begin der 17e eeuw hadden de Hollandse Staten daar eveneens mee te maken gehad, en hadden er toen een eind aan gemaakt. Hun houding was nu vanzelfsprekend ambivalent. Ze wilden de burgers tegen de stadhouder gebruiken, en ook strijden, indien Frankrijk zijn nog steeds geldende belofte van steun gestand deed, maar een strijd met de burgers tegen de Pruisen wilden ze niet eens ondernemen, omdat ze de burgers meer vreesden dan de Pruisen. De defensiemaatregelen der Hollandse Staten waren slap en slecht uitgevoerd, want hoe sterker ze de burgers maakten des te gevaarlijker werd het voor hen, als Frankrijk eens niet te hulp kwam. Volgens de Rijngraaf spraken ze inter amicos als volgt: ‘Si nous reduisons le stadhouder par les armes, le peuple prendra pour lui tout l'autorité. Si nous en venons à bout par les formes qui sont entre nos mains, nous garderons toute l'autorité pour nous’.[42)] De logica van deze redenering stemt met de historische werkelijkheid van iedere revolutie overeen.

Op 15 sept. kreeg Salm het bevel van de Hollandse defensiecommissie, zijn troepen uit Utrecht terug te trekken en naar Holland te gaan. Dit desorganiseerde de verdediging en het moreel van de rest enorm, zodat de stedelijke regering zich gedwongen zag alien die iets met democratie te maken hadden, tot vlucht te manen. ‘*Indien gij uw leven, vrouwen of kinderen wilt bergen, red U dan voor de klokke 3 uuren*’. Daar-

42) Dumont-Pigalle, TTTT.

mee werden de Utrechtse burgers in de nacht van 15 op 16 sept. uit hun slaap gewekt, en onder een onbeschrijfelijke paniek en verwarring volgde een nachtelijke exodus, in de richting Amsterdam. Sommige burgers smeten hun geweer op de grond, '*waartoe heeft hetzelve mij gebaat, en heb ik daarom zooveel moeyte en zorgen, en verlies geleden*', anderen, die niet wisten wie hen verraden had, dreigden regenten te vermoorden.[43)]

Op 16 sept. trokken stadhouderlijke troepen onder generaal Van der Hoop, en ook Pruisen de stad Utrecht binnen. Zoals elders begon het leger en het gepeupel aan een planmatige plundering van huizen der democratische burgers. Vooral de huizen van leiders als Quint Ondaatje, Gordon, Von Liebeherr moesten het allereerst ontgelden. Niet alleen werden inboedels vernield en gestolen, maar ook winkels, bibliotheken, werkplaatsen en fabrieken, terwijl het proletariaat zoveel mogelijk goederen wegsleepte. Na de Bataafse revolutie van 1795 kregen de burgers van de stad en het gewest Utrecht de gelegenheid gespecificeerde verklaringen over te leggen aangaande de schade die ze door plunderingen en vervolgingen, in de vorm van confiscaties en boetes, hadden geleden. Het totaalbedrag der 700 verklaringen levert een schadepost op van 1.110.966 gulden. Dit bedrag mag in zoverre overdreven zijn dat sommigen ook hun inkomensderving hebben opgegeven, van de andere kant hebben lang niet alle burgers zulke verklaringen ingediend. Veruit het grootste deel van dat bedrag komt voort uit de plunderingen in de stad Utrecht. Doordat deze *Memorien van geleeden schaden* ook de lotgevallen en rechterlijke vervolgingen tijdens de restauratie van vele onbekende burgers bevat, is het een waar document humain.[44)]

Over 'het verraad van de stad Utrecht' is een felle discussie geleverd tussen de Hollandse oudpatriotten en de Utrechtse burgers. De Hollandse regenten gaven de schuld aan generaal Salm, maar hij ontruimde de stad in opdracht van de Hollandse

43) Colenbrander, III bijlagen, 195.

44) *Verzameling van alle de memorien van geleeden schade, hetzij door plundering, confiscatie etc bij de omwenteling van 1787, als mede van de beboetens, door ingezetenen van stad en provincie Utrecht ingeleverd* (Utrecht, 1795), 2 delen.

defensiecommissie, dus van de Hollandse Staten. Quint Ondaatje, die adjudant bij Salm geweest was, zegt dat de Hollandse patriotse regenten, door deze manier van ontruimen, de Utrechtse democratie ten onder wilden brengen.[45] Zij vreesden immers de stad Utrecht als een democratische besmettingshaard en stelden hun vertrouwen in de beloofde Franse hulp. Door gewapende burgers gered te worden, wensten zij tot geen enkele prijs.

Afgezien van het feit dat de stadhouder verschillende Nederlandse officieren aan het Pruisische leger ter beschikking stelde om hen de weg te wijzen en advies te geven, is het binnentrekken en plunderen van Utrecht de enige bijdrage geweest die het Nederlandse huurleger aan de contrarevolutie geleverd heeft.

De val van Utrecht en Gorkum met de daarbij toegepaste methode, bracht teweeg dat vele Hollandse vrijcorpsen zich terugtrokken op Amsterdam. De val van Gorkum in de morgen van 17 september werd snel door agenten aan het correspondentie-bureau en de stedelijke organisaties gemeld, zodat nog in de avond van 17 sept. de methode-Gorkum in Den Haag en Gouda werd toegepast. In Gouda leidde F. van der Hoeven, zoon van een regerend burgemeester, de nachtelijke plunderingen, door met een toorts aan te geven welke huizen en op welke manier ze geplunderd moesten worden. De twee honderd geplunderde huizen behoorden bijna alle aan burgerlijke patriotten, enkele aan patriotse regenten, die niet tijdig overstag waren gegaan zoals De Lange van Wijngaarden, de commandant van het Goudse vrijcorps dat in juni 1787 de prinses bij de Goejanverwellensluis had aangehouden.

Over de gebeurtenissen in Gouda en de rol van F. van der Hoeven heeft De Lange van Wijngaarden een uitvoerig verslag gemaakt.[46] Tijdens die nachtelijke plunderingen nam Van der Hoeven zich de tijd om aan Bentinck, als leider van het correspondentie-bureau, verslag te geven van het verloop der gebeurtenissen. ‘Missive van denselven (F. van der Hoeven), s'nagts

45) P. Quint Ondaatje, *Bijdragen tot de Geschiedents der Omwenteling in 1787* (Duinkerken, 1792), II, 30-33-125.

46) Dumont-Pigalle, R, *Village de Gouda*, par de Lange van Wijngaarden, 3 febr. 1788.

om half twee uuren geschreeven aan *Bentinck*, in 1787, waarin hij een relaas doet van het gebeurde met de Patriotten *Van der Waard* en *Vink*, dat hij in persoon na hen gezocht heeft, en dat hij het plunderen van het huis van den eersten tegen gehouden had, om reden dat er een zwangere vrouw in huis was, en ook eershalve. Verder relateerende de plundering van andere huizen te Gouda'.[47] De beslissingen die Van der Hoeven nam ten aanzien van het plunderen, deed hij aan de hand van vooraf gemaakte lijsten. Overigens had hij veel hulp van landelijke proletariërs die hij zelf naar de stad gehaald had. Nogmaals blijkt dat het correspondentie-bureau de centrale was, die dergelijke acties via de oranjesociëteiten leidde, en dat het gevaarlijk was voor de geheimhouding om de orale politiek te verlaten.

Volgens 'het plan' van de orangistische top was het doel van deze acties in stemhebbende steden, dat de vrijcorpsen ontwapend en gestraft werden, zodat de *aristocratisch*-orangistische cabaal de patriotse cabaal uit de regering kon drijven. Zo kwam er automatisch een soortgelijke meerderheid in de Hollandse Staten die de oude constitutie zou herstellen door de stadhouder terug te roepen. De Engelse gezant Harris evenwel zou dit plan van de tafel vegen, en op hetzelfde moment als in Gouda, in de avond van 17 september, het Haagse proletariaat in actie brengen, voordat de orangisten over een meerderheid in de Hollandse Staten beschikten.

Het burgerlijke observatiecorps dat in Zuid-Holland de oranjeterreur op het platteland bestreed, stond onder Gerard Mappa en telde 270 manschappen. Op 17 sept. bevond Mappa zich in de buurt van Den Haag, bij Voorburg, om bij een mogelijke oranje-opstand in Den Haag de burgers aldaar te hulp te komen. Toen echter de val van Gorkum in Holland bekend werd en de Pruisen in de richting van Den Haag oprukten, besloot hij, evenals de stedelijke vrijcorpsen, zich op Amsterdam terug te trekken, dat door inundaties redelijk beschermd was. In de middag van 17 sept. trokken vele Haagse burgers en vrijcorporisten de stad uit, terwijl slechts zij die de nachtwacht hadden, in de stad bleven. Nu achtte Harris de tijd gekomen om te han-

47) Bouwens, 595.

delen en niet de ontwikkeling van het plan-Hogendorp af te wachten, maar de vrijcorpsen te ontwapenen en de Hollandse Staten door straatterreur te dwingen het patronagesysteem weer in te voeren. Ondertussen zaten de Hollandse Staten op het Binnenhof te vergaderen, en te wachten op berichten van Franse hulp. De val van Gorkum en Utrecht schiep voor hen grote moeilijkheden en problemen. Konden zij, met het oog op hun veiligheid en vrijheid van beslissingen, wel langer in Den Haag blijven? De drie partijen binnen deze vergadering waren sterk verdeeld over dit vraagstuk. De oudpatriotten, met name zij die steden vertegenwoordigden waar burgergeconstitueerden en vrijcorpsen de politiek bepaalden, wilden de strijd voortzetten en de vergadering naar Amsterdam verplaatsen. De Hollandse ridders wensten in ieder geval in Den Haag te blijven, want als palladijnen van het patronagestelsel roken ze hun kans. Bovendien waren ze ten nauwste betrokken in het complot van Harris om de Hollandse Staten te overrompelen. Tot het laatst blevende *aristocraten* een weifelende groep: meegaan naar Amsterdam, betekende een breuk met de orangisten, doch van de andere kant waren ze nog niet van plan voor een nieuwe patroon te capituleren. Ze bleven, in de hoop dat ondertussen de Franse troepen zouden komen, wat hun positie ten opzichte van Oranjezou versterken. Ook bleven nog wat oudpatriotten zoals Van Wijn uit Gouda, die op het laatste moment hun huik naar de wind wilden hangen. In de middag van 17 sept. ontstond er dus een scheuring in de Staten. De afgevaardigden van Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Alkmaar, Haarlem, Monnikendam en Purmerend besloten naar Amsterdam te vertrekken, vier steden bleven helemaal weg, en de zeven andere bleven met de ridderschap in Den Haag; dat waren Delft, Leiden, Gouda, Gorkum, Den Briel, Enkhuizen, Edam en Medemblik.

Deze panieksituatie waarin de burgers, vrijcorporisten en oudpatriotten verkeerden, vond Harris uitermate geschikt om zijn slag te slaan, to strike the blow, waarover Camarthen en hij zo menigmaal hadden geschreven. Tegen de avond van 17 sept. 1787 riep hij enkele van zijn beste vrienden zoals Bentinck, Reigersman en Royer bij elkaar, om hen te overtuigen dat men nu tot actie moest overgaan. Men zou ‘de stem des volks’

laten horen, het gepeupel op de burgers loslaten, de vrijcorpsen ontwapenen en de romp-Staten op het Binnenhof zó intimideren dat ze de stadhouder en zijn stelsel zouden herstellen. Aan Bentinck was hierbij een belangrijke rol toebedacht, want via de oranjesociëteiten was hij de meneur van het Haagse proletariaat, en tevens was hij de leider van de ridderschap die op het 'juiste moment' het voorstel tot restauratie der oude constitutie zou doen.

Wat Harris op maandagavond, 17 september, deed, vertelt hij de volgende dag aan zijn vriend Camarthen. 'De omstandigheden waren te gunstig om ze niet uit te buiten. Ik riep gisteren avond, op 17 september, enkele van mijn selecte vrienden bijeen, wier namen U wel bekend zijn; ik wees er met alle nadruk op dat het nu het geschikte moment was om in deze paniek een slag te slaan, en een overwinning te forceren door de prins van Oranje terug te voeren, bekleed met alle macht die hem in 1747 en 1766 gegeven was'.

Als ingewijde maakt Harris hier bewust een onderscheid tussen de acties van het proletariaat in de straten, en de politieke acties der leiders in de Staten. Harris' voorstel dat Hogendorps plan omverwierp, werd geaccepteerd. Spoedig daarop begon het gepeupel te schreeuwen, stenen te gooien, zich moed in te drinken en te plunderen. 'Beschermd' door het Haagse garnizoen vergaderden de romp-Staten om acht uur in de avond, op het Binnenhof. Deze Haagse Staten waren nog slechts een aftreksel van een aftreksel, want zeven steden, waaronder de drie grootste, waren naar Amsterdam vertrokken, en de deputaties der acht aanwezige leden bestonden slechts uit enkele afgevaardigden. In deze samenstelling waren ze niet gerechtigd zelfs het simpelste besluit te nemen.

Overeenkomstig het actie-program kwam nu de ridderschap, bij monde van Wassenaar-Starrenburg, met het voorstel de oude constitutie weer in te voeren. De dwangpositie waarin de romp-Staten nu verkeerden, was overduidelijk, zelfs hoorbaar want het getier en gelal van het Haagse proletariaat drong vanuit de stad tot het Binnenhof door. Doch zelfs in deze penibele situatie waren de romp-Staten niet bereid te capituleren en het voorstel aan te nemen. Ze lieten daarentegen voortdurend informeren of

de Franse hulp waarop ze vast rekenden, nog niet in aantocht was en welke berichten er uit Frankrijk kwamen. Zij wilden tijd winnen en de zaak slepende houden. Indien ze immers nu de prins zouden herstellen, konden ze geen beroep meer op Frankrijk doen en was het met hun liberteit gedaan. Als ze onder het patronage-juk door moesten, dan alleen in uiterste nood als er geen ontwijken meer mogelijk was.

Wat er in de nacht van 17 op 18 september, van maandag op dinsdag, in de Haagse straten gebeurde, vertelt Harris in de reeds genoemde brief van dinsdag. ‘Op het moment dat ik zit te schrijven, heeft het gepeupel (the populace) van Den Haag die vrijcorporisten ontwapend, die in de avond niet gevlucht waren; en verscheidene honderden mensen hebben, zeer tegen mijn zin en zonder dat ik het kon voorkomen, de geweren van die personen gebracht en ze als een gelukwens voor de deur van mijn huis gelegd’. Het proletariaat wist wel hoe de vork in de steel zat, doch Harris nam zulke openlijke gelukwensen van zijn medewerkers niet in dank aan.

In de avond van dinsdag, 18 september, vergaderden de romp-Staten weer op het Binnenhof. Het was acht uur, de duisternis was gevallen. In de stad laaiden de plunderingen weer op, die immers altijd in de nacht hun hoogtepunt bereikten. Vanuit de stad drong opnieuw het gehuil van het halfdronken proletariaat de raadszaal binnen. De volgende leden waren aanwezig: de ridderschap voltallig op één persoon na, Delft, Leiden, Edam, Medemblik met ieder één afgevaardigde, Den Briel en Enkhuizen met twee afgevaardigden en Gouda met drie. Het Haagse garnizoen, dat het Binnenhof afschermde, had voor de veiligheid der angstig luisterende afgevaardigden te zorgen. Evenals in juni 1787, was bijna de helft daarvan orangistisch, zodat de veiligheid van Hunne Hoogmogenden een twijfelachtige zaak was. De aanwezige regenten informeerden of er wel voldoende voorzorgsmaatregelen getroffen waren, en de generaal van het garnizoen. Kretschmar, kwam voortdurend binnen om te berichten hoe de toestand in de stad zich ontwikkelde.

Opnieuw kwam de ridderschap met haar voorstel tot restauratie van het patronagestelsel, en opnieuw was er geen meerderheid voor te vinden. Bijna alle stedelijke afgevaardigden behoor-

den immers tot de *aristocratische* partij, die slechts in uiterste nood wilde capituleren. De wildste geruchten over op handen zijnde Franse troepen deden de ronde en de stedelijke afgevaardigden hoopten tot het laatste moment, daarover gunstige berichten te ontvangen. Wei kreeg men tegen 10 uur het alarmerende bericht te horen dat in Gouda twee honderd huizen geplunderd waren. Dat maakte een geweldige indruk, en bovendien verliet Bentinck voortdurend de zaal om met de leiders van het gepeupel contact te hebben. Afgaande op wat Harris hierover naar Camarthen zal schrijven, en op wat Bentinck deed, mag men wel aannemen dat men van plan was de volgende dag het gepeupel het Binnenhof binnen te laten trekken. Waarschijnlijk is de raadspensionaris Van Bleiswijk die de vergadering voorzat, daarvan op de hoogte geweest. Want hij verklaarde dat uitstel van beslissing nu niet langer mogelijk was en men moest 'concrudeeren'. Zo werd het voorstel aangenomen door de ridderschap natuurlijk, en door Den Briel, Enkhuizen en Edam onder voorbehoud, want ze hadden hiertoe geen imperatief mandaat. Er werd derhalve maar één wettige stem vóór de restauratie van het patronagestelsel uitgebracht, en wel door de dragers daarvan, de edelen. Daarmee werd de 'legaliteit' hersteld, en ook het Anglo-orangistische systeem.

Harris beschouwde deze succesvolle revolutie als een herhaling van die van 1747, en opgetogen berichtte hij Camarthen nog dezelfde avond, om half elf, deze politieke omkeer. 'De Staten van Holland, die een half uur geleden hun zitting ophieven, hebben het voorstel van de ridderschap zonder enige verandering of toevoeging aangenomen, en ik geloof dat ik het nu kan wagen U ermee geluk te wensen dat de Revolutie in dit land even volledig is als in 1747'. Dan vertelt hij over de maatregelen die men genomen zou hebben, als de romp-Staten waren blijven weigeren. 'Ik moet eerlijk bekennen dat het mij in ieder opzicht de grootste voldoening schenkt dat Hunne Hoogmogenden deze avond met het voorstel accoord gingen, aangezien er maatregelen genomen werden om hen morgen te dwingen, wat tot zeer ernstige consequenties had kunnen leiden'. De voor de handliggende veronderstelling is dat men de 'spontane volksacties' tot het Binnenhof zou hebben uitgebreid.

Vervolgens schetst hij kernachtig de terreur en furie van zijn hulptroepen. ‘Zoals het nu eenmaal gaat, heeft de partijgeest, plotseling triomferend over een tegenstander die een politiek van onderdrukking voerde, het gepeupel tot excessen gebracht, waarmee ik deze gedenkwaardige dag liever niet bezoedeld zag. Ze hebben ramen ingeslagen, verschillende huizen van patriotten verwoest, en daar ze onder invloed van sterke drank en tengevolge van het succes in opgewonden stemming verkeren, is het niet mogelijk hen binnen de perken te houden’. Het waren toch wel krokedillentranen, want die vernielingen zaten in het plan opgesloten, en menigmaal had Harris aan Camarthen geschreven dat the mob, eenmaal in beweging gebracht, niet meer te stuiten was. Nu de tegenomwenteling gelukt was, reed Bentinck met een oranjevlag de stad rond en tevergeefs trachtte hij, onder het geroep ‘Mannen, nu is het genoeg!’, de plunderaars tot de orde te roepen.[48)] Op zaterdag, 22 september, waren ze nog bezig.

In zijn tweede brief, eveneens van 18 sept., was Harris zijn bezwaren tegen de gebruikte methode bijna vergeten. Het was eigenlijk een mooi schouwspel om te zien hoe de mensen als gekken voor zijn deur stonden te schreeuwen en hem als hun vriend beschouwden. ‘Wees niet verbaasd dat mijn tweede brief over “riots and commotions” handelt, maar we mogen “riots and commotions” niet ontvluchten. U kunt er zich geen voorstelling van maken hoe dwaas extravagant het gepeupel zich gedraagt; mijn huis wordt door hoera-geroep en toejuichingen belegerd; en ik moet toegeven dat het mij net zo lief was als het niet gebeurd was, ofschoon het mij een gevoel van voldaanheid gaf, wanneer ik zag hoe de vaandels van de vrijcorpsen voor mijn ogen kapot gescheurd werden, en hoe de inwoners van Den Haag mij als hun vriend en verdediger beschouwen . . . Ik ga slapen in een Politiek Paradijs’.

Overeenkomstig het besluit der romp-Staten keerde de stadhouder op 20 september, in gezelschap van Harris en Brunswijk die op de bok van zijn rijtuig zaten, in Den Haag terug. Allen hadden hun huizen met oranje versierd, sommigen uit vreugde,

48) *Vaderlandsch Huisboek, door een genootschap van liefhebbers der vrijheid*, 1793. V, 125.

anderen uit angst want het gepeupel vierde nog zijn ‘vrolijke dagen’. Harris had de overrompeling der Haagse Staten doorgedreven om Frankrijk de motieven tot interventie te ontnemen. Deze Staten haastten zich nu om aan Frankrijk te laten weten dat alle problemen opgelost waren en dat ze geen Franse steun meer nodig hadden.

Het Haagse revolutionaire comité had dan wel de romp-Staten overrompeld en de stadhouder via de ‘volksstem’ hersteld, de juridische basis der restauratie was toch wel enorm zwak. Had men meer geduld gehad en naar Hogendorp geluisterd, dan zou de methode-Gorkum vanzelf een orangistische meerderheid in de Staten hebben gebracht en een betere basis voor de oude constitute hebben opgeleverd.

Overigens bleek het Gorkum-procédé wel te werken, en indruk te maken. Pruisische soldaten onder kapitein Winsingerode trokken vanuit Gorkum naar Dordrecht. Toen ze naar Papendrecht, nog vóór Dordrecht, marcheerden, kreeg de kapitein enkele ‘verdachte lieden’ te pakken met brieven van de volgende inhoud: ‘dass Preussische Truppen auf dem Marsch nach Dordrecht wären, und dass sich diese Stadt nicht dagegen vertheidigen möchte, weil solches Gorkum so üibel bekommen wäre; denn die Preussen schössen mit glühenden Kugeln, und steckten durch Bomben die Häuser in Brand, usw.’.[49)] Daar deze brieven echt waren en bovendien de waarheid bevatten, besloot Winsingerode daarvan gebruik te maken en liet ze door oranje-agenten in Dordrecht verspreiden.

De mars naar Dordrecht verliep vlot. Want evenals alle Pruisische commandanten had deze kapitein niet slechts de hulp van orangistische leiders der sociëteiten, maar ook nog van officieren die door de stadhouder waren toegevoegd om de weg te wijzen, en in dit geval was dat de kapitein Ankers. Bij Dordrecht aangekomen bedreigde de kapitein de stad met een Gorkum-behandeling waarop de stad besloot te capituleren. De Pruisische mars en de proletarische plunderingen waren feitelijk niet tegen de patriotse regenten gericht, als die maar bijtijds hun draai hadden genomen. Zo kreeg De Gijselaar, de bekende

49) Pfau, 141.

leider van het oudpatriotse driemanschap, in opdracht van de orangistische leiders, een dubbele Pruisische bewaking voor zijn huis om het tegen het gepeupel te beschermen. Ook de oudpatriot en burgemeester Gevaerts kreeg zo'n bescherming.[50)]

Ging een patriotse regent te laat overstag dan werd hij ook wel afgestraft. Bij de Rotterdamse burgemeester en felle patriotse regent Elsevier drongen op 20 sept. Pruisische huzaren zijn huis binnen. Toen hij hen vroeg of ze wel wisten dat ze het huis van een regerend burgemeester binnenvielen, antwoordden ze 'dat zij zulks wel wisten, en gezonden waren, om zulk een ve . . .schurk den nek te breken'.[51)] Na al zijn geld gestolen te hebben, verdwenen ze in de nacht.

Niettemin, de eerste ervaringen met het nieuwe regiem stelden Hogendorp, die zich dé uitvoerder der contrarevolutie voelde en het zo ongeveer ook was, toch teleur. Reeds op de eerste dag dat de patroon spreekuur hield om de gunsten te verdelen, op 22 sept., was Hogendorp op het Huis ten Bosch present, temidden van vele wachtenden. Het liep storm, iedereen had het meeste gedaan voor het herstel van Willem V, vroeg een zo hoog mogelijke beloning, en dan moest de arme stadhouder maar uitmaken wie werkelijk het meeste gedaan had. Ofschoon voor negen uur in de morgen afgesproken, kwam Hogendorp pas om tien uur in de avond aan de beurt. Men mag zich overigens afvragen hoe de stadhouder dat allemaal volhield! Antichambrerend moest hij zich verbijten als hij oudere heren, die in de kritieke dagen rustig thuis hadden gezeten, naar de begeerde spreekkamer zag vóórgaan. Uiteindelijk werd zijn volharding toch beloond. Ofschoon hij gehoopt had raadpensionaris te worden, kon hij zijn moeder toch berichten dat hij vrij zeker pensionaris van Rotterdam zou worden en Frits nummer één stond op de voordracht voor nieuwe gardes. Maar er waren ook nog concurrenten voor die post in Rotterdam, mensen van aanzien en prestige. Vol spanning trachtte Hogendorp voortaan zijn kansen op de gezichten der orangistische leiders af te lezen. Vooral op de prinses en haar gezicht had hij zijn hoop gesteld, als zij op 24 sept. naar Den Haag zou terugkeren.

50) Pfau, 171.
51) Vaderlandsch Huisboek, V, 55.

Aan het lot der prinses kan men aflezen, hoezeer de ‘beledigde eer’ der prinses en de satisfactie slechts een voorwendsel waren geweest om een staatsgreep uit te voeren. Om de belediging jegens haar had men officieel de Pruisen in het land gehaald, maar in de restauratieresolutie der romp-Staten van 18 sept. was haar naam niet eens genoemd. Zeker, zij mocht op 24 sept. haar terugkeer naar Den Haag maken, maar er werd nauwelijks over gesproken. Toen Hogendorp met Willem V over haar terugkeer sprak, antwoordde hij op die bijzondere manier zoals hij dat alleen kon en met een waarheidsgehalte dat men bij de anderen niet aantreft: ‘pourvu qu'elle n'arrive pas comme une bombe’.[52] Want hij wilde onder geen beding dat haar vroegere rol van meneuse nog eens het proletariaat in beweging zou brengen.

Op 24 sept. dan stond Hogendorp met vele anderen op het Binnenhof, nerveus, de komst der prinses af te wachten. Haar rijtuig, door mannen en vrouwen getrokken, bewoog zich langzaam door de gehavende stad en langs een zich extravagant gedragend publiek. Onder het gejuich der menigte stapte zij uit haar rijtuig en begaf zich naar het Binnenhof. Maar ze zag Hogendorp niet staan, die nu haar aandacht trachtte te trekken. ‘Voilá, Madame, la voix du peuple’. Wat moest ze bij die woorden gedacht hebben! ‘Et elle répeta: voilá la voix du peuple, avec ce ton qui prouve que le coeur est trop ému pour que l'esprit puisse agir et qui banit toute reflexion’. Een moment, treffend geraakt, dat Hogendorp ogenblikkelijk opheft door een micro-autobiografie: ‘Aussi doutai-je qu'elle m'eut vu’.

Generaal-majoor Von Pfau leidde zijn boek over de Pruisische veldtocht in met een loflied op de ‘Gerechtigkeit’ des konings en diens ridderlijke houding jegens zijn beledigde zuster. Voor hem waren de ‘prinsgezinden’ natuurlijk de goede mensen, en de anderen de slechte. Noch van de politieke verhoudingen noch van de intriges bljkt hij in zijn verslag enig vermoeden te hebben, wat zijn boek juist belangrijk maakt. In zijn naïviteit en argeloosheid breekt hij voortdurend door de zorgvuldig geënsceneerde leugens der orangistische propaganda.

52) Hogendorp, II, 204.

Hij was dan ook hoogst verbaasd waarom het Pruisische leger, na de terugkeer van de stadhouder, nog verder moest. Was dan de eervolle tocht voor de satisfactie niet beëindigd? vraagt hij zich af. De Pruisische soldaten dienden echter allereerst om het gepeupel een kans te geven 'pour agir', zoals dat bij de plundering van Gouda in de nacht van 17 op 18 sept. was geschied. Hogendorp verduidelijkte dat op zijn heldere wijze van zeggen. 'Dans le peuple il y aura toujours un parti puissant pour le Prince, à moins que les husards prussiens ne lui donnent un crac. Il ne s'agit que de mettre la force des bourgeoisies dans les mains des bien-intentionnés'.[53] Er leefde inderdaad bij die lagen der bevolking, die lezen noch schrijven konden en van regering en politiek geen begrip hadden, evenals in andere landen, een primitief geloof in de goedheid van de prins, in diens liefde voor het volk dat door de grote daden der eerste vijf stadhouders en de godsdienstige politiek versterkt was. En dat geloof wisten de orangisten inderdaad te gebruiken voor hun gunstelingen-regiem.

Toch werden de Pruisen ook direct gebruikt om de burgerlijke militia te ontwapenen. 'Vorwärts bis nach Delft war der Rittmeister Von Bräz mit 80 Husaren und 30 Jägern abgeschickt worden, um die Genoodschappen überall zu entwaffnen, und sie auseinander zu jagen'.[54] Daar Von Pfau kennelijk niet in het complot betrokken was, ergerde hij zich er voortdurend over dat het gepeupel plunderde; het kon plunderen omdat de vrijcorpsen door de Gorkum-terreur en de Pruisen geintimideerd waren. Hij was er dan ook van overtuigd dat het optreden der prinsgezinden tegen de bevelen van zijn koning inging. 'Gleichwohl war ihr unruhiges und wildes Betragen, das sie unter der obwaltenden Furcht vor den Preussischen Waffen auf schändlichste ausführten, den Befehlen des Königs gänzlich zuwider'.[55] Er is geen reden aan deze uitspraak te twijfelen en de koning de schuld van deze plunderingen te geven, maar conform het plan van contrarevolutie, geschiedden ze in opdracht van orangistische sociëteiten en agenten. Deze

53) Hogendorp, II, 215.
54) Pfau, 157.
55) Pfau, 171.

terreur werd op zo'n grote schaal toegepast dat in het najaar 1787 40.000 Nederlanders, vooral uit Holland, naar het buitenland vluchtten, have en goed achterlatend, ofschoon ze wisten dat verlaten huizen in ieder geval het doelwit van het proletariaat werden.

Toch trachtten de Pruisen menigmaal de plunderingen te stuiten, maar soms kwamen ze te laat en soms verboden orangistische of *aristocratische* regenten hun optreden tegen plunderaars: andern Theils auch die vornehmsten Personen, die solches mit verhinderen sollten, selbst auf eine verdeckte Weise hierzu (plundern) Anlass gaben, und entweder heimlich über dies Verderben der Patrioten lachten, oder öffentlich, wie der Rathspräsident Rauws in Heusden, zu den kommandirten Preussen, die die Plüinderung der Stadt verwehren sollten, sagten: 'Dies schadet nicht, die Patrioten müssen gezüchtigt werden für die Drangsale, womit sie unschuldige Leute lange genug gequält haben'.[56)]

5) *Zeeland: Proletariaat en Garnizoenen*

De bijzondere geografische positie maakte Zeeland binnen het geheel der contrarevolutie tot een moeilijk geval. Hier kon men de Pruisische troepen niet laten optreden om de burgerlijke militia te breken en aan het canaille de mogelijkheid tot handelen te geven. Weliswaar is er in de bronnen sprake van dat Engeland door Fawcett geworven huurtroepen zou sturen, maar voorzover we kunnen nagaan, zijn die niet in Zeeland ingezet. Hoe moest nu het revolutionaire comité van W. van Citters, adviseur aan het stadhouderlijk hof, Van Lijnden van Blitterswijk, de vertegenwoordiger van de prins, Van de Spiegel en N. Steengracht, advocaatfiscaal der admiraliteit, het aanleggen om de macht te heroveren?

Toen de beslissende besprekingen van half augustus 1787 te Nijmegen met Brunswijk gehouden werden, waarin men de satisfactie in een contrarevolutie omzette, waren daar ook W. van Citters, Van de Spiegel en W.A. van Citters, burgemeester van Middelburg, bij aanwezig geweest. Het overwicht

56) Pfau, 170-172.

der orangisten in Zeeland was evenwel zo labiel dat Van de Spiegel nauwelijks het gewest der eilanden kon verlaten. En toch moest hij menigmaal in Den Haag zijn om aan de coalitie der orangisten en *aristocraten* in de Staten-Generaal leiding te geven en met Harris besprekingen te voeren. Op 18 aug. 1787 schreef Steengracht dan ook een alarmerende brief naar Van de Spiegel, die na de Nijmeegse besprekingen naar Den Haag was doorgereisd. Zelfs de Gecommitteerde Raden, het uitvoerend college der Staten en belast met het dagelijks bestuur, bleken allerminst vast in de goede leer en waren geneigd de patriotse regenten hun gang te laten gaan. Die brief behandelt de toestand in Zeeland, in het midden van augustus.

Op 14 aug. was het gepeupel in Zonnemate en Noord-Gouwe begonnen met burgers te plunderen. Aangezien deze ambachtsheerlijkheden tot het baljuwschap van Zeeland Beooster Schelde behoorden, vielen deze dorpen onder de rechtsmacht van Zierikzee, waar de oudpatriotse cabaal de meerderheid had. Daarom stuurde de regering van deze stad garnizoensmilitairen en vrijcorporisten naar die heerlijkheden om de plunderingen tegen te gaan. Maar het orangistische Brouwershaven en de luitenant ter zee Verdoorn, die met een schip in Brouwershaven lag, mengden zich, ten gunste van het gepeupel, in deze zaak en vroegen daarvoor de steun van de Gecommitteerde Raden.

Als zaakwaarnemer van Van de Spiegel probeerde Steengracht dat college bij elkaar te krijgen wat niet zo eenvoudig was. W. Schorer zat op een boekenveiling en wilde die uitzitten, J. van Rosevelt-Cateau en E. Clijver, beiden uit Vlissingen, behoorden tot de zig-zag richting, en W.A. de Beveren, secretaris van het college, voelde het meest voor de oudpatriotse of Loevesteinse richting. Doordat Steengracht bleef aanhouden, hield men toch een kransje ten huize van Schorer om het verzoek van Brouwershaven te bespreken. Doch het werd meer een ‘Poolse landdag’ dan een gezellig samenzijn. De Beveren vond het niet nodig militairen te sturen om Brouwershaven en luitenant Verdoorn te ondersteunen, en daarbij sloot Schorer zich aan. Steengracht meende nu toch te moeten ingrijpen om de lijn van de raadpensionaris in de politiek te volgen. ‘Roseveld had vaak, en d'overige spraken niet veel, wanneer ik oordeelde het

mijn tijd te zijn, om bij te springen, en sprak zo hartelijk in tegenwoordigheid van die Gedeputeerdens, dat de heer de Beeveren, overtuigt, bekeerd, ofwel voor de goede Gemeente van 2 juli bevreest raakte, en terstont met zoo veel nadruk op militie aandrong, als hij er tevooren tegen was geweest; begrijpende, geloof ik, dat in U.E.d. absentie, het hem geraaden was, het gemanifesteert Sisthema te omhelsen, 'tgeen ik kan getuigen, hij sedert ook voor het uiterlijke is doende'.[57)]

Zelden krijgt men zo'n mooi stukje werkelijkheid te lezen dat de politiek der oligarchische cabalen beschrijft. Orangisten als Steengracht en Van de Spiegel spreken onder elkaar openlijk over 'de goede gemeente van 2 juli' waaronder men de plunderaars van Middelburg, op 2 juli 1787, moet verstaan. Dat men die indertijd gebruikt heeft, kan men uit dit verhaal van Steengracht gemakkelijk opmaken. Want Steengracht bedreigt hier De Beveren met een behandeling door 'de goede gemeente', wat zoveel succes heeft dat hij het 'gemanifesteert Sisthema' ofwel de orangistische zaak, althans voor het uiterlijk, gaat ondersteunen. De Beveren voelde er niets voor, door Van de Spiegel of Steengracht op een nieuwe lijst van te plunderen huizen geplaatst te worden en hij koos eieren voor zijn geld. Het besluit om 100 Zwitsers naar Brouwershaven te zenden waar zij de orangistische zaak moesten ondersteunen, werd na dat dreigement van Steengracht ogenblikkelijk genomen.

Behalve de geografische positie en de weifelende houding der Gecommitteerde Raden waarvan vele leden de kat liever uit de boom keken, was er nog een derde ongunstige factor voor Van de Spiegel die het op eigen kracht moest zien klaar te spelen. De edelen, die als corporatie ridderschap heten, waren in alle gewesten de steunberen van het patronagestelsel. Instinctief voelde deze klasse, die al lang geen functie meer had in de samenleving, dat ze haar bestaan door een patroon kon rekken. In Zeeland waren bijna geen edelen, en de hele ridderschap bestond daar uit, zegge en schrijve, één edehnan nl. Willem V die zich liet vertegenwoordigen door Van Lijnden van Blitterswijk.

57) Vreede, III, 544; de belangrijke brief van Steengracht, 542-550.

In de Zeeuwse Staten had die ridderschap vvel één stem, maar die legde niet veel maatschappelijk gewicht in de schaal.

Een ander zwak punt was dat de andere leden van de Zeeuwse Staten, dus de steden, beslist niet als een gesloten front achter de orangistische partij stonden. Zierikzee bleef de felle vijand van het systhema dat door Van de Spiegel ook pas in 1785 was ‘omhelsd’. Ook Veere en Vlissingen waren niet zo betrouwbaar, al benoemde Willem V als markies de magistraat van die twee steden. Dat zo'n benoeming echter weinig garanties bood, hebben we gezien in Utrecht en Overijssel, waar de orangisten de vijanden van het tweede uur werden. Ook Tholen bleek niet overtuigd orangistisch. Wat de steden betreft, kon Van de Spiegel alleen rekenen op de ‘trouw’ van Goes en Middelburg, en dan nog alleen sinds hij in die steden ‘de goede gemeente’ had gebruikt. Kortom, alleen door terreur of angst voor terreur hield de orangistische partij in Zeeland ofwel de Van Cittersclan het hoofd boven water.

Van de Spiegel zou zich niet staande hebben gehouden, als er geen andere factoren waren geweest die in zijn voordeel werkten. Indien men de Gecommitteerde Raden aan de oranjekant kon houden, beschikte men ook over de admiraliteit waarover dat college het beheer voerde, en dan kon men ook Zierikzee gaan isoleren. Ook kon hij rekenen op de Zeeuwse kamer van de VOC die zich in machteloze woede verzette tegen de koloniale politiek der Hollandse oudpatriotten. Zoals we zagen, wilden die Hollanders via het Vijfde Departement de controle over de hele VOC krijgen, en dat maakte de Zeeuwse bewindhebbers der VOC tot rabiate aanhangers van de oranjepartij. Bovendien hadden de burgers in Zeeland niet zo'n zelfstandige positie verworven als in Holland. Ofschoon ze hier dezelfde wensen formuleerden en dezelfde politiek als elders voerden, had hun militia zich niet zo los kunnen maken van de stedelijke regeringen als elders, deels omdat de verbindingen tussen de eilanden moeilijk waren, deels omdat reeds na de omkeer van W. van Citters en Van de Spiegel de orangisten nieuwe kracht hadden gekregen. In Zeeland was de ontwikkeling nauwelijks het stadium van de standenrevolutie te boven gekomen. Primair heerste hier een strijd tussen de orangistische of Citters-caba-

len, die hun steun hadden bij het stedelijke en het rurale proletariaat, en de oudpatriotse of Loevesteinse cabalen, gesteund door de burgers in de steden en de boeren op het platteland.

Aangezien de herovering van Zierikzee prioriteit genoot, is enige institutionele achtergrond over de stad Zierikzee gewenst. Zoals andere gewesten was Zeeland een eenzijdig uitgegroeide standenstaat, waar de grafelijkheid of landsheerlijkheid in handen was geraakt van de gezamenlijke heren, die zich tevens de soevereine vertegenwoordigers van het volk noemden. Ook Zeeland was de negatie van de vroeg-moderne staat waarbij immers bestuurs- of rechtsbevoegdheid aan de staat werd ontleend. Tussen de constitutionele opvattingen van orangisten en oudpatriotten bestond vanzelfsprekend niet het geringste verschil.

Omdat er bijna geen adel bestond, bezaten de stedelijke patriciërs er zeer veel macht, zodat relatief gesproken de Zeeuwse steden meer invloed hadden dan de Hollandse. Ze hadden hun rechtsgebied over het platteland ver uitgebreid. Zo behoorde de omgeving van Zierikzee of het Poortambacht tot het rechtsgebied van de stad. Zij bezat het baljuwschap over het eiland Schouwen met 18 ambachtsheerlijkheden, en deelde het baljuwschap over Zonnemare, Noordgouwe en Dreischor met de rentmeester-generaal. Wanneer nu de Zeeuwse Staten beslissingen namen over Zonnemare, ontstonden daarover met Zierikzee onoplosbare ‘rechtsproblemen’. Zierikzee kon dan terecht betogen dat zo'n orangistische meerderheidsbeslissing geen rechtskracht had, omdat een soeverein lid als Zierikzee had tegengestemd of niet gestemd. Zoals steeds in de Republiek, besliste dan uiteindelijk de machtsfactor.

Dat was de situatie in Zeeland, toen de raadpensionaris zich opmaakte Zierikzee aan de ‘centrale regering’ in Middelburg te onderwerpen. Het was een machtsprobleem waarbij de list een belangrijke rol speelde. Om Troje te veroveren bedacht de vindingrijke Odysseus een paard om daarmee zijn Grieken de stad in te smokkelen. Terwijl het hem veel moeite kostte dat paard binnen Troje te krijgen, beschikte Van de Spiegel van het begin af, in het stedelijke proletariaat, over zo'n paard binnen Zierikzee. Hij kon zich beperken tot de tweede list van Odysseus, nl. dat de aanval vanuit het paard zou samenvallen met het

openen van de stadspoort om Grieken binnen te laten. Binnen de middeleeuwse verhoudingen was de inname van een soevereine stad met muren, stadspoort en gewapende burgers een moeilijke onderneming. Het kon lukken als, op het moment dat het stedelijke proletariaat in beweging kwam, de stadspoort geopend werd voor landelijk proletariaat en garnizoenssoldaten.

Hij liet via de admiraliteit het eiland Schouwen-Duiveland van de omgeving afsluiten, opdat Hollandse vrijcorpsen niet te hulp konden komen, en er geen ammunitie en wapens konden worden aangevoerd. De Zeeuwse Staten liet hij plakkaten tegen vrijcorpsen afkondigen, die de stad Zierikzee echter als 'inconstitutioneel' beschouwde. Zo bepaalden ze op 12 juli 1787 dat vrijcorpsen niet buiten hun stad mochten trekken, zodat Zierikzee, bij orangistische oproeren binnen haar rechtsgebied, geen gebruik van haar gewapende burgers mocht maken. Ambachtsheren en schouten binnen het rechtsgebied of baljuwschap van Zierikzee werden door Van de Spiegel aangesproken om het volk op het platteland voor Oranje te 'disponeren' Bij de orale politiek van de raadpensionaris ontgaan ons vele details en zelfs feiten, daar deze regenten later zwegen als het graf. Wanneer echter zo'n ambachtsheer of schout zelf het slachtoffer werd van orangistische plunderingen en ze met de bestaande orde braken, dan waren er weleens regenten die enig licht op het serail wierpen, zoals de schout Van den Broecke uit Burg, Van der Schatte uit Zierikzee en De Lange van Wijngaarden uit Gouda.

In juni 1787 kwam deze Aard van den Broecke, schout van Burg en dijkgraaf van Burg en Westland bij de raadpensionaris in Middelburg, om geldelijke steun voor polderwerkzaamheden te krijgen.[58)] De ambachtsheerlijkheid Burg lag binnen het rechtsgebied van Zierikzee. Op de vraag van Van de Spiegel hoe het met de oranjegezindheid der boeren en van andere mensen in Burg gesteld was, antwoordde de schout, onvoor-bereid en nogal onvoorzichtig, dat het er rustig was. '*Ik weet sehout*', zo vervolgde Van de Spiegel, '*dat gij daar veel vermogen* (invloed) *hebt, gij zoud zijne Hoogheid en mij een zon-*

58) Dumont-Pigalle, ZZZZ, verslag door L. Steveninck, 24/25 febr. 1788; daaraan zijn de volgende aanhalingen ontleend.

derlinge (buitengewone) *dienst doen, zoo gij zijne Hoogheid bij de landlieden wilde aangenaam maken en hen daarvoor disponeeren*'. De schout verklaarde op zijn beurt dat hij de rust verder zou handhaven, doch ook dat hij de raadpensionaris terwille zou zijn. De volgende dag liet de raadpensionaris Van den Broecke weten dat de vertegenwoordiger van de stadhouder, baron Van Lijnden van Blitterswijk, hem wilde spreken. Van Lijnden deed aan de schout hetzelfde verzoek en kreeg hetzelfde antwoord als Van de Spiegel. Wel voegde de representant van Willem V er dreigend bij: '*De dolle Zierikzeenaars zullen het gewaar worden dat zij tegen zijne Hoogheid werken*'.

In zijn onvoorzichtigheid beging Van den Broecke een grote blunder door deze gesprekken aan enige vrienden in Zierikzee te vertellen die hiermee een wapen in handen kregen tegen de raadpensionaris, dat ze ook gebruikten. Het zou Van den Broecke zijn huis, boerderij, bedrijf en vermogen kosten. Met dergelijke, zo voor de hand liggende methodes wisten de orangisten en *aristocraten* gemakkelijk de steun van het rurale proletariaat te verwerven dat in 'de geschiedschrijving' bekend staat als de 'trouwe oranjeboeren'.

Zierikzee had zich wel de speciale woede van de raadpensionaris op de hals gehaald. Voordat de orangisten het gepeupel in actie brachten, plachten ze dankadressen te laten tekenen, waarin 'de stem des volks' zijn dank uitsprak voor de weldaden van de oude constitutie of patronagestelsel. Het aantal ondertekenaars, veelal uit de heffe des volks, werd met hulp van drank en geld behoorlijk opgeschroefd, en velen werden er ook toe gedwongen. Van de Spiegel nam steeds de uiterste voorzichtigheid in acht om de schijn hoog te houden dat hij met dergelijke dankadressen en de daarop volgende plunderingen niets te maken had. Toen evenwel in jan. 1787 dergelijke dankadressen in Goes getekend werden, die aan de plunderingen van 30 en 31 jan. voorafgingen, werden ook verschillende mensen uit Zierikzee, die zich toevallig in Goes bevonden, tot tekenen gedwongen, maar Van de Spiegel had toen vele gedwongen tekenaars van de lijst afgevoerd. Op de Statenvergadering van 1 maart 1787 verklaarden de afgevaardigden van Zierikzee openlijk dat velen niet eens wisten wat ze in Goes getekend

hadden en dat ze daartoe gedwongen waren. Als bewijs voerden ze het volgende aan: ‘daar de heer Raadpensionaris een groot getal van vijfhonderd derzelver (tekenaars) heeft uitgemonsterd, omdat ze door dwang en geweld genoodzaakt waren hunnen naam te zetten, 'tgeen ook binnen de stad Goes aan eenige ingezeetenen van Zierikzee, zig daar toen bevindende is gebeurd, en waarvan hunne Edelachtbaren (van Zierikzee) de legale bewijzen in handen hebben’.[59] Niet voor niets spraken ze van ‘legale bewijzen’ want onder de oudpatriotten van Zierikzee zaten vele juristen. Maar in de taal van die tijd spraken ze daarmee de beschuldiging uit dat Van de Spiegel de hoofdorganisator der plunderingen was.

De verovering van Zierikzee kon slechts in etappen worden doorgevoerd. Het was voor Van de Spiegel niet zo moeilijk het landelijke proletariat binnen het rechtsgebied van die stad in opstand te brengen, en dat gebied zoveel mogelijk aan de controle der stad te onttrekken. Doch voordat men een aanval op de stad zelf kon wagen, wachtte men liever af, totdat de contrarevolutie in Holland en de andere landen een succes was geworden. Lukte elders de contrarevolutie, dan kon men de wankelmoedige oudpatriotten het vuur zo na aan de schenen leggen, dat ze zich bij voorstellen van de orangistisch-*aristocratische* minderheid zouden neerleggen, om door deze houding althans hun have en goed te redden; dan kwamen ze niet op de plunderlijst. In die situatie konden door legale besluiten garnizoenstroepen van elders binnen de stad worden gebracht om het vrijcorps te ontbinden.

In de reeds vermelde brief van Steengracht, die hij op 18 aug. 1787 aan de uitlandige Van de Spiegel schreef, werd het begin van deze operatie uiteengezet. Men zou 100 Zwitsers met een commanderend officier naar Brouwershaven zenden, die vandaaruit binnen het baljuwschap van Zeeland Beooster Schelde en dat van Zierikzee kon opereren. Op 15 aug. had Steengracht dan ook aan de Gecommitteerde Raden voorgesteld: ‘aan die (officier) de directie te Brouwershaven te geeven, en onder zijn immediate orders te brengen het guarnizoen te Zierikzee; dit is

59) Vreede, III, 229.

geamplecteerd (aangenomen) bij de Gecommitteerde Raden, en hierdoor word men nu meester, om in de stad te koomen zoo men het goed vind'. De Gecommitteerde Raden hadden na veel aarzelen hun fiat aan deze politiek gegeven omdat ze, met plunderingen bedreigd, 'het gemanifesteerd Sisthema hadden omhelsd', zoals Steengracht immers die orangistische omslag had omschreven.

In diezelfde brief klaagde Steengracht zijn nood aan de raadpensionaris, die in Nijmegen verbleef, over de 'onrust' op Schouwen en Duiveland, waaronder hij de activiteit der burgerlijke stedelingen en boeren verstond. 'En het is daarom meer dan tijd, (dat) de zaaken in het generaal en spetiaal in Zierikzee geredresseert worden'. Niet slechts op Schouwen en Duiveland waren de patriotten actief, doch ook op Walcheren. In Vlissingen zag het garnizoen zich gedwongen om aan Steengracht militaire bijstand te vragen, daar ze anders niet tegen de burgerlijke militia opgewassen waren. Steengracht, die nog slechts een plan van hulp kon zenden, stelde zijn vertrouwen vooral in de nieuw benoemde baljuw van Vlissingen, de Amsterdamse regent A. Lampsins die in april 1787, als *aristocraat* en deelnemer van de staatsgreep, door de patriotten uit de vroedschap gezet was.

Op advies van W. van Citters had de stadhouder als markies van Vlissingen inderdaad deze Lampsins tot de belangrijke post van baljuw benoemd, wat tegen het gewoonterecht inging omdat het stedelijk poorterschap vereist was. Maar een betrouwbaar baljuw was voor de coalitie van orangisten en *aristocraten* steeds de eerste voorwaarde om met succes het proletariaat in beweging te brengen.

Niet alleen in Zierikzee doch ook in Vlissingen ging het driemanschap de zaken 'redresseren'. Steengracht immers bespreekt de kwestie-Vlissingen met de omineuse woorden: 'te Vlissingen word een redres ook ten hoogste noodig . . . Met dit (plan van hulp) houde ik ze (garnizoen van Vlissingen) weeder wat leevendig, in vertrouwen (dat) de Prins terstond zijn Bailliu zal zenden; want ik kan Ued. verseekeren dat sonder dat, alles omslaat, zijnde het mij onmogelijk in alles te voorsien, hebbende het nu zoo volhandig, dat ik niet weet mij te keeren,

kunnende maar aan één (hulpverzoek) te gelijk voldoen, en bevindende mij zonder hulp van iemand, daar het overal te doen is'. Deze woorden tonen wel aan hoe bedreigd de orangistische partij in Zeeland, zelfs in de augustusmaand van 1787, nog was omdat de *aristocratische* cabalen steeds bleven hangen tussen de orangistische en de Loevesteinse kleur. Steengracht maande de raadpensionaris dan ook aan om van de stadhouder een patent voor troepenverplaatsing mee te krijgen, zodat de Gecomrnitteerde Raden slechts hun attaches of goedkeuring behoefden te geven om deze gewichtige instrumenten der contrarevolutie op verschillende plaatsen te kunnen gebruiken. Dit patent had op andere troepen betrekking dan op de Zwitsers, die reeds naar Brouwershaven gezonden waren, en die Steengracht te zwak en onbetrouwbaar vond. Het patent diende in ieder geval voor de herovering van Zierikzee. 'Ook gelieve Ued. zig te voorzien van een patent voor troupes in geval men die voor gemelde stad (Zierikzee) nodig heeft, zijnde mij dunkens, de Switsers nog sterk genoeg, nog te vertrouwen. Onder de boeren is het ook nog niet zuiver: zoo men mij verseekert werkt Le Sage (afgezette patriotse regent van Middelburg) geweldig onder dezelve'.

Zolang echter de contrarevolutie op nationale schaal nog in voorbereiding was, zou Van de Spiegel onnodig risico's nemen door nu al toe te slaan. Dergelijke ondernemingen kostten veel tijd. Hoe dergelijke oranje-oproeren verliepen, weten we uit fragmenten, brieven en berichten van buitenlandse gezanten, maar zelden krijgt men een historische ontwikkeling van binnen uit te zien, zoals A. van der Schatte, oud-burgemeester van Zierikzee, lid van de vroedschap en één van de bekwaamste leiders der oudpatriotse cabaal, die gegeven heeft, in een voortreffelijke schets van 60 foliobladzijden.[60] 'Le sac de Zierikzee' heeft daarom niet slechts grote betekenis voor de contrarevolutie van 1787, maar ook voor de revoluties van 1672, de plooierijen na 1702 en de revoluties van 1747.

Van der Schatte nu onderscheidt in de Zierikzeese vroedschap

60) Dumont-Pigalle, ZZZZ, A van der Schatte, *Verhaal van het voorgevallene te Zierikzee ten tijde van het Patriotismus en opgevolgde Revolutie, in de maand Sept. 1787*, 22 febr. 1791; geen ander document geeft zo indringend de situatie weer binnen een lokale eenheid.

vier cabalen of facties: de orangisten, de *aristocraten*, de *aristocratische* patriotten en de patriotse regenten of ware patriotten, zoals hij ze noemt. Zolang de *aristocratische* patriotten de zijde kozen en hielden van de 'ware patriotten', was er voor Zierikzee geen gevaar te duchten. Ofschoon ook hier orangisten en *aristocraten* in een coalitie verbonden waren, kon onder genoemde voorwaarden de kleine groep van orangisten als P.A. de Jonge en G. van Ysselstein, die met Van de Spiegel samenwerkten, de stad nooit uitleveren aan de Van Citters-clan. We zagen reeds eerder dat een orangistische opstand slechts kans van slagen had als de baljuw aan de 'goede kant' stond; in Zierikzee was dat G. van Ysselstein. P.A. de Jonge was raad en afgevaardigde ter admiraliteit in het Noorderkwartier, dat in Hoorn en Enkhuizen gevestigd was. Het grootste gevaar voor Zierikzee dreigde in eerste instantie niet van de kant van het gepeupel noch van het garnizoen, maar van de onstandvastigheid der *aristocratische* patriotten, en daarmee van de vroedschap zelf.

Op 24 aug. 1787 kon Steengracht de raadpensionaris, die weer eens in Den Haag verbleef, iets meer geruststellend schrijven; ondertussen hadden de Staten weer een plakkaat tegen vrijcorpsen uitgevaardigd. 'Zijnde UEd. tegenswoordigheid, alhier ook zeer nodig, al hoewel ik het tot heeden, vrijwel houde. De Switsers zijn te Brouwershaven zeer wel aangekomen, en vreedsaam gedebarqueert, alles is daar volkomen in rust, edog in Zierikzee, blijft het Genoodschap nog hardnekkig volhouden, zoo als UEd zal constateeren, uit de nevensgaande brieven van Verdooren en P.A. de Jonge. Den Bailliu Ysselstein, is deezen morgen weeder na Zierikzee vertrokken; die man heeft het placaat willen executeren, en gevordert, de Vrijcorporisten hunne panaches aflieten, dit is gedaan, dog toen heeft men hem getrotseert met (zwarte) cocardes'.[61)]

Om de situatie binnen Zierikzee, gedurende de maanden augustus en september van 1787, beter te kunnen begrijpen en de sfeer in zo'n bedreigde stad te proeven, geven we een

61) Vreede, III, 552.

terugblik op die stad vanaf 1780, waarmee ook Van der Schatte zijn verhaal begint.

De historie van Zierikzee vertoont natuurlijk een analoog patroon als dat der andere lokale eenheden. Al vroeg zochten de patriotse regenten steun bij de burgerij om tegen de plunderingen van het gemeen, door de orangisten opgezet, beveiligd te zijn. Weliswaar gaf de agressieve politiek van keizer Jozef II in Zeeuws-Vlaanderen een stoot tot burgerbewapening, die spoedig echter weer in elkaar zakte toen het gevaar voorbij was. Het binnenstedelijk gevaar bleef. In 1784 namen Van der Schatte, Van Meurs en G. van Ysselstein, de leiders der patriotse regenten, het initiatief om de schutterij, die sinds 1748 volledig in verval was geraakt, te reorganiseren. De honoraire pensionaris Van Meurs, een man met militaire ervaring, zou de schutters leiden en trainen. De toeloop was zo enorm dat hij, de oude schutters meegerekend, over 500 manschappen kon beschikken. Voor een efficiënte training vond Van Meurs dat aantal te groot. Hij wenste alleen schutters, die driemaal per week konden oefenen en in staat waren nieuwe uniformen en fatsoenlijke geweren van dezelfde soort te betalen. Bij de selectie vielen derhalve veelal de oude schutters af, mensen van een lagere klasse, met onbruikbare geweren en onvoldoende tijd. Wei bleven de oude en de nieuwe schutters binnen één organisatie, maar de oude schutters voelden zich gediscrimineerd; ook het sociale element speelde daarbij zijn rol wat door de orangisten werd uitgebuit.

Vanaf het begin streefden de nieuwe schutters naar zelfstandigheid, maar het duurde tot 15 mei 1786 voordat de vroedschap met een afzonderlijk reglement voor de nieuwe schutterij accoord ging. Daarmee was praktisch het vrijcorps van Zierikzee tot stand gekomen, ofschoon het niet zo zelfstandig was als soortgelijke corpsen in Holland, daar de patriotse regent Van Meurs als kolonel de leiding behield. Het bestond uit 250 manschappen, goed getraind, en voorzien van moderne geweren en uniformen. Gedeeltelijk moest men dat zelf betalen, terwijl ongeveer 100 honoraire leden financiële ondersteuning aan het corps gaven. Van der Schatte die in 1786 een der burgemeesters was, noemde dat corps vol trots ‘de Bloem der Zierikzeese burgerij’.

Ook in Zierikzee ontstond er in 1786 een coalitie tussen orangisten en *aristocraten*, onder leiding van P.A. de Jonge; bij hen vonden de ontevreden oude schutters een gewillig gehoor. Toen in sept. 1786 de burgers van Utrecht aan alle burgers in de Republiek ondersteuning vroegen, tegen een orangistisch-*aristocratische* coup, waren de oude schutters tegen interventie in het Utrechtse land, maar de nieuwe schutterij zond een afdeling naar de bedreigde stad. Om zich in de twisten van een bondgenoot te kunnen mengen, was daartoe natuurlijk de goedkeuring van de vroedschap vereist die, althans door de meerderheid, gaarne gegeven werd. Toen in oktober 1786 verdacht veel 'boerenarbeiders' in de stad kwamen en de stadsregering beducht werd voor plunderingen, ging zij ertoe over de nieuwe schutterij geheel los te maken van de oude en ze als een genootschap of vrijcorps te laten optreden.

'Het is een genoeg bekende zaak hoe de reis van Mevrouw de prinses . . . geen ander doelwit had als om bij derzelver aankomst in Den Haag, door een voorbereide opstand van het gemeen, niet alleen in die plaats maar door die heele provincie een omkeering ten voordeel der stadhouderlijke heerszucht te maken'. In dat plan van opstand was ook Zeeland betrokken. Daar was een 'redres' hard nodig, aangezien Middelburg, Tholen en Veere op het punt stonden over te gaan naar de partij der oudpatriotten. Zo werd Middelburg door de plunderingen van 29 juni tot 2 juli 'geredresseerd'. Tijdens de plundering van die stad kwamen de afgevaardigden van Zierikzee, op doortocht naar de Statenvergadering in Middelburg, in Veere aan. Maar daar werden ze op 2 juli door georganiseerd gepeupel overvallen, gedwongen hun reis op te geven en naar Zierikzee terug te keren.

Op deze manier stond Van de Spiegel sterk in de Statenvergadering. Doordat de angst voor mogelijke terreur nog levendig was en de afgevaardigden van Zierikzee niet konden verschijnen, was de raadpensionaris in staat allerlei maatregelen tegen de 'hatelijke nieuwigheden' erdoor te drukken, die vooral tegen Zierikzee gericht waren zoals het verbod om, buiten de vanouds bestaande schutterijen, wapens te dragen. Zierikzee pareerde deze aanval door het vrijcorps weer onder de schutterij

te brengen, wat niettemin gevaarlijke consequenties bleek te hebben. Op 9 juli 1787 verboden de Zeeuwse Staten dat gewapende burgers zich buiten hun stad zouden begeven, wat erop gericht was het platteland rond Zierikzee en het rechtsgebied van die stad in orangistische handen te brengen. In deze tijd was de baljuw G. van Ysselstein van de oudpatriotten naar de orangisten overgegaan, zodat Van de Spiegel met deze baljuw een sterke troef in handen kreeg.

Na de plunderingen in Goes en Middelburg behoefde Zierikzee zich geen illusies te maken dat haar niet hetzelfde zou overkomen, indien niet alle mogelijke voorzorgsmaatregelen getroffen werden. De defensiecommissie, bestaande uit burgemeesters, raden en burgerlijke krijgsraad, besloot een corps van 22 artilleristen te formeren, een kanon op de wallen te plaatsen als bescherming tegen een mogelijke aanval vanuit het platteland en de stadspoorten dag en nacht te bewaken, opdat niet onverwachts massa's boerenarbeiders konden worden binnengesmokkeld.

Maar de orangisten zaten ook niet stil. De Jonge verbleef voortdurend op het platteland om oranje-oproeren te verwekken en ontving op marktdagen vele landarbeiders in zijn huis. Daaruit waren de reeds vermelde opstanden in Zonnemare, Dreischor en Noordgouwe voortgekomen, die door de baljuw van Brouwershaven en de vlootluitenant Verdooren ondersteund waren. Van de Spiegel en Steengracht grepen deze gebeurtenis en wat daaruit volgdes aan om militairen in Zonnemare te legeren en de commandant, die in Brouwershaven met 100 Zwitsers gestationeerd werd, boven de garnizoenscommandant van Zierikzee te plaatsen. Ook traden De Jonge en de baljuw G. van Ysselstein in contact met de officieren der oude schutterij om plannen te beramen tegen het burgercorps. Toen halverwege augustus 1787 het Pruisische gevaar begon te dreigen, zochten ook andere regenten zoals de regerende burgemeester Mogge Pous en de raad J. Macquet hun politiek bestaan te redden door over te gaan naar de orangistische cabaal.

Op die manier is het te verklaren dat de raad op het einde van augustus inging op het verzoek van de oude schutterij, door De Jonge en Ysselstein geïnstrueerd, en het burgercorps verbood

nog langer zwarte cocardes en panaches te dragen. Dat lijkt wel een futiliteit, maar het betekende toch dat de orangistische cabaal zijn eerste overwinning had behaald. Op het einde van augustus kreeg Zierikzee van de raadpensionaris het verzoek weer afgevaardigden naar de Staten in Middelburg te zenden. Nadat de heiligste beloften van veiligheid voor de afgevaardigden gegeven waren, zond Zierikzee op 1 sept. Van der Schatte en Van den Houte, schoonzoon van Van de Spiegel, naar Middelburg.

De oudpatriotse cabaal begon duidelijk terrein te verliezen. Op voorstel van Zanddijk, kolonel der oude schutterij, besloot de vroedschap om na 10 sept, overdag geen wacht meer te plaatsen aan de stadspoort en de versterkingen op de wallen, met uitzondering van het geschut, te verwijderen. Odysseus was in actie, het onheil voor Zierikzee naderde snel. Van der Schatte die als fel oudpatriot toen in Middelburg verbleef, heeft over deze periode vele mensen geïnterviewd en kende overigens de geheimen van een oligarchische vroedschap. ‘Het is buiten alle twijfels dat dit bovenvermelde voorstel door de officieren der oude schutterij niet is gedaan zonder voorafgaand overleg met de baljuw en meergemelde gecommitteerde raad P.A. de Jonge, welke waarschijnlijk in het heimelijk van de aanstaande inrukking der pruisische troupen onderrigt en met de directie over de alsdan geprojecteerde moord en plundering gechargeert, ten oogmerk hadden op deese wijs de weg daartoe te banen en de uitvoering gemakkelijk te maken; dog niet sonder reeden een sterke tegenkanting van de nieuwe schutterij verwacht, zullen zij zig de lafhartigheid van den regeerende burgemeester B. Mogge Pous te nutte hebben gemaakt’.(38) Volgens Van der Schatte heeft dus Mogge Pous uit angst de andere burgemeester, de oudpatriot Van der Haar, overgehaald het genoemde voorstel in de raad te brengen, waaruit dat noodlottige besluit voortkwam. Zierikzee was verraden en verloren, toen op gelijke wijze een tweede vroedschapsbesluit tot stand kwam, waarbij aan de burgemeesters alleen, dus zonder overleg met de defensiecommissie, de bevoegdheid werd gegeven, het geschut van de wallen te laten halen, zodra de omstandigheden daarvoor gunstig waren!

Deze besluiten waren genomen, onder heftig protest der nieuwe schutterij en der burgers, die maar al te goed wisten wat er de bedoeling van was. In een geest van angst en een gevoel van verraden te worden had op dinsdag 11 sept. nog een officiële afvuring door de nieuwe schutterij plaats, in tegenwoordigheid der burgemeesters en een 'ontelbare menigte'. Kolonel van Meurs, wiens corps een voortreffelijke indruk maakte, verzekerde de regering dat zijn troepen haar en de stad tegen alle geweld zouden verdedigen.

Zoals Van der Schatte reeds opmerkte, moeten we de gebeurtenissen in Zierikzee zien tegen de achtergrond van de op handen zijnde komst der Pruisische troepen, Toen dan ook in het begin van september de laatste besprekingen tussen Brunswijk en de orangistische leiders in Wezel en Nijmegen gehouden werden, waren daar ook Van de Spiegel en W.A. van Citters weer aanwezig. Na zijn terugkeer in Middelburg ontving de raadpensionaris van de stadhouder op 7 sept. 1787 een dringend schrijven over de Zeeuwse garnizoenen. Van de Spiegel had al eerder aan de stadhouder laten weten dat Zeeland verscheidene garnizoenen niet meer kon betalen, maar in dit schrijven laat de stadhouder weten dat Zeeland toch het regiment Houston, in Tholen gelegerd, nog voor zes weken moet betalen, en dat het twee Zwitserse compagnieën van het regiment Stokkar, Zweifel en Legler nog twee maanden in dienst moet houden. 'Zulks is noodig om alle confusie te praevenieeren'.[62)]

Op 11 sept. wenst Van de Spiegel de prinses geluk met haar berichten over de spoedige komst der Pruisen die hem 'verblijden met de hope van eerlang orde en rust in de Republiek hersteld te zien'.[63)] Verder bespreekt hij met haar nog het legioen-Fawcett, maar de gecodeerde berichten laten geen nadere uitleg toe. Van de Spiegel had uit Nijmegen open patenten meegekregen, zodat hij via de Gecommitteerde Raden naar eigen inzicht troepen kon verplaatsen. De laatste brief, die in de uitgave van Vreede over de contrarevolutie voorkomt, is van 19 september, aan de stadhouder gericht. Hij vreest dat vanuit Holland de vrijcorpsen een aanval op Zeeland zullen doen. 'De

62) Vreede, III, 557.
63) Idem, 562.

Heeren Gecommitteerden Raden hebben ten dien einde ook gebruik gemaakt van de patenten, welke Uwe D.H. mij had gelieven te confieeren (toevertrouwen) voor het 2e bataljon van generaal-majoor Van Dopf, waaromtrent het de intentie zoude zijn, hetzelve te laten cantonneren te Brunisse in het eiland van Duveland'. Ondanks de contrarevolutie in Holland op 16, 17 en 18 sept. bleek de toestand voor de orangisten in Zeeland nog precair. 'Maar ik mag niet nalaaten onze situatie aan Uwe D.Hoogheid voor te stellen, gelijk ze waarlijk is, als zeer precair. Wij hebben in onze boezem een menigte menschen, die door de laatste omwenteling wel wat gefnuikt zijn, maar niettemin de gelegenheid zoeken, om zig te revengeeren'. Vlissingen vond hij niet betrouwbaar, en in Zierikzee was het helemaal mis. 'Het is ook aan Uwe D.H. bekend, hoe de gesteldheid is te Zierikzee, welke men niet met geweld kan veranderen, zonder gevaar te loopen van nog grooter oppositie. Alle deeze omstandigheden maakten mij meer bezorgd dan ik durve zeggen'.[64)]

Op woensdag 19 sept., de dag waarop Van de Spiegel deze brief schreef, plunderde het eerste bataljon Houston op een enorme manier de stad Tholen. De soldateska begon daarmee om zeven uur in de avond en ging daarmee door tot de morgen van de volgende dag. Volgens een vlugschrift, na de plundering in Tholen uitgegeven, 'attaqueerde en verwoestte dat regiment zeven achtste van de stad'.[65)] Mannen, vrouwen en kinderen vluchtten de stad uit, slechts 20 huizen bleven gespaard. Voor zover bekend, zijn geen nadere berichten aanwezig over het al of niet georganiseerd zijn. Bezwarende feiten zijn dat de stadhouder op 7 sept. beval het regiment Houston in dienst te houden om 'alle confusie' te voorkomen, dat de plundering plaatsvond na het bekend worden van de Hollandse contrarevolutie, dat Tholen als niet-betrouwbaar gold, dat het een stemhebbende stad was, dat het 's nachts gebeurde en dat het in Gelderland ook zo gegaan was.

64) Vreede, III, deze brief, 565-567.

65) Dumont-Pigalle, ZZZZ, *Voorlopig, Kort, dog Egt Berigt van de geweldadigheden, roof en plundering, gepleegd door genoegzaam het geheele in guarnizoen leggend Eerste Bataillon Houtstoun, binnen Tholen*, begonnen op woensdag den 19 Sept. 1787, des avonds om 7 uuren, geduurd den geheelen nagt, tot donderdag 's morgens ten 8 uuren.

De Pruisische troepen, de val van Utrecht en Gorkum, de contrarevolutie in Den Haag, de plundering van Tholen gaven aan de orangistische cabaal in de vroedschap van Zierikzee een grote meerderheid. Het werd nu tijd voor de orangisten om hun plan ten uitvoer te brengen. ‘Hiertoe wisten zij in de raad te weeg te brengen dat het verbod van oranje dragen des donderdags den 20 sept. wierd ingetrokken, vervolgens kwamen verscheidene Amsterdamse Cattenburgers en ander volk in stilte in de stad en hielden zich in kelders en andere plaatsen verborgen tot aan het beraamde tijdstip der plundering, wanneer zij uit hun schuilhoeken te voorschijn kwamen en zig met het plunderziek canalje uit de stad en het Eiland vereenigden; en om zig de bereiking van dit snoode oogmerk te beter te verzekeren, had de Raadpensionaris door Heeren Gecommitteerde Raden een patent van den stadhouder laaten verzoeken, om een regiment militairen na Zierikzee te zenden’. (41)

Op zaterdag, 22 september, kwam een menigte boeren, ‘meest van de gemeenste soort’ uit Duiveland de stad binnen, die zich bij P.A. de Jonge vervoegden en instructie kregen wat ze moesten doen. Onder leiding van Zanddijk, kolonel der oude schutterij, trokken ze naar burgemeester Van der Haar, en eisten de ontbinding van de nieuwe schutterij. Deze trachtte tijd te winnen en beloofde dat hij op maandag, 24 september, die eis in de raad zou brengen. Daarop verlieten de boeren de stad. Er was de patriotse regenten en de burgers nu alles aan gelegen, dat de stadspoort voortaan goed bewaakt zou worden, om een tweede binnenkomst van landelijk proletariaat te voorkomen. Maar G. van Ysselstein, De Jonge en Schultz, predikant van de Nederduits gereformeerde gemeente, wilden juist de mogelijkheid hebben dat rurale proletariaat op het juiste moment in de stad te laten. Met hulp van het stedelijke proletariaat trachtten ze de burgemeesters, die daarover te beslissen hadden, zoveel schrik aan te jagen dat ze zulke bevelen tot bewaking van de stad niet durfden te geven.

Op zondag, 23 september, trokken Ysselstein en Schultz naar de burgemeesters Van der Haar en Mogge Pous en eisten, nogmaals, op eigen gezag, dat de nieuwe schutterij ontbonden zou worden. Ze kregen echter te horen dat pas maandag daarover

beslist zou worden. Hierop brachten zij in de middag het gepeupel in actie dat met een oranjevlag, onder geweldig geschreeuw, door de stad begon te trekken. Een officier die met een bataljon oude schutters de wacht had, beval zijn manschappen, zo nodig, te schieten. Deze echter weigerden die bevelen op te volgen, zodat het hek van de dam was en het gepeupel ongestoord als ‘woedende tijgers’ door de stad bleef trekken.

De nieuwe schutterij begreep de omvang van het gevaar en ging nu op haar beurt naar de burgemeesters Mogge Pous, en Van der Haar die zij in de Zoutkeet vonden; de Waalse predikanten die in de voorafgaande week namelijk in Zierikzee een synode hadden gehouden, hadden hem als commissaris-politiek op een souper uitgenodigd. De nieuwe schutters eisten dat de burgemeesters de defensiecommissie bijeen zouden roepen om de dreigende toestand te bespreken. Ofschoon het reeds laat in de avond was, werd die defensiecommissie bijeen geroepen, en daar ontbrandden heftige discussies tussen de oude en de nieuwe schutterij. Terwijl de oude schutterij verlangde dat de nieuwe ontbonden zou worden, trachtten de burgemeesters een compromis te vinden door beide schutterijen te verenigen tot een. De officieren der oude schutterij wensten dan een volledige eenheid, terwijl de officieren van de nieuwe een aparte afdeling wilden blijven binnen het geheel, omdat ze wisten dat ze anders verloren waren. Hoe de zaak precies geregeld zou worden, zou op maandag, 24 september, door de raad beslist moeten worden. Wei besloot de defensiecommissie dat maandag de hele schutterij onder de wapenen zou komen, ook het stadsgarnizoen, en dat de poorten gesloten zouden blijven. Men verklaarde geweld met geweld te zullen keren.

Wat er nu in Zierikzee gebeurde, lijkt bijna onverklaarbaar als men niet de intriges der cabalen in zo'n lokale eenheid voor ogen houdt. In Brouwershaven lagen de 100 Zwitsers onder leiding van een commandant, die de Gecommitteerde Raden op aandringen van Steengracht reeds half augustus daarheen hadden gestuurd. Van de Spiegel beschikte nu over patenten om deze troepen naar Zierikzee te verplaatsen. ‘Dit regiment kwam met de schepen waarop hetzelve zig bevond des Zondags den 23 September des avonds of 's nagts in de Keeten voor

Vianen, daar het bleef liggen om nader orders af te wachten'. Zondagavond, nadat de defensiecommissie uiteen was gegaan, waren de burgemeesters nog vol onrust over wat er gebeuren kon. Mogge Pous wist nu zijn collega Van der Haar over te halen een expres-bode naar Brouwershaven te zenden, om de commandant te vragen zo snel mogelijk met alle beschikbare troepen naar Zierikzee te komen, wat natuurlijk werd toegezegd. Het is niet duidelijk of die bode de commandant in Brouwershaven aantrof of in de Keeten voor Vianen, maar het laatste is het meest waarschijnlijk, omdat ze maandagmorgen al vroeg in Zierikzee waren. Dat was werkelijk het paard van Troje binnenhalen, zoals Van der Schatte zegt.

Hoe was zo iets mogelijk? In het paard van Troje ligt het antwoord opgesloten. Mogge Pous en Van der Haar waren oudpatriotten. Waarschijnlijk heeft Van der Haar niet doorzien welke verradersrol Mogge Pous speelde, of misschien heeft hij uit angst zich niet krachtig verzet tegen die zending naar de Zwitserse commandant. Dat Mogge Pous, ook wel uit angst, die verradersrol speelde, blijkt hieruit, dat hij in de nacht, op eigen gezag, zonder zijn collega of een officier der schutterij daarin te kennen, al het geschut van de stadswallen liet halen zodat de stad geen verdediging meer had. 'Dan de ordres om de poorten gesloten te houden, zoo die gegeven zijn, wierden niet uitgevoerd. Alle de poorten stonden (maandag morgen) open, omtrent ten negen uuren kwam het volk van de scheepstimmerwerven, met bijlen gewapend, in de stad gelijk ook de menigte boeren uit Schouwen en Duiveland, in de stad kwam ook alles op de been'.(47) Zo kwamen in de nacht van twee kanten de vijanden de stad binnen, door de machinaties van Mogge Pous. Dat Van de Spiegel de eigenlijke organisator en Odysseus van de val van Zierikzee is geweest, kan moeilijk betwijfeld worden. Zijn rol binnen het geheel der contrarevolutie, zijn correspondentie met de stadhouder en Steengracht, zijn bemoeienis met de patenten voor het regiment Zwitsers te Brouwershaven en zijn beloning met het raadpensionarisschap laten nauwelijks een andere conclusie toe.

Toen op maandag morgen kolonel van Meurs bemerkte dat de stadspoorten open waren, vroeg hij Van der Haar ze te

mogen sluiten. Dat gebeurde, maar na enige tijd waren ze weer open waardoor drommen volk uit Schouwen en Duiveland opnieuw de stad binnenkwamen. Dat sluiten en openen herhaalde zich tot drie keer toe. Van der Schatte vermoedt dat het telkens openen der stadspoorten om het proletariaat binnen te laten, het werk is geweest van de deelgenoten in de orangistische coup, Mogge Pous en Ysselstein. Zij die zich al dagen schuil hadden gehouden, kwamen te voorschijn en mengden zich tussen het proletariaat van binnen en van buiten. De stad leek die maandagmorgen een kokende branding.

Daarin ontstond het gerucht dat het huis van de zilversmit F. Cats, kapitein der nieuwe schutterij, geplunderd werd. Deze trok met zijn compagnie naar zijn huis, het gerucht bleek onjuist. Wei was er een massa volk in de buurt, op de vismarkt, waaronder zich de predikant Schultz bevond, die de menigte verzekerde dat de schutterij geen bevel tot schieten had. Daarop viel die menigte de compagnie-Cats met handspaken en ander gereedschap aan. Kapitein Cats wachtte zo lang met het bevel tot schieten dat de eerste twee gelederen hun wapens niet meer konden gebruiken en het gepeupel hen met hun gereedschap te lijf kon gaan. Het derde lid dat het gevaar zag, deed een stap terug en gaf vuur waardoor drie à vier mensen gedood werden en enkelen gewond. Het gepeupel stoof alle kanten uit.

Ondertussen vergaderde sinds 10 uur de vroedschap op het stadhuis, waar de burgemeesters het voorstel van de vorige avond om de schutterijen samen te voegen, hadden ingediend. Vóór het stadhuis stond de menigte met De Jonge te schreeuwen dat de nieuwe schutterij ontbonden moest worden. Toen hoorde men het schot van de compagnie-Cats. Dat maakte het gepeupel woedend, men wilde van geen enkele schikking meer weten, het geraas en gehuil van de massa groeide aan. Wat zou de vroedschap nu gaan doen? Ofschoon zij bij voorbaat wist welk antwoord zij zou krijgen, stuurde zij J. Macquet en W. Plevier naar de menigte vóór het stadhuis om te vragen wat zij begeerde. ‘De algemeene begeerte des volks’, zo was het antwoord, eist de ontbinding van de nieuwe schutterij! Ysselstein en Schultz kwamen nog naar de raadskamer om aan die eis kracht bij te zetten: de ontbinding van de nieuwe schutterij was

het enige middel ‘om de gemoederen te bedaren en de stad in rust te houden’. De vroedschap zwichtte voor die dreigementen. ‘De oranjecabaal had de meerderheid, dus de ontwapening wierd doorgedrongen, de patriotse regenten liepen uit den raad, den een herwaarts den ander derwaarts, een yder trachtte zijn lijf en leven te bergen, zoo goed hij kon. Die op straat kwamen wierden door het grauw mishandeld bijzonder de burgemeester van der Haar, die wierd geslagen, getrapt en over de ijzeren leuningen voor het stadhuis staande geworpen; dit alles wierd door de militaire commandant die kort te voren met zijn volk van Brouwershaven in de stad was gekomen en zig voor het stadhuis had geposteerd, met alle tranquiliteit aangezien, d'heer van der Haar gelaste hem wel op het volk te laten vuren, dog wierd niet geobediëerd’.(49)

Terwijl dit zich rond het stadhuis afspeelde, ontving de kolonel der nieuwe schutterij, Van Meurs, twee mondelinge bevelen van de burgemeesters, één dat hij geen patrouille meer zou houden, de ander dat hij zich met zijn corps in een pakhuis zou terugtrekken, omdat hij anders de massa zou verbitteren. Van Meurs weigerde deze bevelen op te volgen en verklaarde de rust te zullen handhaven. De gewapende burgers der nieuwe schutterij echter zagen met schrik hoe de poorten toch steeds open bleven en hoe er steeds meer ‘slegt volk’ de stad binnenstroomde. Ze zagen de oproerigheid van het gepeupel hand over hand toenemen en de passiviteit der garnizoenssoldaten niet veranderen. Ze beschouwden hun toestand als hopeloos en verklaarden aan hun kolonel Van Meurs dat ze hun wapens voor de voeten van hun verraders, in het stadhuis, zouden gaan neersmijten. Van Meurs moest zich tenslotte schikken. Op weg naar het stadhuis zagen de gewapende burgers Mogge Pous over de brede brug naar hen toekomen, die zich tot Van Meurs wendde. ‘*Mijn God, mijn Heer, waar wilt gij naar toe, wat wilt gij gaan doen? Gij zijt ontwapend, de heeren van den raad hebben U ontwapend, gij moogt niets meer doen*’. Van Meurs gaf de burgemeester ten antwoord. ‘*Mijn Heer, dat had ik nooit verwacht. Ik en alle deese mannen hebben ter uwen bescherming, op uw verzoek, in de sterke verzekering van Uwe bescherming de wapens opgevat, nimmer had ik gedagt dat gij ons zoo zoud ver-*

raden, wij gaan na het stadhuis, daar zullen wij de wapens nederleggen, dog ik eisch van Uw, dat gij met ons zult medegaan, en door goede orders aan de militaire commandant te geven, voor de veiligheid onser personen zuld zorgen'.

'D'heer Pous vond niet geraaden dit te weigeren, hij ging mede tot op den dam, daar vonden ze de ingang der meelstraat door het canalje bezet hetwelk van agteren door de militie gedekt wierd, die zoodanig geposteerd stonden, dat de heer van Meurs zijn volk geen schot kon laaten doen sonder ook de soldaten te treffen, en in zulk geval was den commandeerende officier door den baljuw of raadsheer de Jonge gelast ook op hun te vuren; in deese toestand wierden zij door het canalje met knuppels en handspaaken aangevallen'. Dit was de situatie die reeds door Hogendorp en het revolutionaire comité van Nijmegen voor Holland en andere gewesten was ontworpen en toegepast: de Pruisen moesten immers het volk de gelegenheid geven 'pour agir'. De rol der Pruisen was hier door Van de Spiegel toebedacht aan de 100 Zwitsers van Brouwershaven.

De nieuwe schutterij 'voor eendracht en vrijheid' smeet zijn wapens weg, trachtte door de vlucht zich te redden, waarbij velen gewond raakten. Ook Mogge Pous nam de vlucht, maar zorgde ervoor dat hij van de commandant der Zwitsers 25 à 30 soldaten meekreeg om daarmee zijn huis te beschermen. Zonder zich verder om de gebeurtenissen te bekreunen, hield hij zich tijdens de plunderingen in huis schuil. De burgers vluchtten op daken en in tuinen. Vele mensen boden, onder gevaar voor eigen leven en bezittingen, onderdak aan de leden van het vroegere vrijcorps. De ongetrouwde Jacomine van der Boor, reeds bejaard, borg meer dan twintig mensen in haar huis en verzorgde hun wonden.

De stadssmit, lid van de nieuwe schutterij, kon zo vlug geen schuilplaats vinden, hij werd door het gepeupel met ijzeren hamers en ander gereedschap doodgeslagen, zijn neus, oren en andere ledematen afgesneden, zoals indertijd met J. de Witt, en zijn lijk liet men twee dagen op straat liggen. Aan de hand van lijsten, door De Jonge gemaakt, begon het canaille systematisch de huizen der leden van de nieuwe schutterij, der honoraire leden en van enkele patriotse regenten te plunderen, terwijl

Zierikzee zich vulde met het geschreeuw en gehuil der plunderaars. De Zwitserse huursoldaten en de oude schutterij patrouilleerden door de stad zonder dat ze iets deden, want hun opdracht was juist de plunderaars te beschermen. In het verslag aan zijn vriend vertelt de predikant A.D. Guyot wat er gebeurde. ‘Admire, mon ami, ce que faisoient les *Suisses* et *l'Oude Schutterij* dans cette horrible dévastation, ils *patrouilloient*, ils *patrouilloient*, ils *patrouilloient*, ils voyoient faire et n'empêchoient rien. Ils avoient cependant l'ordre om *geweld met geweld* te keeren. En dat zijn *geen praatjes*. J'ai vu donner l'ordre en *schriftelijk*; maar die dingen moesten zoo geschieden’.[66)]

De plunderaars kwamen ook op de Grote Zoutkeet af waar de Waalse predikanten in pension waren. Ook dit huis, van een weduwe, stond op de lijst daar haar beide zonen lid waren van de nieuwe schutterij. De predikanten, althans ‘les frères, les plus éloquens’ trachtten het canaille te weerhouden om het huis van een weduwe te plunderen, maar het schold de predikanten uit en sloeg Bevier in zijn gezicht. Op dat moment kwam met grote passen aanlopen Kinckel(?), ‘die groot Prinsman’ die aan alle gedraals een einde maakte en de Zoutkeet liet uitplunderen. In de nacht van 24 op 25 september werden bij zeven huizen de glazen ingeslagen, achttien huizen werden gedeeltelijk en acht en twintig geheel geplunderd, terwijl er vijftig geplunderd en vernield werden. Van die 103 huizen behoorden er 98 aan burgers, en 5 aan patriotse regenten: o.a. Van Meurss Van der Schatte en Van der Haar. De volgende dagen lagen de straten en grachten vol met stukgeslagen stoelen, tafels, kasten, kleren en alles wat een huis aan inboedel bevat.

‘Het ware volk’ moest niet alleen kunnen handelen of agir, het moest ook zijn liefde voor de oude constitutie kunnen uitspreken. Deze ‘handelingen’ waren slechts een afstraff ing, en voorbereiding tot het afzetten der oudpatriotse cabaal en het benoemen van ‘wettige regenten’, zoals dat volgens het model-Gorkum moest verlopen. Op dinsdag, 25 september, kregen de Zwitsers en de oude schutterij werkelijk het bevel een einde aan

66) Dumont-Pigalle, ZZZZ, brief van 26 en 27 sept. 1787.

de plunderingen te maken, wat ditmaal zo snel en stipt werd uitgevoerd dat de plunderaars het huis van P. de Kanter niet konden afwerken en één kamer ongedeerd moesten achterlaten. Om zeven uur in de morgen verzamelden P.A. de Jonge, J. Macquet en enkele andere orangisten het gepeupel, dat voornamelijk uit vreemdelingen bestond, voor het huis van De Jonge. Al spoedig begon het onder luid geschreeuw het aftreden der kezen-regenten te eisen, waarop De Jonge een lijst met regenten voor de dag haalde. Kwam hij onder het aflezen bij een patriotse regent, dan steeg er een afkeurend gehuil op en werd die regent van de lijst afgevoerd wat zich zo'n dertien keren herhaalde. Bij de namen van De Jonge en J. Macquet schreeuwde het grauw: burgemeester, burgemeester! aan welk verzoek de beide heren ook aanstonds gevolg gaven. In de middag kwam Van de Spiegel Zierikzee bezoeken, wandelde door de met meubilair en puin bedekte straten en vertrok vandaar naar Den Haag.

De nieuwe orangistische regering liet de geplunderde, soms half verwoeste huizen met planken dichtspijkeren, de stad met oranje versieren en beval dat alle huizen drie dagen lang feestelijk verlicht moesten zijn. Ook werden de burgers uit hun schuilhoeken gehaald en kregen te horen dat ze de volgende dag vóór het stadhuis moesten verschijnen. Daar had de volgende dag, woensdag 26 sept. 1787, de plechtige eedsaflegging plaats. Vóór de burgers, sommige half gekleed, andere in geleende kleren, stonden de Zwitserse garnizoenssoldaten, de oude schutterij en de nieuwe regering, terwijl het gemeen alles omkranste. Zij moesten een eed, door De Jonge opgesteld, afleggen: ze zouden de oude constitutie trouw blijven, geen lid meer van een genootschap of sociëteit worden en geen wapens meer dragen. Na afloop werden acht burgers gevangen gezet omdat dit, volgens de regering, beter was voor hun veiligheid en hun vrijheid bovendien tot nieuwe onlusten zou leiden. Op donderdagmorgen werden alle predikanten naar het stadhuis ontboden om eveneens die eed, in tegenwoordigheid van de magistraat en ‘la multitude stadhoudérienne’ af te leggen.

‘Le sac du Zierikzee’ zoals de ooggetuige Guyot de gebeurtenissen noemde, was een onderdeel van het algemene, met de grootste geheimhouding omgeven plan der orangistische contra-

revolutie, die zich beriep op het ‘ware volk’. ‘Vois où le deémon de la furie a porté ceux dont on dit aujourd'hui, que *les hurlements* sont *la voix du Peuple*’.

Welke verklaring zou de orangistisch-*aristocratische* regering van Zierikzee gaan geven van de georganiseerde, ongehoorde plunderingen die op 24 en 25 sept. 1787 hadden plaatsgevonden? Afgaande op soortgelijke verklaringen die de oranjepartij over de Gelderse en de Hollandse vernielingen de wereld ingestuurd had, kunnen we ons al bij voorbaat een idee daarvan vormen. Uiteindelijk waren niet slechts haar operaties maar ook haar leugens in gezamenlijk overleg beraamd. Ook in Zierikzee zou zij zich voor de publieke opinie en het nageslacht van alle verdenkingen en blaam trachten te zuiveren. Niettemin, de Zierilczeese lezing heeft daarom een bijzondere waarde, omdat we hier over de details der gebeurtenissen ingelicht zijn en derhalve telkens lezing en feiten met elkaar kunnen vergelijken.

De lezing der Zierikzeese regering staat te lezen in een missive die zij op 25 sept. 1787 aan de Gecommitteerde Raden van Zeeland stuurde.[67)] Een penibel punt was al direct dat de *aristocratische* leden van deze regering jaren lang oudpatriots geweest waren en nu de oranjekleur droegen. In hun oudpatriotse fase hadden ze immers de maatregelen tegen hun patroon Willem V con amore ondersteund. In een geestig bijzinnetje wordt dat verklaard: men had toen het oranjedragen verboden terwille van de openbare rust. De revolutie in Holland van 18 sept. 1787 had in Zierikzee ‘zoo groot eene sensatie verwekt, dat de regeering, die voorheen alleen uit vrees voor storing der publieke orde het dragen van oranjetekenen had geïnterdiceerd (verboden)’, op 21 sept. het besluit nam dat verbod op te heffen. Was het aanvankelijk nodig dat voor de publieke rust geen oranje gedragen werd, nu wordt het voor diezelfde openbare rust nodig dat er wel oranje gedragen kon worden. Hier wordt de vrij infantiele voorstelling gewekt als zou de inzet der standenrevolutie het al dan niet dragen van oranjecocardes geweest zijn, een voorstelling evenwel die in de populaire geschiedschrijving veelvuldig voorkomt.

67) Chalmot, deel 25, 114 vv.

Terwille van de rust in de stad gaf de regering dus toestemming weer oranje te gaan dragen. ‘De toenmalige regering begreep (dacht) als toen alle redenen van ongenoegen omtrent (van) de Ingezetenen dezer stad, zowel als omtrent (van) de landzaten (plattelandsbewoners) weggenomen te hebben, dan de uitkomst beantwoordde niet aan de verwachting welke men zich daarvan had voorgesteld’.

Waarom beantwoordde die maatregel dan niet aan de hoopvoile verwachting, en waarom ontstonden er toch die enorme plunderingen? Dat lag feitelijk aan het vrijcorps van Zierikzee! ‘Doordien veele der ingezetenen dezer stad en vooral van het platteland ten hoogsten waren misnoegt op een gedeelte der schutterij, voorheen onder de naam van exercitiegenootschap alhier bekend, begeerende dat dit corps daadelijk zou worden afgedankt en de schutterij hersteld op den voet, waarop dezelve van oude altijd was ingericht geweest’. De vroedschap was zo verstandig op dat ‘begeren’ in te gaan en dus de nieuwe schutterij of het vrijcorps te ontbinden. Men zou volgens dit verhaal verwachten dat na de ontbinding van het vrijcorps de rust zou wederkeren, doch het tegendeel gebeurde: die ontbinding was immers het sein voor de algemene plundering. De Zierikzeese oligarchie stiet in haar lezing weer op een logisch knelpunt omdat zij tot iedere prijs de orangistische opzet der plunderingen moest omzeilen. ‘De raad besloot ook hiertoe (ontbinding), doch gelijk van achteren blijkt, niet tijdig genoeg, om den hevigen afkeer der gansch zeer misnoegde menigte te stillen’. Kortom, de menigte was zo ‘gansch zeer misnoegd’ over de nieuwe schutterij en haar honoraire leden, dat zij op 24 sept. in plunderingen losbarstte. ‘De haat tegen dit genoodschap en bijna alien degenen die aan hetzelve als honoraire leden verknocht waren, barstte gisteren morgen, direct met de afdanking van dit corps in volle woede uit, vooral nadat 't zelve corps kort te voren een ingezetene, op voorgeven van (door) hem geïnsulteerd te zijn, had neergeveld’.

We komen hier weer het bekende thema der orangistische propaganda tegen, het ‘ondoordringbare geheim’ der georganiseerde plunderingen. Ook de orangisten en *aristocraten* van Zierikzee volgden deze algemene gedragslijn. Toen ze het ge-

peupel op de ontwapende burgers en de honoraire leden loslieten, zorgden ze ervoor dat bovendien nog de schuld van die plunderingen op de burgers kon geworpen worden. Op 24 sept. immers hadden de orangistische leiders het gepeupel opgezet om de compagnie-Cats met handspaken en ander gereedschap aan te vallen. Kapitein Cats had toen zo lang met de verdediging gewacht dat de eerste twee gelederen zich tengevolge van de te geringe afstand niet meer konden verdedigen, zodat het derde gelid toen optrad en drie tot vier aanvallers doodschoot.

De lezing van de Zierikzeese regering geeft een heel andere verklaring: de vrijcorporisten wendden voor door een ingezetene beledigd te zijn, en alleen al om zo'n belediging, die niet eens waar was, schoten ze toen die man dood; dat maakte het gepeupel zo woedend dat ze grootscheeps begonnen te plunderen. De orangistische propaganda construeert steeds de schuld van één burger. Het schot van Ter Hoeven bracht in Arnhem de garnizoenssoldaten in actie en het schot van de onbekende vrijcorporist in Gorcum was de reden dat de Pruisen de burgerbevolking bombardeerden en dat de gewapende burgers geen capitulatievoorwaarden kregen en gevankelijk naar Pruisen gevoerd werden. Waarom reduceerde de regering het aantal slachtoffers van drie à vier tot één? Waarschijnlijk om het massaal aanwezig zijn van het gepeupel te camoufleren, en de indruk te wekken dat het een onschuldige voorbijganger was die door de burgers gedood werd.

De Zierikzeese regenten gaan dan verder. ‘Indien wij alle de ijselijke toneelen van verwoesting . . . na waarheid willen afmalen, zouden we ons in verlegenheid bevinden’. Dat is inderdaad te begrijpen, en ze geven zo'n beschrijving der plunderingen dan ook niet. Dan komt er weer een obstakel in het verhaal. Hoe moeten ze verklaren waarom op 24 sept. de plunderingen ongestoord konden plaatsvinden, en waarom ze op 25 sept. plotseling door een bevel van hogerhand beëindigd werden? Welnu, de woede van de menigte richtte zich tegen de leden van het corps, ‘door de menigte bestempeld met de naam Patriotten. Verscheidenen regenten waren daardoor ook geworden het voorwerp van den gemeenen haat, en daaronder juist de twee regeerende burgemeesteren (Van der Haar en Mogge

Pous), waardoor geen orders tot stuiting dezer ongeregeldheden konden worden gesteld, terwijl het intusschen zeer zeker was, dat, tenzij hieraan spoedig paal en perk werde gesteld, deze geheele stad bijna geheel verdelgd zoude zijn. Dit kon geen eerlijk Regent langer stilzittende beschouwen'. Op 24 sept. konden de 'eerlijke regenten' de plunderingen wel stilzittend aanzien, maar op 25 sept. ging dat niet meer, ofschoon er nog geen burgemeesters waren toen het bevel tot stoplegging der verwoestingen gegeven werd. In deze orangistische voorstelling redde dus de regering toch nog de stad van de ondergang, zoals Suyderas de stad Arnhem redde en hertog van Brunswijk Gorcum, die beide eerst het sein der vernielingen gegeven hadden. De ware reden dat men pas na een dag van plunderingen het sein gaf aan de garnizoenssoldaten er een einde aan te maken, was hierin gelegen dat men eerst de burgers wilde afstraffen en de patriotse regenten murw maken.

Ook de Zeeuwse Staten gaven nog eens een dergelijke verklaring over de Zierikzeese gebeurtenissen. Dit geschiedde door een schrijven dat ze op 2 okt. 1787 aan de stadhouder richtten en dat door Van de Spiegel was opgesteld.

Daarin zeggen ze 'dat de ingezeetenen van Zierikzee, en het omringerid land het langst, door *de strafheid van publikatien der regeering* (van Zierikzee) en *ondraaglijke trotsheid van een zogenaamd exercitiegenoodschap* waren in bedwang gehouden, om hun zugt voor de ware constitutie, en aankleving van het huis van *Oranje* te doen blijken, en dat hieruit ontstaan was, dat de misnoegde gemeente haar *geduld*, tegelijk met den toom haarer driften verliezende, zig eindelijk op eene verschrikkelijke wijze gewrooken had aan de persoonen, huizen en goederen van die geenen, welken bij haar wierden gehouden voor de aanstokers en uitvoerders der gehaate nieuwigheden'.[68)] Bij dat stuk moet men wel bedenken dat dezelfde Staten de strijd tegen Oranje begonnen waren, en dat velen van hen met Engels geld weer orangistisch gemaakt waren.

Toch was na de herovering van Zierikzee de overwinning nog niet volledig, want Vlissingen bleef onbetrouwbaar. Daarom

68) Vaderlandsch Huisboek, V, 190/1.

Geplunderde huizen in 4 Zeeuwse steden in 1787.

	Goes	Middelburg		Zierikzee				Vlissingen		
	II of III	II	III	I	II	III	IV	I	II	III
advocaat, notaris	2		1		3		1			
baas	22				1		3			
burgers zonder beroep			2	4	7	4	16	7		
knecht	2									
[illegible]	22	2	14	1	15	12	21	6	4	28
landpastoor	1									
predikant	2		1		1	1				2
patriots regent	3					1	4	1	2	9
schipper	2				1					1
société it			1				2			
[illegible] dokter	1		1	1	1		1	1		2
[illegible] alleenst. vrouw	1		1	1			1			
totaal	58	2	21	7	29	18	49	15	6	42
	58		23		103				63	

Categorieën van plunderingen:

I:	licht: glazen en deuren
II:	gedeeltelijk
III:	geheel
IV:	geheel en weg (alleen Zierikzee)

Naar Chalmot XI, 99, 169, 240, 243.

kreeg deze stad van 29 sept. tot en met 1 okt. eenzelfde behandeling als Zierikzee, waarbij 62 huizen geplunderd werden, waarvan 46 vernield. Ondanks de successen die Hogendorp tijdens de contrarevolutie op zijn naam mocht schrijven en die hem, volgens zijn gedachte, het recht gaven op het raadpensionarisschap van Holland, had Van de Spiegel, de algemene leider der orangistische revolutie in Zeeland, van die concurrent weinig te vrezen.

6) *De Meierij van 's-Hertogenbosch: garnizoen*

Nadat op 13 okt. 1787 de stad Amsterdam, waar de Hollandse en de Utrechtse gewapende burgers zich hadden teruggetrokken en met de laatste patriotse regenten het verzet volhielden, voor de hertog van Brunswijk gecapituleerd had, zou men verwachten dat de orangisten en *aristocraten* nu toch wel definitief de overwinning hadden behaald. Maar al veroverde een koning in de middeleeuwen vier steden, dan betekende dat nog niet dat hij ook de vijfde had veroverd. Welnu, in deze confederatie van middeleeuwse lokale eenheden die de Republiek was, capituleerde 's-Hertogenbosch niet, het regeringscentrum van de Meierij. Daar behielden de Loevesteinse regenten de meerderheid, daar hadden de burgers nog hun vaderlandse sociëteit en exercitiegenootschap, gelijk in andere plaatsen van de Meierij als Tilburg, Helmond, Eindhoven en andere. Evenmin als in Zeeland had het orangistische revolutionaire comité de Pruisische troepen in Brabant kunnen inzetten omdat ze de contrarevolutie en de rol der Pruisen verborgen wilde houden.

In Zeeland was reeds gebleken hoe bezwaarlijk het was om zonder Pruisen de contrarevolutie tot stand te brengen, in Staats-Brabant was dat nog moeilijker. Men vond het niet geraden om in het katholieke Brabant het proletariaat zo'n dominerende rol te laten spelen als in Holland en Zeeland het geval was geweest en nog was. Bovendien had Staats-Brabant waarvan de Meierij een onderdeel vormde, als generaliteitsland een andere politieke opbouw dan de leden van de statenbond: het had geen eigen regering van Staten met raadpensionaris via welke organen men een orangistische coup kon organiseren zoals in Zeeland. Toen het Noorden in de 17e eeuw dat gebied

definitief veroverde, werd het, vooral omdat het katholiek was, niet tot de Unie van Utrecht toegelaten, maar rechtstreeks onder de Staten-Generaal of de generaliteit geplaatst3 dus als een generaliteitsland. Het verkeerde in vele opzichten in een positie die analoog was aan die der koloniën. Want, zoals de Staten-Generaal via de beide compagnieën de soevereiniteit over de koloniën uitoefenden, zo deden ze dat over Staats-Brabant via de Raad en Leenhove van Brabant, die in Den Haag gevestigd was. De belangrijkste persoon van die Raad was de advocaatfiscaal, door de Staten-Generaal benoemd.

Aangezien de patriotse regenten tot 1786 meestal de meerderheid hadden in de Staten-Generaal, gesteund als ze werden door de *aristocraten*, en de Staten-Generaal in laatste instantie het bewind over de generaliteitslanden voerden, kon in die jaren ook in de Meierij de oppositie tegen het patronagestelsel zich tamelijk ongehinderd ontwikkelen. Nu bestond er reeds vanouds een tegenstelling tussen de Raad van Brabant en de Bossche regering van hoogschout, schepenen, gezworenen en raden. omdat deze laatste naar zo groot mogelijke zelfstandigheid streefde. Deze Bossche regering, heren van gereformeerde huize, zocht in deze situatie steun bij hun katholieke en protestantse ingezetenen. Naast het oudpatriotisme van een protestantse oligarchie ontstond ook hier een burgerlijk patriotisme dat echter andere prioriteiten kende dan het patriotisme der protestantse landen of gewesten. Hoewel hun program niet altijd duidelijk geformuleerd was, streefden de Brabantse burgers naar gelijkstelling met de andere gewesten en dus naar opneming in de Unie van Utrecht. Het *prius vivere deinde philosophari* gold ook voor de Brabantse democraten zodat sociaal-economische wensen voorrang hadden op hun democratische. De economische toestand was er inderdaad ellendig en het grootste deel der bevolking leed onder een drukkend pauperisme, wat vooral zijn oorzaak vond in een wurgend belastingstelsel en in het feit dat ze, meer nog dan de ingezetenen der andere gewesten, taillables à merci waren. De Bossche regering van patriotse regenten ‘kreeg nu begrip’ voor de noden der Brabantse bevolking, en zo ging het ook met de Staten-Generaal. De Raad van State waar meer orangisten en *aristocraten*

in zaten, ontbeerde dat begrip, maar onder druk der Staten-Generaal moest de Raad van State meedoen aan de Brabantse wens tot economische verbetering. Zo moest de Raad van State op 30 dec. 1785 aan de Bossche regering verlof geven, in een officieel stuk een doekje open te doen over de toestanden in Brabant. In normale tijden zou de Bossche regering noch de Staten-Generaal daaraan gedacht hebben of daartoe verlof hebben gegeven want zo iets was ‘sedentieus’. Maar in de strijd tegen het gunstelingensysteem hadden ze de steun der Brabantse burgers nodig. Zo verscheen op 18 okt. 1786 *een Memorie van algemeene wezentlijke Bezwaren der Meyerye van 's Bosch* die door de stadhouders en gecommitteerden der vier kwartieren van de Meierij bij de Raad van State werd ingediend.[69] Een document waaruit de schrijnende armoede blijkt en waarin de middelen werden aangegeven hoe de ellende kon worden ‘geredresseerd’; het werd op de stapel hervormingsplannen der patriotse regenten in Den Haag gedeponeerd.

Gelijk elders werden ook in Den Bosch en andere plaatsen van de Meierij leesgezelschappen, sociëteiten en exercitiegenootschappen opgericht. Het Bossche burgercorps, een samenbundeling van vier schutterijen, telde 400 manschappen en dat betekende geen geringe steun voor de patriotse oligarchie in Den Bosch; een vrijcorps was het eigenlijk niet daar het niet los stond van de stedelijke regering. Ofschoon de Brabantse clerus sympathie voelde voor het streven der burgerij, kon zij moeilijk, gezien de precaire situatie van de kerk, een unif orme gedragslijn volgen.[70] Dat betrekkelijk weinig boeren met de genootschappen meededen, zal wellicht uit de bittere armoede te verklaren zijn, die het tijdrovende exerceren en het kopen van wapens en uniformen niet mogelijk maakte.

Reeds in het voorjaar van 1786 begon de patriotse hemel voor de Meierij te betrekken. Tussen de orangisten en de *aristocraten* van de Republiek groeide immers in deze periode een coalitie, uit angst voor de democratische beweging, met als

69) H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *In het Spanningsveld der Armoede* (Tilburg, 1968), 50; Chalmot, dl 49, 136-164.

70) M.J.M. van der Heyden, *De Dageraad van de Emancipatie der Katholieken*, (Nijmegen, 1947), 66-77.

gevolg dat de patriotse oligarchie in de Staten-Generaal haar meerderheid ging verliezen. Zo kon het gebeuren dat deze Staten-Generaal op 22 jan. 1786, onder fel protest van Holland, H.J. van Oldenbarnevelt, Witte Tullingh geheten, tot fiscaal van Brabant benoemden. Deze benoeming vormde zelfs het eerste succes van die pas gevormde coalitie. Ook uit Brabant rees een storm van protest op, zowel van de leant der regenten bij monde van hun pensionaris Martini, als van de kant der burgers die met recht konden aanvoeren dat deze benoeming met de aloude privileges streed, daar Witte Tullingh geen Brabander was. De dieper liggende reden van die protesten was natuurlijk gelegen in de vrees dat nu de Raad van Brabant, in samenwerking met de Raad van State, zou gaan trachten aan de oudpatriotse en aan de patriotse beweging in Brabant een einde te maken. Brabant leek wel een aangelegenheid van de familie Oldenbarnevelt te worden, want J.G. van Oldenbarnevelt of Oldenbarnevelt sen. was reeds lid van de Raad van State, die immers de hoogste rechtspraak had over de generaliteitslanden. Was de jongere een felle orangist, volgens de thesaurier-generaal Gilles was de oudere vooral op geld uit, een deskundig oordeel natuurlijk: ‘dat de fiscaal (van de Raad van State) mede alle sijne saken in desordre waren, die niet anders sogte dan omme geld te winnen’.[71] Witte Tullingh, waarmee de Brabanders allereerst te maken kregen, werd in 1787 lid van het belangrijke revolutionaire comité der Haagse orangisten zoals Bentinck en Hogendorp, en zou als agent der contrarevolutie in Poederooien werkzaam zijn.

Zij die de generaliteit in de Meierij vertegenwoordigden en alien in Den Bosch woonden, waren de stadhouder H. van Adrichem, de gouverneur A. van der Dussen, die hier de hertog van Brunswijk was opgevolgd, en de commandant van het garnizoen Douglas. Op advies van de eerste twee gaf de Raad van State op 5 maart 1787 aan de Bossche regering bevel dat het burgercorps geen wachtposten meer in de stad mocht betrekken en geen nieuwigheden invoeren, zonder verlof van de gourverneur of commandant.[72] Op 13 juli weerlegde de stedelijke regering,

71) Hardenbroek, V, 194.
72) Chalmot, dl. V, 99 vv.

in een uitvoerige remonstrantie die zich op historische rechten beriep, de geldigheid van dat bevel. Als reactie op de mislukte staatsgreep van juni 1787, nam ook in Brabant de activiteit der gewapende corpsen toe, want men begreep nu wat de orangisten van plan waren. Om te verhinderen dat Brabantse corpsen de bedreigde vesting Holland te hulp zouden komen, liet Witte Tullingh tegenmaatregelen afkondigen. Bij het plakkaat van 13 aug. 1787 verboden de Staten-Generaal dat er in Brabant nieuwe corpsen werden opgericht en dat gewapende burgers zich, persoonlijk of als groep, buiten Brabant zouden begeven.

De zaak van Staats-Brabant vond een warme verdediging bij de democraten in de andere gewesten. In talrijke, veelal uitstekende artikelen kwam de *Post van den Neder-Rhijn* voor dat generaliteitsland op en toonde de uitbuiting en willekeur door het bestaande regiem aan.[73)] In het nieuwe natie-begrip werden ook de Brabanders opgenomen, zodat dit gewest met de andere gelijkgesteld werd. In het plan van *Nationale Representatie* dat het Hollandse burgerparlement had ontworpen, werden ook de afgevaardigden der generaliteitslanden naar die conventie opgeroepen.

Toen de Pruisen Holland binnenvielen, konden de Brabanders dus niet te hulp komen. Nadat op 18 sept. de contrarevolutie in Den Haag gelukt was, raakten ze zelf in de knel. Want aanstonds kwam het *kransje van de minderheid*, het trefcentrum waar de orangisten hun verzet tegen de Hollandse Staten georganiseerd hadden, samen om maatregelen tegen nog bestaande patriotse organisaties te beramen. De meeste leden waren edelen, maar ook de fiscaal van de Raad van State, Tullingh sen. en Hogendorp behoorden tot die club, die onder leiding van Bentinck stond; Hogendorp stelde het op hoge prijs dat hij tot dit gezelschap was toegelaten. In dat kransje ontwierp Tullingh sen. een plakkaat voor de Staten-Generaal dat reeds op 22 sept. gepubliceerd werd, waarbij alle gewapende corpsen en defensiecommissies verboden, en oudpatriotse regenten voor onwettig verklaard werden. Het was gericht tegen alles ‘ce qui

73) *De Post van den Neder-Rhijn*, VI, no 264; X, no 485 en 489; XI, no 535.

continue à se montrer Patriote'.[74] In een afzonderlijke resolutie van 3 okt. 1787 verklaarden de Staten-Generaal het Bossche burgercorps, dat uit vier schutterijen of bogaarden (oefenplaatsen) bestond, voor ontbonden, en droegen de veiligheid van de stad uitsluitend aan de gouverneur en de garnizoenscommandant op. Maar in deze periode, waarin de Amsterdamse Staten nog de strijd volhielden en Amsterdam het beleg weerstond, bezaten de Staten-Generaal niet de macht, of althans nog niet de durf, die besluiten uit te voeren. Bovendien wilden de orangisten niet openlijk tonen dat de satisfactie in een contrarevolutie omgezet werd. De Bossche regering profiteerde daarvan, ontweek de uitvoering van die bevelen en liet het burgercorps, de lijfwacht der oudpatriotse regering, bestaan.

Wel bestond er namens de Staten-Generaal een commissie die toezicht moest houden op de uitvoering van dergelijke plakkaten: de commissie 'tot de zaken van plakkaten en reglementen' onder leiding van de Gelderse afgevaardigde ter generaliteit, Torck van Roosendaal, lid van het Gelderse comité van opstand, die de plunderingen door het garnizoen in Arnhem georganiseerd had, en ook voor Nijmegen een dergelijk plan had opgezet, dat echter op het laatste moment niet doorging. Naar aanleiding van deze Torck vertelt Hardenbroek in zijn memoires een gesprek dat hij in 1783 met de griffier Fagel voerde; deze vond Torck een misdadiger die geradbraakt diende te worden. 'Met Maclayne (predikant bij de Engelse gemeente in Den Haag) bij de griffier Fagel etende, en naast hem zittende, sprak hij mij veel van Roosendaal, en niet dan met de uiterste verontwaardiging, seggende dat hij wiste van dat mensch horreurs, die niet uit te drukken waren, oui, des faits qui mériteraient la roue (rad)'.[75]

Andere personen die met de uitvoering van dergelijke plakkaten te maken hadden, waren natuurlijk Witte Tullingh, als fiscaal van Brabant, en zijn oudere broer Tullingh sen., als fiscaal van de generaliteit of Raad van State. Tullingh sen. had wel tot de oudpatriotse richting behoord, maar volgens Harden-

74) Hogendorp, IV, 91.
75) Hardenbroek, IV, 402.

broek wilde de stadhouder daar geen woorden aan vuil maken. ‘Doch dit onder ons acht ogen’, zei de stadhouder in deze dagen tot Fagel, Welderen en Hardenbroek, ‘den eene broeder heeft sig gesignaleert als een patriot, den ander als een prinsman; dog ik concludeer en segge niets meer dan dat het twee broeders sijn’[76] Ofschoon de verhouding tussen Torck en Tullingh sen. vroeger slecht was geweest, waren ze in deze maanden dikke vrienden, *bras dessus, bras dessous*, naar de woorden van Hardenbroek. Wanneer Torck als voorzitter van de Staten-Generaal optrad, volgde hij stipt de adviezen en voorschriften van de fiscaal der generaliteit.

De Haagse instellingen die voor de ‘orde en rust’ in Brabant te zorgen hadden, waren dus de Raad van Brabant met Witte Tullingh als fiscaal, de Raad van State met Tullingh sen. als fiscaal en de commissie tot de plakkaten met Torck als voorzitter. Andere leden van die commissie tot de plakkaten waren o.a. Van Heeckeren van Suyderas en W. van Lijnden van Hemmen, zodat de hele top van het Gelderse revolutionaire comité hierin zat. Met verontwaardiging zagen ze hoe de bevelen van de Staten-Generaal door de patriotse regenten van Den Bosch genegeerd werden, en hoe deze oudpatriotten tegen het laatste plakkaat weer een remonstrantie hadden ingediend. Na overleg met deze drie instellingen en bestudering van rapporten van de commissie tot de plakkaten en van Witte Tullingh kondigden de Staten-Generaal op 9 nov. 1787 een nadere resolutie af, waarbij de Bossche regering nogmaals gelast werd het vrijcorps te ontbinden.

Maar de dag te voren, op 8 november, gebeurde in Den Bosch, wat reeds in zovele steden, die in een soortgelijke positie verkeerd hadden, gebeurd was. In de morgen vertrok de gouverneur Van der Dussen uit de stad. In de middag hielden enkele orangistische regenten met de commandant Douglas een bijeenkomst ten huize van predikant Ten Oever. Tegen de avond, terwijl Douglas een party hield, begon zijn garnizoen, spoedig door het gepeupel geholpen, de huizen der burgers op zo'n radikale manier te plunderen, dat de Bossche plundering, absoluut

76) Hardenbroek, VI, 680.

genomen, alle vorige overtreft. Toen een dame op de party haar ongerustheid toonde over wat in de stad gebeurde, stelde Douglas haar gerust met de verklaring *dat het maar vrolijkheid was, en dat er slechts eenige glazen zouden worden ingeslagen*.[77] Twee nachten en drie dagen plunderde de soldateska op een barbaarse manier, en stal wat ze te pakken kon krijgen. De eerste nacht bleven op bevel van Douglas zelfs de stadspoorten gesloten zodat men de stad niet kon ontvluchten en vele vrouwen en meisjes verkracht werden. Te midden van de vernielingen kwamen de garnizoenssoldaten, op 9 november, met hun eis naar voren dat het vrijcorps ontbonden zou worden. De patriotse regenten zagen geen kans tot verweer en ontbonden inderdaad het corps, op de dag dat de Staten-Generaal dat bevolen hadden! Pas de dag daarop liet Douglas een einde maken aan de vernielingen. Er waren 829 huizen geplunderd, waarvan 250 volledig. De aangerichte schade kan geschat worden op ongeveer drie à vier miljoen gulden.[78] Er waren ook enkele huizen van orangisten geplunderd, die niet tijdig het veiligheidsteken hadden doorgekregen, om in de woonkamer licht te laten branden.

De verklaring die de nieuwe orangistisch-*aristocratische* regering van Den Bosch gaf over deze ravage, is ongeveer gelijkluidend met die over Arnhem, Middelburg, Zierikzee en andere steden. ‘Toen het garnizoen op 8 nov. 1787 aan het muiten sloeg, en op de ontwaapening (van vrijcorps) aandrong, was er niets anders op, dan hun, het mogt kosten wat het wilde, te bevreedigen. De revolteerende militie speelde zodanig den meester dat zij nauwelijks iets kon vorderen, hetwelk men zoude hebben durven weigeren: gelijk de magistraat dan ook op 9 nov. daaraan besloot twee commissarissen te benoemen, om met den commandeur Douglas te overleggen, en alles aan te wenden tot wederkeering der rust en veiligheid: in gevolge van welk besluit de geweeren van de, geëxerceerd hebbende burgers waren afgevorderd’.

77) Vaderlandsch Huisboek, V, 209.

78) H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse Tijd, 1794-1814* (Nijmegen, 1955), 8; vier miljoen is het laagst geschatte bedrag uit die tijd, maar vergeleken met Utrecht lijkt het toch te hoog.

De Staten-Generaal zonden Witte Tullingh naar Den Bosch om de schuldigen op te sporen. Hij verhoorde allerlei mensen, stelde dikke rapporten op en, daar hij zich zelf niet kon opsporen, keerde hij onverrichter zake terug. De Raad van State was over die plunderingen verontwaardigd en zonden ook al twee commissarissen en hun secretaris Mollerus, om de schuldigen op te sporen. Deze commissie kon natuurlijk evenmin de misdadigers vinden, en keerde onverrichter zake terug. De commandant Douglas en het garnizoen gingen vrijuit, evenals Spengler in Hattem, majoor Sorret en het eerste bataljon Sommerlatte in Arnhem, Von Marwitz in Gorkum, het regiment Neuform in Zierikzee en zovele anderen. Het meest revolterende aspect van deze affaire was wel dat ondergeschikten opgehangen of doodgeschoten werden, om de schijn van 'wet en recht' op te houden. Een man uit het volk die niet eens veel geplunderd had, werd opgehangen, twee soldaten die meegedaan hadden ter dood veroordeeld, evenals een ruiter die kon aantonen dat hij gedwongen was om mee te doen; dat garnizoenssoldaten gedwongen werden, was niet ongebruikelijk.

Officieren en soldaten mochten de buit behouden, maar het Bossche proletariaat moest het teruggeven. Het kon in één kerk niet geborgen worden. Ten bate van de slachtoffers werd het gestolen goed op een openbare veiling verkocht, wat echter een vreemd saldo opieverde. De opbrengst uit de verkoop bedroeg 8578 gulden, maar de kosten van ophalen, bergen en veilen bedroegen 9669 gulden, zodat voor de geplunderden een negatief saldo resteerde van 91 gulden.[79)] Om de vervolgingen tegen de burgers te kunnen beginnen, verzochten de Haagse bewindhebbers dat een koffer met de papieren van de *Vaderlandsche Sociëteit* werd opgestuurd. Volgens de adviezen van Torck werd het *ius de non evocando* voor de Bossche burgers opgeheven zodat vluchtelingen buiten Brabant gevangen genomen en veroordeeld konden worden.

De Staten-Generaal toonden hun grote tevredenheid over de ontwikkeling in Staats-Brabant en met name over de omkeer in Den Bosch. Ze benoemden op 12 dec. 1787 een commissie

79) Chalmot, dl 50, 256-261.

‘tot de zaaken van de Meyereij’ met Suyderas en Torck als leden, die in overleg met enkele leden van de Raad van State, een rapport opstelden, waarop de Staten-Generaal hun oordeel van 5 juni 1788 baseerden. ‘Is gehoord het rapport van de Heeren van Heeckeren van Suideras enz . . . approbeeren Hun Hoog Mogenden hetgeen door de Magistraat van 's Bosch ter voldoening aan Hun Hoog Mogenden Resolutien van 3 oktober en 9 November 1787, zo ten opzichte van het Burgercorps aldaar . . . als ten aanzien van de afvordering van scherpe patronen en andere amunitie, is verricht; gelijk Hun Hoogmogenden speciaal laudeeren en approbeeren de goede voorzorg tot bevordering van rust en goede orde binnen dezelve stad, op den 9 November des gepasseerden jaars, door de ontwapening van de leden tot het gemelde corps behoord hebbende, aangewend’.[80)] Hiermee stelden de Staten-Generaal zich achter de wijze waarop de stad was onderworpen.

De hoofdofficier van Amersfoort, Taets van Amerongen, placht in deze maanden Pruisische officieren in zijn huis uit te nodigen, en zo kwam daar Knobelsdorff op bezoek die het Pruisische leger tegen Holland had aangevoerd. Tijdens een gesprek, enkele dagen vóór 20 november, uitte hij aan de hoofdofficier zijn verbazing over de werkwijze van de stadhouder: ‘dat men in Berlijn en elders lachen soude over 't gestadig audiëntie geven van dien vorst, en dat tot s'avonds toe, sonder iets wesenlijks uit te voeren’. Hoe kon die Pruisische generaal weten dat het stadhouderlijk stelsel met patronaatsrechten juist bestond in het audiëntie geven aan honderden cliënten, dat de Pruisen de hele oorlog gevoerd hadden om bepaalde gunstelingen hun kans te geven? Willem V is dikwijls het verwijt gemaakt dat hij niet werkte, maar van de morgen tot de avond moest hij bezoekers aanhoren, die zoveel voor hem gedaan hadden, die meer gedaan hadden dan een andere orangist die ook een hoge post begeerde. Vooral in deze maanden toen er zoveel patriotse regenten ontslagen werden en er vele plaatsen vrij kwamen, kon de stadhouder nauwelijks de stroom verwerken van hen die, luidens de gebruikelijke uitdrukkingswijze,

80) Chalmot, dl. 46, 137-138.

‘professie maakten van aanklevers van het Oranjehuis te zijn’. Dat een stadhouder niets wezenlijks kon doen, was niet zijn schuld, maar van het oligarchische stelsel dat hem daartoe niet de mogelijkheid bood.

Knobelsdorff vertelde vervolgens hoe hij rond 15 november zelf zo'n situatie had meegemaakt. Hij was aan het hof uitgenodigd, maar de stadhouder kwam weer eens zo laat aan tafel dat men niet op hem gewacht had en al klaar was met het diner. De stadhouder was opgewonden en kwam niet uitgepraat over de plunderingen in Den Bosch. ‘En dat toens de prins niets gereder hadde dan te verhalen het (. . .) door de militairen begaan in 's Bosch: zulks dat men duidelijk hadde konnen bespeuren, dat de Princes, dit aanhorende, het gans niet goedkeurde, namelijk nog 't gebeurde nog het daarop gevolgde onberade verhaal van de prins’.[81)]

De ware toedracht der feiten: ook de Bossche plunderingen zijn door de oranjetop georganiseerd, komt in dit verhaal vrij duidelijk tot uiting. Indien ze immers waren voortgekomen uit een muiterij der garnizoenssoldaten, zoals de traditionele geschiedschrijving beweert, dan zou er voor de prinses geen aanleiding geweest zijn ‘het gebeurde’ af te keuren, wel het te betreuren. En zo'n muiterij zou voor de prinses helemaal geen reden behoeven te zijn om haar afkeuring te laten bhijken over het feit dat haar man ‘het daarop gevolgde onberade verhaal’ vertelde. Ze had geïnteresseerd en bezorgd kunnen toeluisteren. Maar kennelijk vertelde de stadhouder de ware toedracht der gebeurtenissen.

Tevens blijkt uit de reacties van de prins en de prinses dat deze plunderingen buiten hen om beraamd en uitgevoerd zijn, wat nogmaals de werkelijke machtsverhoudingen en de primaire verantwoordelijkheid der regenten voor de gevoerde politiek illustreert.

81) Hardenbroek, VI, 615.

IX Proletariaat als politiek instrument

Als politiek verschijnsel vertoont de Nederlandse contra-revolutie van 1787 een moderne trek waardoor zij als prototype van de contrarevolutie in Frankrijk beschouwd kan worden. Zij combineerde een buitenlandse interventie met een ondergrondse oorlog van binnen uit, tegen de democratische vrijcorpsen; een zo listig opgezet plan dat het moeilijk was om het in zijn onderdelen te ontleden. Zoals wij zagens had men de interventie geheel naar de achtergrond gedrukt, en gebruikte men haar primair om de *underground war* mogelijk te maken. Alle drie de partners leverden daartoe hun bijdrage: de Pruisen hun soldaten, de Engelsen hun *secret service money* en de orangisten het proletariaat en de organisatie. Zo werd het geleide proletariaat als politiek instrument het belangrijkste element der contrarevolutie, dat ‘uit liefde voor Oranje, spontaan’ in actie kwam. Dat de Engelse regering, met name Pitt en W. Grenville, van de details der proletarische acties op de hoogte waren, is wel niet met formele bewijzen aan te tonen, doch niettemin wel zeker. Pitt zou zo'n politiek nooit met garanties ondersteunen, indien hij niet volledig was ingelicht, en voor die inlichtingen zond hij W. Grenville naar de Republiek. Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat de Pruisische regering van het doen en laten van zijn opperbevelhebber Brunswijk en van diens deelname aan het complot op de hoogte was.

Als politiek instrument speelde dus het Nederlandse proletariaat een belangrijke rol, in dienst der orangistische en *aristocratische* oligarchie. In vele geschriften hebben Nederlandse burgers deze functie van het proletariaat aangetoond. Ook de oudpatriot N. Lambrechtsen wees openlijk op dat instrumentele karakter, toen hij op 6 febr. 1790 aan de nieuwe vroedschap van Vlissingen zijn afscheidsbrief schreef. Hij bezwoer daarin de baljuw Lampsins, die onder pressie van W. van Citters door de stadhouder benoemd was, deze methode eindelijk te laten rusten en zijn politieke tegenstanders niet met deze terreur te

blijven bedreigen. ‘De woede van het Gemeen heb ik aan mijn huis en goederen mede ondervonden. Maar deze onkundige en misleide lieden handelden als werktuigen, ingevolge hun voorschrift. 't Vooruitzicht op roof, verdoofde alle andere gewaarwordingen. Men weet ook hoe licht het Gemeen te verleidenis’.[1)]

Over het industriële proletariaat zijn bibliotheken vol geschreven, over het pre-industriële proletariaat, wiens toestand waarschijnlijker nog slechter was, is veel minder bekend. In het pre-industriële tijdvak komen de proletariërs, die rond het bestaansminimum leefden, zonder enige ontwikkeling en eigen bewustzijn, alleen voor het voetlicht der historie, als ze in een politieke strijd door anderen gebruikt worden. In die rol traden ze op in de tijd van de Atheense tiran Peisistratos, in Rome tijdens de burgeroorlogen van de eerste eeuw vóór Chr., in Frankrijk tijdens de godsdienstoorlogen in dienst der Guises en van de Ligue, in Nederland tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten, tijdens de beeldenstorm van 1566 en tijdens de oranje-oproeren van 1672 en 1747. Ook in normale tijden moet menige lokale eenheid crises gekend hebben waarin het proletariaat zo'n instrumentele rol speelde of dreigde te spelen. In 1657 deed zich in Zierikzee zo'n geval voor, toen er twee cabalen scherp tegenover elkaar stonden. Voor de stedelijke rechtbank verklaarde de equipagemeester der admiraliteit L. van Couwenburgh dat hij op 27 dec. 1657 door enkele regenten in de herberg de Zoutkeet benaderd was, om met hulp van het bootsvolk de huizen van drie regenten der tegencabaal te plunderen en de brouwerij van een vierde regent in brand te steken, als ze niet met de andere cabaal wilden samengaan. Ofschoon hij verklaarde, op dat voorstel niet te zijn ingegaan, werd hij op 1 maart 1658 om zijn eerste verklaring toch tot de hoogste boete veroordeeld en gedwongen zijn woorden te herroepen, ‘doende behoorelijck revocatien, met verclaringhe dat hij hetselfde gedaen heeft uit hitte van bloede ende onbedachtelijck, wetende van de Heeren (die hem zouden hebben opgezet) niet anders te seggen als van eereluijden betaemt’. Men mag wel

1) Chalmot, dl 11, 242.

aannemen dat deze herroeping niet zo maar tot stand is gekomen en dat haar opname in het 'Waerheijt Bouck' de waarheid van de oorspronkelijke verklaring maar weinig aantast.[2)]

Het furieuse en massale optreden van het proletariaat tijdens de contrarevolutie hangt waarschijnlijk, evenals tijdens de beeldenstormen, samen met een sociaal-economische malaise van structureel karakter die al dateerde van het einde van de zeventiende eeuw. Weliswaar handhaafde zich het nationale inkomen per hoofd van de bevolking, maar dat zegt erg weinig over de sociaal/economische problemen. Naar de maatstaf van het nationale inkomen per hoofd beoordeeld, zou de toestand voor mensen in vele landen er veel gunstiger uitzien dan hij in werkelijkheid is. De belangrijkste criteria voor het welzijn worden intmers gevormd door het nationale inkomen per hoofd en de wijze waarop het nationale inkomen verdeeld is over de groepen. Over dit laatste punt nu is exact maar weinig te vertellen, behalve over Overijssel.

Ieder land der Republiek geleek institutioneel veel op een gebarsten autoruit. Holland, Zeeland en andere landen hadden wel een losse constructie en een ondoorzichtige totaliteit, niettemin waren de deeltjes, de lokale eenheden, buitengewoon hard, met een absoluut bestuur en totalitaire trekken, zoals die in het Oudeuropese bestel voorkomen. Afgezien van een beperkte, praktische godsdienstvrijheid, die overigens in de 18e eeuw door de ontwikkeling in andere landen werd achterhaald, beheerste de staat in zo'n lokale eenheid de maatschappij, ja de staat was de maatschappij, zodat er ook geen verschil bestond tussen die twee begrippen. Via de gilden beheerste de staat het economische leven en het materiele bestaan der ingezetenen. In de loop van de zeventiende eeuw kwam het militaire apparaat der schutterijen of genootschappen onder de stedelijke regering te staan zodat de krijgsraad van haar afhankelijk werd. Op het gebied van politieke theorie bestond er niet de minste vrijheid van drukpers, de censuur was alomtegenwoordig en het octrooi voor drukken en uitgeven kon in een. handomdraai worden ingetrokken. Er bestond nauwelijks enige scheiding tussen

2) P.D. de Vos, *De Vroedschap van Zierikzee, van de tweede helft der 16e eeuw tot 1795* (Middelburg, 1931), 296/7.

wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht zodat rechtspraak, zeker in politieke kwesties, van de regering afhankelijk was. Deze stedelijke regering hield de publieke kerk in politieke zaken nauwgezet in de gaten, stuurde commissarissen-politiek naar haar bijeenkomsten en hield toezicht op uitspraken van predikanten die de regering, als ze loslippig waren, kon waarschuwen, voor enkele maanden brodeloos maken door hen geen salaris uit te keren of ontslaan.

De stadstaat legde naar willekeur de belastingen op, en de stedelijke waren veruit de belangrijkste, zonder dat de ingezetenen daar iets in te vertellen hadden, tenzij ze in wilde woede-uitbarstingen, zoals in 1748, tegen die wurgende belastingen in opstand kwamen. Nergens in Europa hadden absolutistische vorsten zo'n onbeperkt belastingrecht als hier de stedelijke oligarchen. Indien het waar is dat het belastingstelsel het 'alles täuschenden Ideologien entkleidete Gerippe' van de staat vormt en dat in de fiscale geschiedenis de donder der wereldhistorie te beluisteren valt, dan moeten we constateren dat we noch het geraamte of de structuur der stedelijke en landelijke regeringen kennen noch de donder die door de interne geschiedenis der Republiek rolde.[3)] Indien we nog ooit inzicht krijgen in het belastingstelsel der Republiek, generaal, landelijk en stedelijk en - wat nog moeilijker is - van zijn praktijk, dan kunnen we misschien begrijpen waarom de Republiek, waar de belastingdruk per hoofd nog iets zwaarder was dan in het voorspoedige en wereldpolitiek-voerende Engeland, en waar toch enkelen in die slechte 18e eeuw in staat waren anderhalf miljard gulden in het buitenland te beleggen, waarom deze Republiek in 1794, zelfs onder Engelse garantie, wegens geldgebrek geen oorlog meer kon voeren, waarom hier de belastingstaat ineenstortte en waarom de Republiek in een staatsschuld van 787 miljoen een steeds dreigend staatsbankroet aan het nageslacht achterliet. Misschien zou dat belastingstelsel, samen met de corruptieve inkomsten uit ambten, nog meer kunnen vertellen, waarom namelijk de Republiek, gerekend naar het huidige grondgebied, in de periode van 1650 tot 1795, waarin zich hier zeer vele Hugenoten en vele Duitsers vestigden en

3) J.A. Schumpeter, *Aufsätze zur Soziologie* (Tubingen, 1953), 4-5.

maar weinige Nederlanders emigreerden, en waarin de Republiek van 1713 tot 1780 geen oorlog van betekenis te voeren had, een bevolkingstoename vertoonde van hoogstens 178.000 mensen, terwijl de omringende landen in de achttiende eeuw een grote bevolkingstoename kenden.

In verband met de orangistische contrarevolutie, waarin het proletariaat een belangrijke rol gespeeld heeft, kan men zich afvragen in hoeverre het belastingstelsel, naast andere factoren natuurlijk, tot het ontstaan van deze klasse van mensen heeft bijgedragen. Ofschoon er in alle landen van het oude Europa een talrijk proletariaat bestond, de Republiek schiep het in zeer talrijke mate. Voor het centrum nog wel van economische activiteit, voor Amsterdam is het verantwoord aan te nemen 'dat in de 18e eeuw 80 tot 90 procent der bevolking rond het bestaansminimum leefde'.[4] Het doorsnee-inkomen van een geschoolde arbeider en de belastingen die hij moest betalen, kunnen wellicht enig licht op deze moeilijke materie werpen, ofschoon zo'n voorbeeld van een geschoolde arbeider gemakkelijk een te gunstig beeld geeft. Het waren in de Republiek immers de ongeschoolden, wier levensstandaard in deze slechte jaren beneden het bestaansminimum daalde.[5]

In het gewest Holland verdiende een geschoolde arbeider vóór 1740 ongeveer 300 gulden per jaar. Aan directe belastingen zoals accijnsen en imposten betaalde hij, met vrouw en twee kinderen, 45 gulden of 15 % van zijn inkomen. Niet alleen voor brood, vlees, melk en dergelijke voedingsmiddelen betaalde hij belastingen, maar ook voor trouwen, begraven worden, trekschuiten en andere zaken, want in de Republiek waren alleen het geboren worden en doodgaan op zich belastirigvrij. Voor huur van een woning betaalde die arbeider nog eens 20 % van zijn inkomen.

De belastingontvanger-generaal van de Unie, De Jonge van Ellemeet, betaalde in het begin van de 18e eeuw over een jaarinkomen van 92.000 gulden *f* 10.000 of 11 % van zijn

4) D.G. Carasso, Inleiding tot de tentoonstelling 'Amsterdam die grote stad' in *Ons Amsterdam*, 1973, p. 70.

5) B.E. de Muinck, *Een Regentenhuishouding omstreeks 1700* (Den Haag, 1965), 320 en 342.

inkomen, aan indirecte en directe belastingen. In procenten uitgedrukt, was zijn belastingdruk geringer dan die van genoemde arbeider, maar daarmee is de situatie nog lang niet geschilderd.

Voor een rijk man als De Jonge van Ellemeet vormde het onderdeel der indirecte belastingen op het totaal van 10.000 gulden een te verwaarlozen grootheid, zodat men kan zeggen dat hij die 10.000 gulden aan directe belastingen betaalde. Ook dat is nog niet juist: hij was dat bedrag verschuldigd, maar betaalde hij het ook? In alle belastingstelsels vormen de directe belastingen het moeilijke punt, omdat daar ontduikingen gemakkelijker zijn dan bij de indirecte. Op dat gebied van belastingontduiken is al bijster weinig bekend, omdat het bijna niet te onderzoeken is. Maar naar analogie met de Zuidamerikaanse staten, waar de structuur der stedelijke en landelijke regeringen in de Republiek zoveel gelijkenis mee vertoont, kan men toch wel iets concluderen. Kaldor berekent dat in de Zuidamerikaanse landen niet meer dan 20 % en misschien maar 10 % van de verschuldigde directe belastingen, die volgens de tabellen progressief zijn, in werkelijkheid betaald wordt; de mogelijkheden tot ontduiken liggen in de belastingwetten zelf.[6)]

Bij deze percentages moet men evenwel bedenken dat in die landen de tabellen progressief zijn. De mogelijkheden tot ontduiken lagen in de Republiek voor rijke mensen, en met name voor de regenten, voor het oprapen. Het belangrijkste criterium voor de aanslag was de eigen aangifte. Bovendien hadden de stedelijke regeerders, zonder controle en verantwoordingsplicht, het voordeel dat ze zelf de belastingpachters benoemden, die dus van hen afhankelijk waren. Ook al werden de belastingen in Holland na 1748 door de staat geheven en werden de belastingpachters belastinginners, dat veranderde weinig aan de cliëntèleverhouding waarin de belastinginners werkten. Het zou irreëel zijn, als we dat belastingontduiken niet bij de vergelijking tussen die arbeider en De Jonge van Ellemeet betrokken. En dan valt die vergelijking nog veel ongunstiger voor de geschoolde arbeider uit. Bovendien, als we uitgaan van Overijsselse ge-

6) N. Kaldor, *Essays on Economic Policy* (London, 1964), I, 257.

gevens - uiteindelijk was de structuur der zeven landen analoog - dan kan men constateren dat de accijnsen op levensmiddelen in de 18e eeuw een stijgend verloop vertonen.[7)]

Bovendien daalde vanaf het midden van de achttiende eeuw het reële inkomen aanzienlijk, in heel de Republiek, doordat de prijzen na 1755 sterk begonnen te stijgen zodat ze tegen het einde van de 18e eeuw verdubbeld waren; compensatie door loonsverhoging had praktisch gesproken niet plaats. Ten aanzien van Overijssel merkt Slicher van Bath het volgende op. 'Als belangrijk feit komt uit dit materiaal naar voren dat er in de nominale lonen gedurende de periode van 1697 tot 1800 en zelfs tot 1850 geen verandering kwam. Aangezien de graanprijzen en ook die van andere produkten na 1755 wel waren veranderd, betekende dit dat het loon in graan uitgedrukt - men kan hier spreken van het reële loon - na 1755 voortdurend daalde. Sedert 1770 was het reële loon slechts de helft van dat in 1750'.[8)] Daarbij kwam de misère van de Vierde Engelse Oorlog, waarin ons land door Engelse schepen geblokkeerd werd, de werkgelegenheid verder daalde en de prijzen extra opliepen. Het gewoon indexcijfer der prijzen voor oogstartikelen liep tijdens deze blokkade op, van 149 (periode-gemiddelde voor 1775-79) tot 171 (periode-gemiddelde 1780-84).[9)] In een artikel over Amsterdam gaat Jansen na welk verband er in de tweede helft van de 18e eeuw tussen de prijs van het voedsel en het jaarlijks aantal gestorvenen is. 'In een tijd dat iedereen behalve een kleine bovenlaag 50 tot 70 procent van zijn inkomen aan voedsel moest besteden was een verdubbeling van de broodprijs catastrofaal'. Uit een door hem gemaakte grafiek over de jaren 1774-1800, waarin de sterfte aan kinderpokken en mazelen geëlimineerd is, blijkt 'dat het aantal gestorvenen en de graanprijs in bijna alle jaren gelijkelijk stijgen en dalen. Afgezien van de voortdurend terugkerende epidemieën kunnen

7) B.H. Slicher van Bath, *Een Samenleving onder spanning, geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen, 1957), 369-390; P.W. Klein, 'De Heffing van de 100e en 200e Penning van het Vermogen te Gouda, 1599-1722' in *Economisch Historisch Jaarboek*, dl 31 (1967), 41-62 en met name 56.
8) B.H. Slicher van Bath e.a., *De Geschiedenis van Overijssel* (1970), 164.
9) N.W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis* (Leiden, 1943), dl. I, pag. CVI.

wij spreken van een ritme van de dood dat bepaald wordt door de kosten van het levensonderhoud'.[10] In 1781 bedroeg het aantal gestorvenen in Amsterdam ongeveer 10.000, waarbij zij die tengevolge van besmettelijke ziekten stierven, buiten beschouwing zijn gelaten.

Het heerlijke stelsel schiep inderdaad in deze eeuw een talrijk proletariaat, en daarmee een goedkope lijfwacht. Maar wie zijn tot het proletariaat te rekenen? In ieder geval de werklozen, de bedeelden, de paupers en de seizoenarbeiders in de landbouw, maar ook de categorie bedelaars, zwervers en landlopers, die vooral in het Oosten en Staats-Brabant voorkwamen. Deze laatste groep leefde buiten de maatschappij en schrok voor geen misdaad terug om in leven te blijven.[11] Op hen organiseerde de overheid klopjachten, om ze naar andere streken te verjagen; uit deze mensen recruteerde Van de Spiegel waarschijnlijk onderdelen van zijn 'volksstem' ter herovering van Middelburg.

Toch heeft men zo een onzuiver begrip van arme mensen of proletariërs. Wel leven ze allen rond het bestaansminimum, maar voor de verschillende groepen worden verschillende criteria aangelegd. Slicher van Bath gebruikt het begrip armen in een tweevoudige betekenis: de groep van onvermogenden of paupers die de lage hoofdelijke belasting niet konden betalen, en de groep van armen in enge zin: de bedeelden of armlastigen. Men zou dus kunnen zeggen dat het proletariaat uit de armen in ruime zin en de groep bedelaars, landlopers en zwervers bestond.

Ten aanzien van Overijssel heeft Slicher van Bath voor de periode van 1675 tot 1767 het aantal onvermogenden of paupers nagegaan. 'Voor geheel Overijssel ziet men een onrustbarende stijging van het aantal onvermogenden. Van 7.842 in 1675 is het aantal gestegen tot 24.321 in 1767. Men kan deze stijging gedeeltelijk zien als een gevolg van de bevolkingsvermeerdering, maar berekent men het percentage, dat het aantal onvermogenden van de bevolking uitmaakt, dan bemerkt men

10) P.C. Jansen, Het Ritme van de dood, sociale conjunctuur in Amsterdam 1750-1800, in *Ons Amsterdam*, 1973, p. 88.

11) Van den Eerenbeemt, *Spanningsveld*, 119 vv.; van dezelfde auteur, 'Oorzaken van het Pauperisme in Nederland' in *Economie* (1963), 156-166.

ook een stijging van 21 % tot 36.9 %, van ruim 1/5 tot bijna 2/5 van de totale bevolking'.[12] Overijssel mag door zijn industriële ontwikkeling in de 18e eeuw een vrij gunstig geval geweest zijn, in de andere gewesten was het meestal slechter gesteld, terwijl na het midden van deze eeuw het met de expansie van Overijssel gedaan was.[13]

Over het aantal bedeelden of armlastigen zijn meerdere gegevens bekend waarvan hier enkele gegeven worden. In Overijssel bedroeg dat aantal in 1764 ongeveer 9 % van de totale bevolking, in Rotterdam in 1788 5000 personen of ongeveer 10 %. In steden als Leiden, Gouda en Haarlem waar het industriële verval het grootst was, moet dat percentage aanmerkelijk hoger hebben gelegen; deze steden waren ook centra van het burgerlijk patriotisme. De burgers trachtten via hun Economische Tak deze structurele malaise, door factoren van conjuncturele aard zoals de Engelse oorlog verergerd, te bestrijden door het oprichten van pauperfabrieken. In Den Haag had de diakonie der Nederduits-gereformeerde gemeente ook zo'n fabriek opgericht om het aantal armlastigen te drukken. Als advocaat-diaken hield Pieter Paulus in 1782 een toespraak bij gelegenheid dat enkele diakonie-armen voor hun spinnen prijzen kregen. Vroeger, aldus Paulus, had de armenzorg hoofdzakelijk ouden van dagen, weduwen en wezen te helpen. 'Daar kunnen wij thans zonder eenige vergrooting zeggen, dat stokouden van dagen, met weduwen en wezen, schier het kleinste gedeelte uitmaken van die genen, welke onze ondersteuning behoeven, en dat 't getal der Armen, zoo hier als elders, in vergelijking van vroeger tijden, ruim met de helft, van allerlei staat en jaren, is vermeerderd'.[14]

De ondervoeding, het niets doen, het vegeteren, dat alles demoraliseerde grote groepen der bevolking van allerlei staat. Om een uitweg uit de ellende te vinden, greep men naar sterke drank van inferieure kwaliteit, de drugs van die tijd, zodat drank-

12) Slicher van Bath, *Samenleving*, 334; in A.A.G. *Bijdragen*, dl. 12 (1965), 87 geeft de auteur voor 1675 het percentage 25.1.

13) Joh. de Vries, *De Economische Achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden, 2e dr. 1968), 167-172.

14) P. Paulus, *Aanspraak*, in het choor der Groote Kerk (1782), 8.

misbruik een volksziekte werd tot ver in de negentiende eeuw. Al ging een belangrijk deel van de produktie der branderijen naar het buitenland, op het einde der 18e eeuw werd 21 miljoen liter sterke drank per jaar voor binnenlands gebruik geproduceerd.[15] Evenals in het tsaristische Rusland, zo merkt Slicher van Bath op ten aanzien van Overijssel, bestond ook hier het gevaar dat de overheid dit misbruik benutte om via accijnsen haar inkomsten te vergroten. Bestond dat gevaar alleen in Overijssel? Het toegenomen pauperisme vindt men uitgedrukt in de woeste plunderingen van de orangistische terreur, en het drankmisbruik in het feit dat men zich eerst moed indronk en de 'volksstern' overdag zijn roes moest uitslapen.

De omstandigheden waarin het proletriaat sinds lang verkeerde, de gestegen prijzen, de drankzucht en de voorstelling der organisators dat het allereerst om de stadhouder ging, maakten deze mensen tot gemakkelijke instrumenten der orangistische cabalen. In de periode van 1782 tot 1787 gingen de plannen tot gewelddadige acties uit van de betrekkelijk kleine hofkring zoals Reigersman, Heiden-Reinestein, Fagel, Larrey. Ze waren nogal amateuristisch van opzet, gemodelleerd naar de voorbeelden van 1747 en vooral gericht tegen de leiders der oudpatriotse oligarchie in Holland. Men begreep niet dat sinds 1747 de tijden veranderd waren en het merendeel der burgers en geschoolde arbeiders hun vertrouwen in het stadhouderlijk gunstelingenstelsel verloren hadden. Hoe gewelddadig die oproeren ook bedoeld waren, ze gingen de mist in en de hofgroep stelde ze dan voor als spontane oranjevrolijkheden. Ze maakten weinig kans van slagen omdat de orangistische cabalen in de steden nog te zwak waren en de *aristocratische* cabalen, geklemd als ze zaten tussen een mogelijke terugkeer van de patroon en een opkomende democratische beweging, nog geen positie hadden ingenomen. Bovendien kostten dergelijke acties en het omkopen van baljuwen of hoofdofficieren zoveel geld dat de stadhouderlijke kas uitgeput raakte.

De komst van Harris in 1784, doch vooral zijn actieve deelname sinds 1786 betekende een omkeer. Hij hamerde voort-

15) R. Meterkamp, *De Toestand van Nederland* (Rotterdam, 1804), II, 102.

durend op timing en planning, en maakte de nieuwe oranjepartij duidelijk dat acties niet tegen de patriotse regenten gericht moesten worden, waarvan er velen toch zouden overlopen, maar tegen de patriotten, de vrijcorpsen. De twee hoofdcentrales werden het Engelse legatiegebouw in Den Haag met Harris, en het stadhouderlijk hof in Nijmegen met de prinses en W. van Citters. Voor het contact tussen die twee centra zorgden baron A. Nagell, baron Volkier Rudolf Bentinck en later G.K. van Hogendorp. Het derde centrum bevond zich in de Zeeuwse hoofdstad Middelburg met Van de Spiegel, W.A. van Citters en Steengracht, terwijl baron Kinckel voortdurend op en neer reisde tussen Middelburg, Den Haag en Nijmegen. Daarnaast bestonden gewestelijke revolutionaire comité's of correspondentie-bureau's, zoals dat in Holland met Bentinck en Hogendorp, in Gelderland met Torck van Roosendaal, Van Heeckeren van Suyderas, Van Heeckeren van Enghuizen, Van Lijnden van Hemmen en als enige patriciër D. Brantsen. Ook in Utrecht en Friesland moet zo iets bestaan hebben. Over het Hollandse bureau zijn we vrij goed ingelicht door Hogendorp en de latere uitgave van archiefstukken. Aangezien in Gelderland het gepeupel slechts in beperkte mate, in het voetspoor der garnizoenssoldaten, is opgetreden, zullen we alleen Holland en Zeeland nader bezien.

Zoals de Engelse achttiende eeuw laat zien, was er tijdens het ancien régime in het algemeen veel geld nodig om een ‘partij’ op de been te houden. Veelal werd dat geld evenwel gebruikt om de leden der aristocratie om te kopen. Maar hier mag de vraag gesteld worden hoeveel besteed werd om het lagere volk te winnen. Van de 400.000 gulden, die de stadhouderlijke kas in de jaren 1781 tot en met 1783 uitgaf voor orangistische oproeren, moet wel een redelijk deel aan het lagere volk besteed zijn. De Anglo-orangistische partij onder Harris besteedde in 1786, voor zover we kunnen nagaan, een 30.000 gulden om een achterban te vormen, die dan voor het gepeupel en tussenpersonen gebruikt zijn. Als men bedenkt dat in 1786 aan een pensionaris van een kleine Zeeuwse stad als Tholen, namelijk aan D. de Bruyn, al 10.000 gulden werd gegeven, dan is het eerste bedrag niet bijzonder hoog te noemen. Dat aan garni-

zoenscommandanten in verhouding veel meer betaald is, kan men uit de onderhandelingen over de Gelderse lening wel concluderen.

Dat Engelse geld kwam bij de genoemde revolutionaire comité's terecht, die via de oranjesociëteiten contact met het proletariaat onderhielden. Niet dat daar de mensen van de straat met open armen door de heren werden ontvangen, maar wel de leden van de orangistische cabaal-cliëntèle. Deze groep, sociaal en economisch afhankelijk, kan men niet zo maar met het proletariaat gelijkstellen, al zijn de grenzen soms moeilijk te trekken daar bij een cliëntèle de afhankelijkheid, en bij het proletariaat de economische positie bepalend is. Als tussenschakel nu speelden die cliënten een voorname rol binnen de orangistische partij, zoals Mousnier, de meesterknecht van de werf der Oostindische compagnie in Middelburg, en Klaas Booy, meester mastenmaker bij de Amsterdamse admiraliteit.

Al hadden de oudpatriotse cabalen natuurlijk ook hun cliënten, hier gaat het voornamelijk over de afhankelijkheidsgroepen der orangistische en *aristocratische* cabalen. Dat konden livreibedienden zijn, zo talrijk in een aristocratische maatschappij, zoals kamerdienaars, koetsiers, koks, tuiniers, boodschappenlopers; Van Swinden schat het manlijk huispersoneel van Holland in 1740 op 40.000 mensen, wat nogal hoog lijkt, maar van de andere kant hadden gezeten burgers ook wel manlijk huispersoneel.[16)] Dan waren er mensen die, meestal tegen onderhandse betaling, kleine stedelijke posten hadden gekregen of hoopten te krijgen, zoals bewakers van stadspoorten, klokkenluiders, turfmeters, boden van het stadhuis en vele anderen, die veelal vroeger livreibedienden geweest waren. Zij die in de hoop op een postje aan gewelddadige acties meededen, zou men potentiële cliënten kunnen noemen, zoals verschillende aanvoerders van de plundertocht door Schouwen en Duiveland in febr. 1788.

Een aparte afhankelijkheidsgroep vormden de arbeiders op de werven van de VOC, de admiraliteit en de stadswerf, meestal met een verzamelnaam bijltjes of scheepstimmerlieden genoemd, ofschoon daar vele gespecificeerde beroepen onder

16) J.H. van Swinden, *Advis over de Nationale Conventie* (1795) 23.

waren. Zo had Harris op de Amsterdamse bijltjes zijn hoop gesteld, toen hij in het voorjaar 1787 in Amsterdam een staatsgreep beraamde. Men zal toch wel aan proletarische elementen onder hen moeten denken, als men leest dat bij de plundering van Middelburg en Zierikzee van te voren aangevoerde Katten-burgers tegen betaling meededen. Bij de Zeeuwse plunderingen speelden trouwens ook de bijltjes van Middelburg en Vlissingen een rol. Een studie over de Amsterdamse scheepstimmerlieden geeft ons inzicht in de politieke en sociale achtergronden van deze groep in het algemeen, al waren de verhoudingen in Amsterdam vanzelfsprekend typisch Amsterdams. Dat hier vooral cliëntèle-verhoudingen een rol speelden, mag men opmaken uit het feit dat de bijltjes der particuliere werven niet meededen aan de oranje-acties van de bijltjes der VOC, de admiraliteit en de stadswerf, terwijl onder welgestelde bijltjes aanhangers der burgerlijke beweging gevonden werden.[17)]

Zoals gezegd vormden de bijltjes slechts een deel van hen die bij de scheepsbouw, hoofdzakelijk reparatie, verbonden waren, want er waren ook klouwers, mastenmakers, slopers en anderen. Ze waren corporatief georganiseerd in het gilde der scheepstimmerlieden, bestaande uit bazen of particuliere ondernemers en knechten, waartoe ook de meesterknechten of commandeurs der grote werven van de VOC, admiraliteit en stadswerf behoorden. Opvallend is hier dat ook de knechten leden van het gilde waren, ja met 1655 knechten tegenover 62 bazen de overgrote meerderheid uitmaakten. In 1748 schaarden zij zich achter de doelisten, achter de burgers in hun strijd tegen oligarchische uitwassen en misbruiken, ook zij haalden Willem IV enthousiast de stad binnen, Maar reeds tijdens zijn vertrek keerde de stadhouder zich tegen de volksbeweging die hem aan de macht gebracht had, en verbood voor het vervolg politieke bijeenkomsten. Toen spoedig bleek dat alle beloofde hervormingen mislukten en de misbruiken bleven, keerden wel de doelisten zich af van het patronagestelsel, maar niet de bijltjes, omdat Willem IV in één van hun specifieke problemen bemiddeld had.

Ook het gildebestuur van overlieden of bestuurders, door

17) A.J. van Deurlo, ‘Bijltjes en Klouwers’ in *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* (1971). 4-72.

de burgemeesters benoemd, was evenals alle instellingen tot een oligarchische kliek uitgegroeid, omdat ze door de oligarchie aangesteld werden en hun financiële transacties door de burgemeesters niet gecontroleerd werden. De leden hadden, niet zonder grond, grote achterdocht tegen de overlieden die aan ouden van dagen en invaliden uitkeringen uit een pot deden, door contributies der leden gevormd. De overlieden werden van fraude beschuldigd, en door stadhouderlijke bemiddeling kwam er in 1749 een stedelijke ordonnantie die controle voorschreef, een der weinige hervormingen die standhielden. Weliswaar bleven de scheepstimmerlieden afkerig van de oligarchie, maar voor de persoon van de stadhouder kwamen ze op.

Ofschoon men deze, veelal geschoolde arbeiders niet tot het proletariaat mag rekenen, was de toestand van de grote meerderheid bepaald niet rooskleurig. Als werknemers, in dienst van de V.O.C. en admiraliteit, verkeerden ze bovendien in een afhankelijkheidsverhouding van de Amsterdamse oligarchie, die beide lichamen beheerste. In een periode van een stagnerende economie en in een systeem waarin een volstrekte politieke onmondigheid heerste, geen recht van vereniging bestond en arbeidsonlusten zwaar gestraft werden, had zo'n economische afhankelijkheid veel grotere consequenties dan in moderne tijden, zeker voor overlieden die door de burgemeesters benoemd werden.

Pas in het voorjaar 1787 waren de Amsterdamse *aristocraten*, wier invloed in de VOC en admiraliteit overwoog, door de knieën gegaan en hadden zich schoorvoetend bij de coalitie aangesloten. Wel wilden ze met Oranje de patriotse factie en de burgerlijke macht binnen hun stad overmeesteren, maar toch probeerden ze Willem V als patroon buiten de heilige wallen van Amsterdam te houden. Ze hadden die samenwerking gezocht om daarmee de steun der bijltjes bij hun voorgenomen coup d'état van april 1787 te verwerven, en onderhandelden daartoe met vier ambtenaren der admiraliteit. Dezen wilden hun broodheren zoals Rendorp, Dedel, Hartsinck, en Calkoen wel terwille zijn, maar de scheepstimmerlieden zelf waren wantrouwend en eisten een onvoorwaardelijke ondertekening van de orangistische acte van verbintenis, waarin alle patronaatsrech-

ten vervat waren. Toen de *aristocraten* wel allerlei beloften deden, doch weigerden te tekenen, bleven de bijltjes bij hun afwijzend standpunt, ook al liet de stadhouder weten dat ze de onderneming moesten steunen. De bijltjes der particuliere werven, die niet in die afhankelijkheidspositie verkeerden, waren bij de onderhandelingen niet eens betrokken geweest. Zoals we reeds vermeldden, faalde de opzet der coalitie in Amsterdam, omdat de 4000 arbeiders der drie grote werven verstek lieten gaan. En dit zou leiden tot een ander plan: de Haagse reis der prinses. Wel hebben de VOC en admiraliteit scheepstimmerlieden voor de revoluties van Middelburg en Zierikzee geleverd.

In Middelburg speelden de VOC en admiraliteit, door hun ondergeschikten, wel een grote rol. Onder de plunderaars in Middelburg bevonden zich vele bijltjes, een kruitlezer Geelkerke trad op als contactpersoon tussen W.A. Kien van Citters, bewindhebber van de VOC, en het gepeupel en twee kapiteins der VOC bedienden het scheepskanon en de drie kleine kanonnen, waarmee het huis van Steveninck beschoten werd.

Aangevoerd werden ook boeren, zoals in Middelburg, Gorkum, Gouda en Zierikzee, die in de geschiedschrijving als orangistisch te boek staan. Een predikant van de Waalse gemeente die ‘Zierikzee’ meemaakte, noemt die boeren ‘paysans stadhoudéeriens’ waarmee hij het landelijk proletariaat bedoelt. In Middelburg zorgde de Van Citters-clan voor de aanvoer van grondwerkers uit Oost-Souburg en West-Souburg, en van vissers in wijde, glibberige broeken uit Arnemuiden. Die massa van buiten beschrijft Cauwenberg met woorden die hij aan het gedicht *Georgarchontomachia* ontleent, dat vertelt hoe een tweehonderd landarbeiders, vissers en grondwerkers reeds in 1672 de stad Middelburg innamen. Een aparte groep die alleen in Middelburg opereerde, bestond uit vreemd volk, afkomstig van generaliteitslanden, en dat waarschijnlijk uit zwervers en bedelaars bestond. Een complex van factoren zoals cliëntèle-verhoudingen, economische ellende, de kans zich te verrijken, drankzucht en soms angst voor de burgers van wie de orangisten rondstrooiden dat ze moordplannen hadden, bracht de onderste lagen der maatschappij tot een barbaarse mentaliteit en bar-

baarse verwoestingen. Bij de Goudse plunderingen kan men een sociaal-economische achtergrond vermoeden bij sommige plunderaars: op een totaal van 100, met name genoemde vernielers komen 16 pijpenmakersknechten voor, terwijl er 26 pijpenmakers geplunderd werden.[18)]

Het gepeupel kreeg natuurlijk vooraf de belofte van straffeloosheid, het kreeg ook een bijzondere beveiliging: in Zeeland zorgden de garnizoenssoldaten en in Holland en andere gewesten de Pruisen ervoor dat de vrijcorporisten de plunderaars hun gang moesten laten gaan, 'agir' naar de bekende uitdrukking. De Zwitserse officier die het gepeupel bij het huis van notaris Beljaard in Middelburg liet verdrijven, handelde dan ook tegen zijn instructies en werd aanstonds teruggeroepen.

Aan het sein van de algehele aanval gingen allerlei massapsychologische verschijnselen vooraf. Bij een bekende democratische leider worden eerst ruiten ingegooid en deuren geforceerd. Wanneer hij het gepeupel verzoekt weg te gaan of met zijn geweer bedreigt, ontstaat er een algemeen gejoel en natuurlijk nieuwe acties. Verdedigt de man in kwestie zich, dan stuiven de plunderaars uiteen om met garnizoenssoldaten of Pruisen versterkt terug te komen, waarop de vernielingen in heel de stad beginnen. Terwille van de publieke opinie en latere verklaringen moest men de schuld aan de burgers kunnen geven. Al was ontwapening het eerste doel, dat had geen invloed op de loop der vernielingen. Want in Goes en Zierikzee begonnen die pas nadat de burgers hun wapens hadden neergelegd. Hierin openbaarde zich het middeleeuwse vete-element dat zich bij ontbreken van staatsgezag ontlaadde in een eigenmachtige wraakoefening op politieke tegenstanders. Bij dergelijke plunderingen werden ook menigmaal daken en muren vernield zodat er niet veel meer dan ruïnes overbleven.

Er werd systematisch geplunderd, aan de hand van lijsten die een orangistische leider bij zich had. Men kon niet het risico lopen dat huizen van cabaalgenoten eraan gingen. Een leider als Kien van Citters jun. en F. van der Hoeven bleven er ook voortdurend bij en daarom was het verboden brand te stichten bij die nachtelijke acties. Zo'n leider gaf tevens tamelijk accuraat aan,

18) J. Smit, *Een Regentendagboek uit de achttiende eeuw* (Assen, 1947), 821-832.

welke categorie van vernielen op een bepaald huis moest worden toegepast. Indien Van der Hoeven zijn volgelingen een huis met de brandende toorts aanwees, betekende dat een normale plundering. Keerde hij zich, vóór een huis staande, om tot het gepeupel, dan gold de categorie: volledig.

In haar proletarisch aspect vertoont de tegenomwenteling veel gelijkenis met de beeldenstorm van 1566, de oranje-oproeren van 1672 en vooral met die van 1747. Zij is de hekkensluitster in een lange serie van dergelijke, bekende en weinig bekende gebeurtenissen van ons ancien régime. Als een op grote schaal georganiseerde beweging heeft zij overeenkomst met de beeldenstorm van 1566, die vanuit het compromis der lage edelen, in St. Truyen gesloten, toch een centrale impuls kreeg.

Volgens Oudnederlandse opvattingen waren zulke gebeurtenissen niet zo abnormaal. Indien bij de strijd der heren onderling, de oudpatriotten de middengroepen trachtten te winnen, waarom zouden orangisten en *aristocraten* niet proberen het gepeupel aan hun kant te krijgen en hun strijdmethode daaraan aan te passen? Patriotse oligarchen zochten door propaganda als *Grondwettige Herstelling* de burgers achter hun vaandel te krijgen, orangisten als Hogendorp deden dat met hun leer van: prins-regenten-volk, ten aanzien van het proletariaat. Wei heeft Hogendorp met zijn: prins-regenten-volk meer opgang in onze geschiedschrijving gemaakt, dan de wat onfortuinlijke Loevesteiners, maar wezenlijk verschil bestond er tussen die twee programma's niet: op politiek gebied waren er heren en ingezetenen, en die tegenstelling diende op sociaal-economisch terrein samen te vallen met rijken en armen, waarin nog de middeleeuwse begrippen van *dives* en *pauper* doorklinken. In deze binaire maatschappij vormen de heren de politieke, economische en sociale elite, terwiji de anderen ingezetenen zijn met een dienende functie. ‘Dit arm, onkundig gedeelte des volks’, aldus Hogendorp, ‘zonder welks armoede wij niet rijk, zonder welks onvermogen wij niet machtig zouden zijn, heeft een recht op onze voorzorgen, op onze bekwaamheid, die verkregen is in de ledige uren, welke de naarstigheid van de dagloner ons verschaft’.[19)]

19) Hogendorp, II, 277.

X Restauratie en ondergang van het heerlijke bestel 1787-1795

Zoals zovele gebeurtenissen uit deze periode is de restauratie een terra incognita in onze geschiedschrijving. Men kan zeggen dat het heerlijke bestel in orangistische vorm op 18 sept. 1787 weer begon toen de Haagse Staten het patronaatsregiem herstelden, en dat het eindigde op 19 jan. 1795 toen de Franse onderhandelaars de capitulatievoorwaarden van de Hollandse Staten van de hand wezen.

Het grootste probleem waarmee het nieuwe regiem zich geconfronteerd zag, was het voortdurend verzet van een groot deel van Holland. De Amsterdamse Staten waren wel verlopen, maar Amsterdam erkende niet de wettigheid der Haagse Staten noch de door haar genomen besluiten. Daar hadden zich vele gewapende burgers uit allerlei delen der Republiek verzameld, zodat de Grote Krijgsraad op 10.000 man vrijcorporisten kon rekenen, en in de Amsterdamse regering hield de sterk gedunde vleugel van patriotse regenten onder druk der burgers de strijd vol. Nu de stadhouder was hersteld, staakten de Pruisen hun opmars en Brunswijk was ook niet van plan verder te trekken. Voor een belegering van Amsterdam had hij geen logistische berekeningen laten maken, met die mogelijkheid was geen rekening gehouden, en in het plan der contrarevolutie was dat niet genoemd.

Op eigen kracht kon men Amsterdam niet aanvallen. Zou men de hertog zover krijgen, dan kwam die politiek toch wel in tegenspraak met de propaganda alsof de spontane ‘volksstem’ Oranje hersteld had, en met de verklaring aan Frankrijk dat alle problemen waren opgelost. Kortom, de contrarevolutionaire aap zou wel lelijk uit de mouw komen.

Bij Brunswijk groeide het verzet tegen het misbruik dat van hem werd gemaakt. Zeker, de bedrieger bedrogen, maar de valstrikken waren toch wel geraffineerd geweest. Op 21 sept. 1787 spuit hij zijn afkeer tegen verdere operaties, in een brief aan de stadhouder; op 22 sept. zouden de Haagse Staten hem de satis-

factie geven die de Pruisen hadden afgedwongen. Zeer juist verklaarde de hertog dat een militaire actie tegen Amsterdam twijfels zal opwekken over de wettigheid van het stadhouderlijk herstel! 'Zijne Majesteit de koning heeft gewapender hand een satisfactie afgedwongen die de Staten van Holland Hem hadden geweigerd. Nadat deze zelfde Hollandse Staten Uwe Hoogheid hebben teruggeroepen en in al Uw ambten en prerogatieven hersteld, staan ze op het punt de gevraagde satisfactie te geven. Is het mijn plicht, en in het algemeen van onze partij, de geldigheid van de handelingen der huidige vertegenwoordigers van de provincie in twijfel te trekken door te onderzoeken hoe de verschillende steden gestemd hebben? Zal men door zo'n handelwijze eveneens geen voedsel geven aan de twijfels over de wettigheid van het herstel van Uwe Hoogheid? Laten we er ons voor wachten zelf te gaan twijfelen aan zo'n essentiële zaak'.[1] Welk een veroordeling der contrarevolutie hielden deze woorden niet in van de man die haar had geleids van nabij had meegemaakt en zich aan woordbreuk had moeten schuldig maken om ze te doen gelukken. Laten we zelf niet gaan twijfelen aan zo'n essentiële zaak! Bovendien was toch afgesproken, zo gaat de hertog verder, dat de interne geschillen door mediatie der grote mogendheden zouden worden opgelost.

Op 26 sept. smeekt hij de Pruisische koning zo vlug mogelijk te mogen terugkeren: hij had geen vertrouwen in het stelsel noch in de mensen die hij aan de macht had gebracht. Er zouden wonderen nodig zijn om het regiem te laten functioneren. 'In alle opdrachten, waar ook ter wereld, zal ik met vreugde Uw verlangens uitvoeren, maar hier voorzie ik slechts wanorde, en ik zou tijdig de ramp willen voorkomen om het slachtoffer te worden van de fouten van anderen'.[2] De uitvoering der orangistische omkeer was hem niet in de koude kleren gaan zitten, en om door de stadhouderlijke partij nog eens bij Amsterdam te worden gebruikt, dat stuitte hem tegen de borst. De consequenties echter van zijn eerste beslissing kon hij niet meer ontgaan, of hij had ontslag moeten nemen. De grote politiek werd niet meer in zijn legertent beslist, maar in Berlijn en Lon-

1) Colenbrander, III, bijlagen, 209-210; 21 sept. 1787.
2) Idem, 216.

den, die op 2 okt. 1787 de Anglo-Pruisische alliantie bekrachtigden. Aangezien deze slechts de afspraken van half augustus bevestigden, op basis waarvan de omkeer was bewerkt, heeft ook deze alliantie een uitgesproken anti-democratisch karakter: het eerste gezamenlijke operatieplan behelst het ontwapenen der vrijcorpsen.[3)]

Brunswijk kreeg dus opdracht Amsterdam te gaan belegeren, en het was voor hem een hele opluchting toen Frankrijk op 3 okt. aan de Amsterdamse Staten liet weten dat het geen hulp zou bieden. Frankrijk had de boei gegrepen die Harris het had toegeworpen, toen hij de Haagse Staten dwong de oude constitutie te herstellen, en Frankrijk te berichten dat alle problemen waren opgelost. Harris had Engeland voor mogelijke interventie behoed en voor militaire uitgaven.

Ofschoon de belegering van Amsterdam met de daarbij gevoerde onderhandelingen een afzonderlijke studie zou vergen, mag men toch wel zeggen dat Amsterdam redelijke kansen op succes had gehad, indien er tussen de burgerlijke en oligarchische patriotten geen onoverbrugbare kloof had bestaan. De patriotse regenten evenwel trachtten met Brunswijk tot een accoord te komen: ze stelden voor, onder bepaalde voorwaarden van vrijheid ten aanzien van het patronagestelsel, te capituleren en tevens de burgerlijke patriotten te ontwapenen, welk voorstel mondeling geschiedde. Daarover bericht Brunswijk op 26 sept. aan zijn koning. ‘Mondeling (verbalement) hebben zij (Amsterdamse oudpatriotten) zich verplicht om hun vrijcorpsen te ontwapenen zodra de Pruisische troepen van Uwe Majesteit zich terugtrekken, en te onderhandelen met de Prins van Oranje’.[4)]

De Pruisische voorbereidingen voor een beleg van een stad als Amsterdam waren volmaakt onvoldoende, zodat Brunswijk op 3 okt. nog slechts over 200 houwitzer granaten beschikte. ‘Er zijn *uitgebreide dwangmiddelen* nodig om deze Amsterdammers alleen door geweld te onderwerpen, en die heb ik

3) Colenbrander, 213.
4) Idem, 215; vergelijk deze brief met het rapport van Cuperus, lid van de burgerlijke Grote Krijgsraad en de daarop volgende stukken, in Dumont-Pigalle, A.

absoluut niet. Dat is de ware stand van zaken'.[5] In dit schrijven aan Hertzberg, minister van buitenlandse zaken lucht hij nog eens zijn hart over de gang van zaken en eigen onvrede. Weet wel 'dat toen wij Holland binnenrukten, er van enige acties tegen Amsterdam geen sprake was; dat onze voorbereidingen slechts gepland waren voor ten hoogste vijftien dagen. Dít wil ik Uwe Excellentie wel zeggen: ik hang hier de grote mijnheer uit, de van zijn succes verzekerde man; die ben ik zo weinig dat ik slechts vurig kan verlangen dat men zo spoedig mogelijk een einde maakt aan deze jammerlijke opdracht voor de troepen van de koning'.[6]

Terecht had Brunswijk opgemerkt dat de belegering van Amsterdam een heel karwei zou worden, als de stad met militaire middelen moest worden ingenomen. Maar dat was niet nodig. Nu Frankrijk geen hulp bood en zij alleen op de militaire steun der burgers was aangewezen, stond voor de patriotse oligarchie het besluit vast: ze zouden zo snel mogelijk capituleren, de militaire leiders der vrijcorpsen erbuiten houden en hen voor een fait accompli stellen. De Amsterdamse gebeurtenissen laten nogmaals zien hoe de zwakke politieke positie der burgers hun parten speelde. In theorie hadden ze een deelgenootschap in de regering kunnen afdwingen, maar de Europese constellatie had feitelijk voor Holland onmogelijk gemaakt wat in de stad Utrecht wel was geschied. Ze waren nu geen deelnemers aan de onderhandelingen, en de grote Krijgsraad der burgerlijke militia werd inderdaad voor een fait accompli gesteld, zodat hun militaire apparaat ineenstortte. Te strijden tegen de Pruisen en hun vroegere bondgenoten, de patriotse oligarchie, ging de mogelijkheden te boven: op 13 okt. 1787 capituleerde Amsterdam.

Het leek wel alsof, ondanks dat succes, de Nederlandse grond onder Brunswijks voeten brandde. Hij wilde weg, zo snel mogelijk, met alle troepen. Men had een regering hersteld die zich uit eigen kracht niet zou kunnen staande houden, en een stad-

5) Colenbrander, 217.
6) Idem, 217.

houder aan de macht gebracht die een speelbal was in de handen van lieden die hem omringden en voor particuliere belangen gebruikten. Een Pruisisch leger op de been houden, terwijl uiteindelijk Engeland ervan zou profiteren! Hoe hij dacht, staat te lezen in een brief aan Hertzberg van 18 okt. 'Ik wil Uwe Excellentie eerlijk bekennen dat ik hoe eerder hoe liever geen enkel contact meer wil hebben met een land, waar geen eergevoel noch eerlijkheid bestaat, waar het momentele en persoonlijke belang alles bepaalt, en waar de fatsoenlijkste mens wel gecompromitteerd moet worden met de ergste laaghartigheid die er op de wereld bestaat . . . in één woord, er bestaat hier niet voldoende nationaal karakter, noch genoeg bekwaamheid, opdat de machine uit zichzelf kan draaien; ze zal conducteurs nodig hebben, en indien Pruisen en Engeland elkaar goed zullen verstaan, zal ze wel een tijd kunnen lopen'.[7)]

Onder de invloed van Harris was Van de Spiegel ondertussen tot raadpensionaris van Holland, en dus tot leider van de Republiek benoemd. Het nieuwe regiem dacht zich veilig te stellen door zich onder curatele van Engeland en Pruisen te plaatsen. Deze gegarandeerde constitutie bestond niet alleen uit de vroegere normale standhouderlijke rechten en de patronaatsrechten van 1748, maar ook nog uit de constructie van Harris dat de stadhouder een integrerend deel der afzonderlijke standenconstituties vormde en als zodanig deel had aan de soevereiniteit. In het Nederlands-Engels verdrag werd deze grondwet eerst onder Engelse protectie geplaatst, daarna onder Pruisische. Zowel Engeland als Pruisen kregen ieder afzonderlijk het recht zich met de interne zaken van Nederland te bemoeien, als ze meenden dat de constitutie werd aangetast. Ze kregen dat recht zelfs als ze meenden dat een bepaald gewest daarop inbreuk maakte, zodat afzonderlijke Staten als die van Holland niet meer konden beweren dat het een 'domestique' aangelegenheid was die tot de gewestelijke soevereiniteit behoorde. Zo kwam de Republiek in dezelfde positie te verkeren als Polen wiens grondwet in 1773 door Rusland 'gegarandeerd' was. De feitelijke anarchie en het ontbreken van staatsgezag leidden

7) Colenbrander, 217.

in beide landen tot een gelijke uitkomst, en het was aan haar geografische positie te danken, dat de Republiek aan het lot van Polen ontkwam.

Nadat het regiem in overleg met het buitenland, deze grondwet had gemaakt en onder buitenlandse garantie geplaatst, werden de gewestelijke Staten en Staten-Generaal uitgenodigd deze veranderingen in te voeren en de constitutie onderling te garanderen. Zo stonden de Staten-Generaal met de rug tegen de muur, en met grote tegenzin accepteerden zij op 27 juni 1788 de nieuwe grondwet en garandeerden haar onderling, door de *mutuele acte van garantie*. Ze erkenden dus de stadhouder als soeverein lid der afzonderlijke constituties en beloofden elkaar gezamenlijk tegen een gewest (Holland!) op te treden, voor het geval dat het de constitutie van 1788 zou aantasten.

De oligarchie, vooral de orangistische, heeft als winnende partij natuurlijk een grote invloed op het historie-beeld van deze jaren uitgeoefend. Zij placht luchtbruggen te construeren, die een lijndienst onderhielden tussen het einde van de Republiek en het jaar 1813, waarvan ze dan het startpunt van de moderne tijd en de negentiende eeuw maakte. Op die manier kon men over de Bataafs-Franse periode van 1795 tot 1813 heenvliegen, waarbij men dan allerlei historische salto's met dodelijke afloop maakte. Via zo'n luchtbrug werden de ‘volksrechten van de Republiek’ vanuit de Republiek naar de 19e eeuw overgevlogen. Zo verging het ook met de monarchie die al tijdens de Republiek aan het groeien was, maar in 1813 tot voile wasdom kwam. In het laatste handboek over het staatsrecht der Republiek staat Willem V, sinds de constitutie van 1788, als een monarch zonder titel geboekt, die ‘het feitelijk hoofd *van* de Staat was geworden, nog slechts wachtende op het Koningschap dat na de beproevingen der jaren 1795-1813 zijn nakomeling onbetwist ten deel zou vallen’.[8)] Men vindt hier, met omverwerping van bijna de hele historische werkelijkheid, het bekende beeld als zou de Republiek een staat met een zwakke centrale macht geweest zijn, als zou de heerlijke soevereiniteit van 1587 door de roemruchte contrarevolutie en de wijze constitutie van 1788

8) J.S. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek* (Amsterdam, 1961), 10.

zijn aangetast, en als zou Hogendorp in 1813 een monarchie hebben willen invoeren.

De politieke structuur der Nederlandse landen kan men alleen vanuit de *Corte Vertoninge* of *Deductie* van 1587 benaderen, toen het conflict tussen de twee delen der gesplitste soevereiniteit, tussen de landsheerlijke en de heerlijke macht, definitief in het voordeel der lokale heren was beslist en de nieuwe staatsleer officieel werd geproclameerd. Men kan derhalve de orangistische cabalen en de orangistische partij, die in onze geschiedschrijving ten onrechte veelal met het Oranjehuis worden geïdentificeerd, alleen bezien met de heerlijke ogen van 1587. Hun cabalen hadden geen andere opvattingen van staat en recht dan de oudpatriotse, ook al verschilde hun methode van machtsverovering. Ook voor de orangisten was een soevereine, en zeker een monarchale positie van het Oranjehuis een onverdraaglijke gedachte. De stadhouder als medesoeverein, althans als integrerend lid der verschillende standenconstituties, was een Engelse vinding, die de orangisten werd opgedrongen en waarvan de loze inhoud zich bij de ondergang der Republiek in 1795 zal openbaren.

De gronden der politieke vervolgingen, die steeds het wezen van een regiem in het licht stellen, tonen aan dat in 1787 allereerst het heerlijke stelsel, en niet de stadhouderlijke macht hersteld werd. Enkele regenten en vele burgers werden tijdens de restauratie vervolgd op grond van het feit dat zij de soevereiniteit der heren of standen (*crimen laesae majestatis*) of de soevereiniteit van het land of gewest (*crimen perduellionis*) hadden aangetast.

De constitutie van 1788 was, evenals vroeger het geheel van politieke handelingen, door machtsfactoren bepaald, waarin de stadhouder dienaar was, en schild waarachter de oligarchie naar willekeur handelde, maar blaam en woede op het Oranjehuis liet neerkomen.

Ondanks de ‘versterkte’ macht van de stadhouder was er zo weinig gezag in het land, dat men tot nov. 1787 de Pruisen in het land hield om bepaalde maatregelen als de zuivering der Hollandse regenten zonder risico's te kunnen doorvoeren. Daarom hield men tot nov. 1788 nog 4000 Pruisische soldaten in

het land, die door extra-gehuurde soldaten werden afgelost. Het uiterlijk zag er wel goed uit. Want niet alleen magistraten en vroedschapsleden, maar ieder die enige publieke post of postje bekleedde als predikanten, professoren, klokkeluiders en poetsvrouwen in de kerk, moest een eed op de constitutie afleggen. Onbetrouwbare elementen werden nogmaals uitgezuiverd, al had de 'volksstem' er al velen verwijderd. Reeds op 22 sept. 1787 kwam Schoonhoven in de Haagse Staten met het voorstel om de stadhouder de wet te laten verzetten, dus onbetrouwbare overheidspersonen te ontslaan. De heren machtigden en bevalen de stadhouder het vuile werk te doen, gaven aan de 'semi-monarch' de opdracht deze tragi-comedie, in het belang der orangistische en *aristocratische* cabalen, uit te voeren. Al bestond er groot verzet tegen dit voorstel, de regering-Van der Spiegel kon op Pruisische soldaten steunen. Toen Alkmaar halsstarrig bleef, dreigde de regering met inkwartiering van Pruisen, voor welk argument de stad zwichtte daar ze niet voor een tweede keer geplunderd wilde worden. De stadhouder voelde er niets voor, zelf de wet in de steden te verzetten en liet dat door de commissie Meertens-Bentinck van Rhoon doen, wat de verzoening niet bevorderde.

De papieren garanties werden nog eens uitgebreid, toen in aug. 1788 Engeland en Pruisen hun verbond sloten waarbij ze gezamenlijk de bescherming der Nederlandse constitutie op zich namen. Met recht kon Burke in 1790 in het Lagerhuis verklaren dat Engeland's politiek er steeds op gericht was 'om van de Nederlanden te maken, hetgeen zij thans ook waren, of *een punt van aanval*, of *een bolwerk tegen Frankrijk*'.[9] Het koloniale bezit kwam eveneens onder Engelse protectie te staan, want in het verdrag dat Engeland en de Republiek in 1791 sloten, gaf artikel VI aan de koloniale gouverneurs der beide landen het recht de koloniën van de bondgenoot te hulp te komen, als de gouverneurs van oordeel waren dat dit nodig was. In termen van de werkelijke verhoudingen omgezet, hield dit artikel in dat de Engelse gouverneur van Brits Indië Java kon bezetten als hij vond dat Java door de Fransen bedreigd werd.

9) Vaderlandsch Huisboek, V, 685.

Succesvol is Van de Spiegel alleen geweest in zijn politieke vervolgingen. Als satisfactie voor haar 'belediging' nam de prinses er genoegen mee dat enkele regenten voorgoed van alle posten werden uitgesloten, maar op aandringen van Harris had ze erbij gevoegd dat daardoor misdaden tegen de staat niet ongedaan waren gemaakt. Harris had een grote invloed op de restauratiepolitiek. 'It is necessary to hold a rod of terror over the heads of these factious leaders, though it may be, perhaps, not be to make use of it'.[10] Want de oudpatriotse leiders betreft, zijn de vervolgingen vrij soepel verlopen, maar niet ten aanzien van de democratische leiders. De vervolgingen evenwel gingen buiten de stadhouder om, ze gingen geheel uit van de stedelijke en landelijke rechtbanken, die als gronden van veroordeling de aantasting van de soevereiniteit der heren of die van het land gebruikten. Niettemin, het geschiedde in naam van Oranje, wat de ondergang van het Oranjehuis versnelde.

Een niet bestudeerde episode uit de restauratie vormt *la grande peur* in de herfstmaanden van 1787: 40.000 mannen, vrouwen en kinderen vluchtten in paniek het land uit, ook al wisten ze dat hun huizen en bezittingen nu zonder enige bescherming achterbleven. Een massale uittocht als men bedenkt dat deze vluchtelingen uit het gebied van de generaliteit kwamen ,dat een bevolking van anderhalf miljoen mensen telde. Ze vluchtten niet zo zeer voor mogelijke politieke vervolgingen, dan wel vqor de plunderingen en mishandehngen die het gepeupel, de garnizoenssoldaten en de Pruisen, ongehinderd en aangemoedigd door de overwinnende partij van orangisten en *aristocraten*, uitvoerden. De terreur eindigde immers niet met het herstel der stadhouderlijke patronageregering, zij begon daar pas mee, zoals we zagen uit de geschiedenis van Den Haag, Zierikzee, Vlissingen, Den Bosch en andere steden. Dat waren slechts pieken van een ijsberg die onder de oppervlakte bleef en daarom weinig zichtbaar is geworden. Ook in Frankrijk zal in de zomermaanden van 1787 een 'grande peur' uitbreken, een angst onder de plattelandsbevolking dat de adel de talloze *brigands* in haar dienst had genomen om zo haar macht te her-

10) *Diaries of Harris, II*, 7 okt. 1787.

overen. Later onderzoek toonde aan dat dit een loos gerucht was, dat in die tijden van spanningen en slechte communicatie-middelen voor waarheid aangenomen was. In de 'vrije Republiek der Nederlanden' was de samenwerldng der aristocratie met het gepeupel geen loos gerucht, maar angstaanjagende werkelijkheid, die zulk een exodus veroorzaakte dat de regering Van de Spiegel zelfs verontrust werd en tevergeefs probeerde, wel het gevolg maar niet de oorzaak in te dammen. Wellicht komt deze gebeurtenis menige lezer ongeloofwaardig voor, en niet passend bij het beeld dat hij van de Republiek heeft. Zelfs als we zouden abstraheren van deze revolutiejaren en de daarin toegepaste terreur, laten Van den Bergh in zijn *De Baljuwen* en Meyer in zijn *Institutions Judiciaires* ons zien, hoe onbeperkt de macht van baljuwen, hoofdschouten en ambachtsheren was, en hoe weinig de lokale eenheden op rechtsstaten geleken.[11)]

Niet alleen stedelijke regeringen, ook ambachtsheren op het platteland hadden hun rekening te vereffenen met democratische leiders of schrijvers, en in afwachting van gerechtelijke vervolgingen deden ze dat reeds op eigen gezag. In 1787 was Bernardus Bosch predikant in de heerlijkheid Diemen bij Amsterdam, waar zijn predikaties voile kerken trokken. Hij had echter in de voorafgaande jaren met krachtige pen de democratische beweging ondersteund, in zijn geschrift *Eigenbaat* de oligarchie aan de kaak gesteld en zijn ambachtsheer Rendorp verweten dat hij een politieke weerhaan was. Na de contrarevolutie begonnen schout en schepenen, die door de ambachtsheer Rendorp benoemd waren, het proletariaat van Diemen en omgeving tegen de predikant op te zetten zodat zij, 'meest boerenknechten', zijn huis en bibliotheek plunderden, en hem dreigden te vermoorden. 'Men begrijpt dat schout en schepenen dit alles hadden kunnen voorkomen; maar, neen, zij waren werktuigen in de handen van den ambagtsheer, en dus veeleer de aanhitsers waarom zich ook de knegten van sommige regenten (schout en schepenen) onder de oproerige gemeente ge-

11) L.Ph.C. van den Bergh, 'De Baljuwen' in *Het Nederlandsch Rijksarchief* uitg. door R.C. Bakhuizen van den Brink en J.K.J. de Jonge (1857), 235-303; J.D. Meyer, *Esprit Origine et Progrès des Institutions judicaires* (Den Haag, 1820), tome IV.

mengd hadden. Ook was de schout J. Beeldsnijder dagelijks met zijn schepenen bezig, om verklaringen tegen mij in te winnen; waartoe zij alle degenen welke kleinen dorpsambtjens hadden en van hun afhankelijk waren, gebruikten; welken dan ook getrouw maar alles zeiden en beweerden, wat zij (schout en schepenen) gaarne wilden hebben'. Die verzamelde verklaringen werden de kerkeraad overhandigd die zich natuurlijk gedwongen zag dominee Bosch te ontslaan.[12)]

Wat in de steden op grote schaal, tegen velen, gebeurde, geschiedde in de lokale eenheden dikwijls in het klein, tegen één persoon. Zowel de methode als het doel van de micro-terreur der orangisten en *aristocraten* is op het platteland dezelfde als in de steden. En het model-Diemen herhaalde zich talloze malen in de ambachtsheerlijkheden en op het platteland van Holland en andere gewesten. Ook op het platteland is de terreur gebaseerd op een combinatie van proletariaat en cliëntèle-verhoudingen. Rendorp maakte namelijk gebruik van het gemeen, met name van het rurale proletariaat der boerenknechten en tevens van de talrijke mensen die in een ambachtsheerlijkheid direct of indirect van hem afhankelijk waren. Dat waren allereerst de dorpsregenten zoals de schout en schepenen die de plundering moesten organiseren, maar dit lieten uitvoeren door hun knegten, veelal livreibedienden of huispersoneel. Om Bosch te kunnen ontslaan verzamelen ze op bevel van Rendorp allerlei verklaringen bij mensen die kleine postjes hadden en dus van schout en schepenen afhankelijk waren. De kerkeraad was eveneens, tegen wil en dank, een cliënt van de ambachtsheer, zodat deze de dominee moest ontslaan.

Maar er waren nog machtigere heren dan ambachtsheren. Ook dèze hadden hun rekening te vereffenen met vroegere tegenstanders en wensten door een voorbeeldige afstraffing hun machtsposities te continueren. Zo werd op 24 en 25 febr. 1788 in de heerlijkheden op Schouwen, voor zover die vielen onder de baljuwschap van Zierikzee, een strafexpeditie uitgevoerd.[13)]

12) B. Bosch, *Gedichten* (1803), III, 284 vv; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Bernardus Bosch, in *De Gids* (1971, no 8).

13) Dumont-Pigalle, ZZZZ, *Plundering van Platteland van Schouwen en Duiveland*, 24/25 febr. 1788.

In die ambachtsheerlijkheden woonden oudpatriotten en patriotse burgers, die zich achter Zierikzee hadden geschaard in haar strijd tegen Van de Spiegel en zijn systeem. De orangistische top van Zeeland vond deze afstraffing nodig omdat op het platteland van Schouwen en Duiveland ‘het grootste aantal der opgezetenen, tenminsten van de beste en meest gegoede opgezetenen9 het patriotismus waren toegedaan’. Ten tijde dat de oudpatriotten hun scepter voerden in Zierikzee en in het baljuwschap van Zierikzee, waren de meeste ambachtsheren, schouten en schepenen in die heerlijkheden oudpatriots, zoals de heer van Renesse, Van der Zijpe, een patriotse regent van de Haarlemse vroedschap. Een enkeling was *aristocraat* zoals de ambachtsheer van Haamstede, H. Muilman die als lid van de Amsterdamse vroedschap in april 1787 door de burgers uit de vroedschap was gezet.

Natuurlijk lagen de werkelijke verhoudingen, zoals overal in de Republiek, veel ingewikkelder en gecompliceerder dan in het kort is weer te geven. Laten we aan het voorbeeld van P.A. van den Broecke, schout van Burg, wat dieper op de rechtsverhoudingen ingaan. Als schout was hij benoemd door zijn ambachtsheer N. van Hoorn, patriots regent van Vlissingen; daar N. van Hoorn overleden was, behoorde de ambachtsheerlijkheid aan zijn weduwe, maar in feite was haar zoon in 1788 ambachtsheer. Daar Burg behoorde tot Zeeland Beooster-Schelde, had de schout Van den Broecke te maken met een tweevoudig baljuwschap, dat van de rentmeester-generaal en dat van burgemeesters en schepenen van Zierikzee. Daar de rentmeester benoemd werd door de ‘centrale’ regering, had de schout ook daarmee te maken. Voor sommige zaken als financiën kon hij niet buiten de raadpensionaris Van de Spiegel, zoals we reeds gezien hebben. Een goede keuze te maken, werd dan ook wel moeilijk.

Het plan tot een strafexpeditie kwam van Van de Spiegel, Van Lijnden van Blitterswijk en de orangistische machtshebbers in Zierikzee als P.A. de Jonge, reeds oud-burgemeester, de burgemeester J. Macquet, de baljuw G. van Ysselstein, de pensionaris en schoonzoon van Van de Spiegel, Van den Houte, I. van der Wolf, en dan nog H. Muilman, de Amsterdamse

ambachtsheer van Haamstede. De uitwerking ervan werd besproken op het slot van Haamstede, bij Muilman die uit Amsterdam overkwam. De uitvoering werd toevertrouwd aan de cliënten van Muilman, nl. aan de schout van Haamstede, C. de Vis en de secretaris van die heerlijkheid, J. de Fouw, en verder aan Th. Tromp, schout van Renesse, die waarschijnlijk een vroegere keuze wilde goedmaken! Uit de verschillende heerlijkheden verzamelde men proletariaat en cliënten, ten getale van ongeveer 150 man, die geleid werden door 40 aanvoerders.

Op 24 febr. 1788, een half jaar reeds na de restauratie, vertrok die menigte vanuit Haamstede, de oranjevlag voorop en telkens schreeuwend: *Oranje boven, de patriotten na den donder*. Voorop reden Tromp, Vis en de Fouw te paard terwijl de rest te voet volgde. In Renesse werden zeven huizen volledig geplunderd waaronder het huis van de patriotse ambachtsheer Van der Zijpe. Dan ging het naar Noordwijk waar zes huizen het moesten ontgelden, en in Serooskerken waren het er acht. Vervolgens trok men naar Burg waar het slot Crayenstein van de weduwe Van Hoorn geplunderd werd. Maar wie een radicale afstraffing kreeg in Burg, dat was de schout P.A. van den Broecke, die immers uit een onderhoud met Van der Spiegel en Van Lijnden in 1787 de overigens juiste conclusie had getrokken dat zij een ‘behandeling’ voor Zierikzee beraamden, en zich dan in onbedachtzaamheid had laten ontvallen. Zijn huis en hofstede werden niet alleen geplunderd, maar ook afgebroken, de fruitbomen gekapt, het aanwezige graan onbruikbaar gemaakt. Van den Broecke werd spoedig daarop natuurlijk ontslagen. Op dezelfde manier ging die menigte te werk in Haamstede, Ellemeet, Elkersee, het Moriaanshoofd en Brijdorpe. In totaal waren ongeveer 36 huizen of hofsteden geplunderd waarvan er twee behoorden aan predikanten en twee aan ambachtsheren. Er werden enkele schijnprocessen gevoerd om de schuldigen te straffen, maar velen der 40 aanvoerders kregen kleine stedelijke postjes.

Van den Broecke echter liet het er niet bij zitten, hij wilde recht zoeken, in de Republiek altijd al een hachelijke onderneming, maar zeker tijdens de restauratie. Hij verzamelde verslagen onder ede, van ooggetuigen en van plunderaars die onder

dwang hadden meegedaan maar later spijt hadden gekregen. Op grond van die verklaringen diende hij bij de baljuw van Zierikzee, G. van Ysselstein, een aanklacht in tegen de drie uitvoerders Tromp, Vis en de Fouw. Overigens had deze baljuw zelf de strafexpeditie mee opgezet! De baljuw zag er wel financiële mogelijkheden in en daagde deze drie personen voor de rechtbank. Maar dat kon gevaarlijk worden voor de hoge heren achter de schermen, de patronen Van de Spiegel en Van Lijnden: Zouden hun cliënten Tromp, Vis en de Fouw zich niet op bevelen van hogerhand gaan beroepen, als ze in het nauw werden gebracht? De raadpensionaris van Zeeland was op dat moment Willem Arnout van Citters, die als burgemeester van Middelburg met Van de Spiegel de plundering van die stad had georganiseerd. Hij nu zorgde ervoor dat er een stokje voor dat proces gestoken werd en wel doordat de Zeeuwse Staten de baljuw verboden onderzoekingen naar die plunderingen in te stellen. Daardoor waren Van de Spiegel, Van Lijnden en de drie uitvoerders wel gered, maar het betekende wel een lelijke streep door de berekeningen van baljuw Van Ysselstein. Want hij was met die drie personen al tot een accoord, een compositie gekomen, waarbij Tromp 3600 gulden zou betalen, en de anderen wat minder. Dat buitenkansje zag de baljuw zich ontgaan.

Niettemin, Van den Broecke gaf het nog niet op en hij meende een mogelijkheid gevonden te hebben om recht te vinden. Want, ofschoon de orangisten zelf de plunderingen in de Republiek hadden georganiseerd, ging het restauratiebewind zover met bedriegen, dat het even zo vrolijk op 20 maart 1788 een plakkaat liet afkondigen, op naam van de stadhouder, waarbij aan iedereen het recht werd gegeven gerechtelijke acties te ondernemen, indien men door de plunderingen van 1787/88 schade had geleden! Van den Broecke verkeerde nu in de mening dat dit ernstig bedoeld was en begon een civiele procedure tegen de drie uitvoerders. Ondertussen nam de zaak reeks een andere wending. De strafrechtelijke aanklacht van de Burgse schout was dan wel in de doofpot gestopt, en hun misdaden konden langs gerechtelijke weg wel niet meer bewezen worden, toch was de zaak daardoor in de openbaarheid gekomen, en dat was al erg genoeg. Overtuigd dat de aanval de beste verdediging was

en bevreesd voor de civiele procedure die Van den Broecke tegen hen wilde aanspannen, begonnen Tromp, Vis en de Fouw een criminele actie tegen Van den Broecke: ze beschuldigden hem van malversaties in zijn vroegere functie van dijkgraaf. Ze maakten een goede kans Van den Broecke veroordeeld te krijgen, omdat hij niet meer beschikte over quitanties en andere stukken van her. dijkwezen, omdat de Fouw die tijdens de plunderingen uit diens huis had meegenomen! Toen Van den Broecke van zijn vrienden hoorde dat men aanstalte maakte hem te laten arresteren, vluchtte hij naar Frankrijk.

Maar Van den Broecke was een vasthoudend man. Vanuit Frankrijk trachtte hij, op basis van het genoemde plakkaat, zijn civiel proces tegen de plunderaars te laten veranderen in een crimineel proces. Daartoe liet hij via zijn vrouw een request indienen bij de Staten van Zeeland. Hij kreeg evenwel van de raadpensionaris W.A. van Citters te horen dat hij er afwijzend tegenover stond. Toch besloten de Staten dat er een rapport over die plunderingen zou worden opgesteld. Wat nu? zal wellicht een argeloze lezer denken. Men zou zich echter danig vergissen in de vindingrijkheid van de Nederlandse oligarchie in dergelijke situaties: de Staten besloten dat het maken van dit rapport zou worden toevertrouwd aan Tromp en Vis! Indien deze afloop de waarde van het genoemde plakkaat voor het groene hout, voor heren van een verslagen cabaal, symboliseerde, wat moest het dan voor waarde hebben voor het dorre hout der ingezetenen?

De rechtsonzekerheid tijdens de restauratieperiode was nog groter dan in normale tijden. Wilde men niet door het gemeen lastig gevallen worden of nog eens zijn ramen ingegooid krijgen, dan diende men steeds oranje te dragen op zijn hoed, jas of arm. De hele Republiek zag er jarenlang oranje-achtig uit. De nieuwe machthebbers hielden voortdurend het proletariaat als stok achter de deur. Onder leiding van de baljuw A. Lampsins, door de stadhouder op voorstel van W. van Citters benoemd, braken er in aug. 1789 in Vlissingen weer oproeren uit. Openlijk, in de vroedschap - en dat betekende wat in die oligarchieën - protesteerden Van Doorn, Van Hoorn, Sandra en Rosevelt Catteau jun. tegen de politiek van de baljuw, die echter de schuld

gaf aan de patriotse regenten, zoals Van de Spiegel in dergelijke gevallen ook steeds had gedaan. Zelfs noemde Lampsins zijn aanhang de ‘goede burgerij’. Daar namen die vier heren geen genoegen mee. ‘Tevergeefs tracht de heer baljuw de bedreigingen van geweld en plundering op rekening te stellen van diegenen, die hij beschrijft als zulken, die niet vergenoegd met de tegenwoordige regeeringsvorm en gestuit in hun booze voornemen, het herstel der wettige regeering benijden en hunne wraak uitoefenen, door dezelve gehaat of haatelijk te maken. Tevergeefs tracht hij de aanleggers en verspreiders der bewegingen die hij de eer aandoet van ijveraars voor de constitutie te noemen, te exculpeeren. De aart der gedane eischen en bedreigingen (aug. 1789!), de woelingen der bekende roervinken bewijzen genoegzaam, onder welke classis van lieden men het kwaad zoeken moet’.[14)]

Het enige succes dat het ministerie Van de Spiegel op zijn naam heeft staan, zijn de vervolgingen, een terrein dat vooral lokaal beschreven zou moeten worden. Hadden de plunderaars in de gewesten algehele amnestie gekregen, ook de patriotse regenten en burgers kregen algehele amnestie, maar dan met uitzonderingen. Deze waren zo ruim gesteld dat iedereen die iets met de democratische beweging te doen had gehad, als oudpatriot tot het einde, als vrijcorporist, als gecommitteerde van een vrijcorps, lid van een sociëteit, geconstitueerde van de burgerij, schrijver of spreker, vervolgd kon worden. Daar men nooit duidelijke criteria stelde en de vervolgingen tot 1795 voortduurden, bleef de rechtsonzekerheid groot. Het was niet zeker dat genoemde categorieën vervolgd werden, maar ze *konden* ieder moment vervolgd worden, als er nieuwe burgemeesters kwamen of een nieuwe hoofdschout, of wanneer de buitenlandse constellatie, vooral de toestand in Frankrijk, voor het restauratieregiem gunstig werd.

Afgezien van ongeveer 35 patriotse regenten die tot het bittere einde met de burgers hadden samengewerkt en daarom moesten vluchten, was het regiem zeer mild jegens dwalende

14) Chalmot, dl 11, 273.

broeders. Van het bekende driemanschap bleef Van Berckel rustig in Amsterdam, Zeeberg in Haarlem en De Gijselaar keerde na een korte onderduiking in Brussel naar Dordrecht terug waar hij zijn huis, dank zij de dubbele Pruisische bescherming van 1787, ongeschonden terugvond. Van Wijn uit Gouda kreeg weliswaar eervol ontslag, maar bij zijn afscheidsrede beriep hij zich op het errare humanum, vooral in moeilijke tijden, en kreeg een jaarlijks pensioen van 1000 gulden. Anderen keerden na een poosje, via hun familierelaties, weer terug in de regering. Van de 703 personen die in Franse ballingschap moesten blijven, omdat ze zware straffen hadden gekregen of te duchten hadden, behoorden er 183 tot de gezeten burgerij, 226 tot de kleine burgerij, 111 tot een groep die moeilijk te classificeren valt, en 150 tot een groep van personen die beneden de klasse van maitre-ouvrier viel, men kan dus zeggen handwerkslieden en gezellen. Dit laatste punt is van grote betekenis omdat de democratische beweging ruimer in zijn opbouw, breder van samenstelling blijkt te zijn dan veelal wordt aangenomen.[15)] Ongeveer 30 predikanten van alle godsdienstige richtingen werden veroordeeld, maar enkelen konden volstaan met op de preekstoel hun berouw en schuld aan de gemeente te belijden.

De felste vervolgingen vonden plaats in Utrecht, Gelderland en Friesland. De verklaring zal men hierin moeten zoeken dat in Utrecht de democratische beweging een volledige overwinning behaald had, dat in Gelderland de ridderschap zeer invloedrijk was en dat men in Friesland, evenals trouwens in Utrecht, revolutionaire Staten naast de bestaande had uitgeroepen. In Friesland, evenals in Utrecht, was de veroordeling meestal gebaseerd op het *crimen laesae majestatis*, dus dat men de soevereiniteit van de landsheer (Standenvergadering) had aangetast. Eeuwige verbanning, hoge geldboeten en confiscaties kwamen in Friesland veelvuldig voor, een enkele keer geseling en brandmerking.

In Utrecht eisten juist de patriotse regenten, die de burgerij eerst hadden opgezet maar later bedrogen uitkwamen, de zware

15) Dumont-Pigalle, M. Récapitulation Générate, juni 1790.
Chalmot, dl 11, 273.

straf van confiscatie tegen de patriotten en enkele patriotse regenten. Daar is in Utrecht heel wat over te doen geweest. In 1629 werd deze straf in het gewest Utrecht afgeschaft en later nooit meer uitgesproken. Vooral in de 18e eeuw groeide het verzet tegen confiscatie van het hele vermogen van de veroordeelde, omdat die straf ook neerkomt op de echtgenote, kinderen en nageslacht die met maatschappelijke ondergang getroffen worden. De patricische regenten wilden de confiscatie gehandhaafd zien om hun tegenstanders voorgoed onschadelijk te maken. Nu was dat plakkaat van afschaffing van 1629 nooit door het Hof van Utrecht in zijn boeken opgenomen, en dit grepen ze als motief aan om de confiscatie als een nog bestaand recht te handhaven. Dat was een zwak argument omdat talrijke plakkaten, die evenmin door het Hof van Utrecht waren ingeschreven, wel rechtskracht bezaten. De adellijke regenten, waaronder familieleden waren die met die straf bedreigd werden, maakten tegen deze redenering bezwaar, zodat de zaak naar de stadhouder verwezen werd. Deze won het advies van het Hof van Holland - na de restauratie - in en besliste toen dat het recht van confiscatie in Utrecht alsnog bestond. Daarmee was de weg vrij om het vermogen van enkele patriotse regenten en van alle democratische leiders van enige betekenis verbeurd te verklaren, op grond van het *crimen laesae majestatis* en het *crimen perduellionis*; dit laatste betekende landverraad omdat de Utrechtse burgers de hulp van Holland voor interne conflicten hadden ingeroepen, alsof de oranjepartij van de prins geen kwaad wist. Het Hof van Utrecht sprak het vonnis van eeuwige verbanning en confiscatie van vermogen uit tegen 16 personen, de stedelijke rechtbank tegen 41 personen; op dit totaal van 57 personen waren er 52 democratische leiders.[16)]

Het vreemde verschijnsel doet zich voor dat de piek der vervolgingen in 1789 lag, wat door de burgers hierdoor verklaard wordt dat het restauratieregiem Frankrijk aanvankelijk wilde ontzien, maar bij het uitbreken van de Revolutie, zoals velen in Europa, meende dat het met Frankrijk gedaan was. Amsterdam

16) W. van Iterson, *Geschiedenis der Confiscatie in Nederland* (Utrecht 1957), 247-249; Vaderlandsch Huisboek, V, 461 v.v.

had minder met die piek uit te staan want het verklaarde al in 1787 dat alle geconstitueerden, dus vertegenwoordigers van de burgerij, die bij indaging niet voor de rechtbank verschenen, voor eeuwig gebannen waren. Eeuwige banning, dus verlies van het poortersrecht zodat men statenloos werd, kwam voor de democratische leiders veel voor. Doodstraffen zijn wel uitgesproken, maar niet uitgevoerd, deels omdat men gevlucht was, deels omdat de straf later gewijzigd werd. Doodstraf en lichamelijke verminking kwamen weinig voor. Maar als men let op de talrijke confiscaties, op de eeuwige banningen, op de hoge geldboeten, hoofdzakelijk tegen democratische leiders uitgesproken, gevoegd bij de enorme schade die de burgers door de strafplunderingen van 1787 hadden geleden, dan moet men tot de conclusie komen dat de oligarchie der restauratie voorgoed een einde wilde maken aan iedere democratische beweging, niet zozeer door lichamelijke straffen, dan wel door de moderne, veel efficiëntere methode van maatschappelijke uitsluiting en ondergang.

Nederland was het eerste land in Westeuropa, waar de burgers op nationale schaal in opstand kwamen, om een middeleeuwse, vervallen en despotisch geregeerde staat te hervormen. Noodzakelijkerwijze kwamen ze daarbij tot democratische gedachten en de leer dat het volk soeverein is. Op welke andere gronden hadden ze de onbeperkte soevereiniteit der heren in discussie kunnen stellen en hun politiek kunnen rechtvaardigen? Ze waren op de weg van democratische hervormingen behoorlijk ver gevorderd, toen proletariaat en Pruisen hen overvielen.

Vandaar dat hier, eerder dan elders, als reactie een conservatieve staatsleer gevormd werd, die door reflectie de nieuwe gedachten van volkssoevereiniteit en gelijkheid der mensen, uit nood en Verlichting geboren, trachtte te weerstaan. De conservatieven zochten naar argumenten om de oude ordes die door traditionalisten zonder meer als normaal en voor altijd geldend aanvaard werd, te kunnen verdedigen tegen de moderne opvattingen van mens en staat. Langs omwegen kwamen de conservatieven tot hetzelfde eindresultaat, als wat de traditionalisten reeds vanaf het begin de ware staatsleer noemden.

In de pamfletten en krantenartikelen van Hogendorp is dat conservatisme op de eerste plaats bedoeld om de contrarevolutie en haar methode te rechtvaardigen. Van het volk zondert hij al degenen af die politiek actief zijn, zodat hij grotendeels de vierde stand overhoudt, wat in de orangistische literatuur het ‘ware volk’ heet. Hij accepteerde voor enige maanden de soevereiniteit van het ware volk, opdat dit zijn acties kon uitvoeren en via zijn stem de ‘wettige regenten’ weer op de stedelijke regeringsstoelen kon brengen. Deze taktiek verschilde niet van die der patriotse regenten, die gaarne van de ‘volkssoevereiniteit’ spraken om hun cabaal tot overwinning te voeren.

In zijn geschriften die hij in 1787 maakte, vindt men soortgelijke conservatieve gedachten als bij Kluit. De oude constitutie is door de ingezetenen vroeger ‘stilzwijgend’ aanvaard, er is dus een contract tussen regering en onderdanen, zodat dit niet meer verbroken mag worden. Zijn bekende staatsleer: prins-regenten-volk moet dan ook geheel in Oudeuropese zin verstaan worden en kan men beter omschrijven als: dienaarheren-ingezetenen.

Oligarchische regeringen, zoals het restauratieregiem, zullen steeds verdedigers vinden bij intellectuelen van de middengroepen, die door afhankelijkheidspositie of gunsten tot deze dienst bereid zijn. In de laatste jaren van de Republiek waren dat de Leidse hoogleraar A. Kluit en de schrijver Elie Luzac. Ofschoon Kluit een der grondleggers van het Nederlandse conservatieve staatsrecht is, vooral doordat hij historische argumenten aanvoert, trachtte hij de oligarchie te verdedigen door het ‘bewijs’ dat Nederland een democratic was. Daartoe is hij inderdaad in staat, doordat hij meerzinnige begrippen als volk en vertegenwoordigen met elkaar verwisselt. Volgens het Oudnederlandse recht zijn de regenten of heren het (politieke) volk. Dat kan men ook uitdrukken door te zeggen dat de regenten het volk vertegenwoordigen, omdat vertegenwoordigen hier ‘zijn’ betekent. Welnu, in de Republiek kozen de regenten een lid van de vroedschap, en men kon dus zeggen dat het politieke volk zijn afgevaardigden koos. Dan gaat Kluit die begrippen in moderne zin gebruiken, en concludeert dat het Nederlands volk

zijn vertegenwoordigers koos, zoals de Franse burgers dat na 1789 deden. Een ware salto mortale! Met dezelfde goocheltoeren 'bewees' Kluit dat het Nederlandse volk nog meer rechten genoot dan de Fransen volgens de ultra-democratische grondwet van 1793, conclusies die niet alleen door de logica maar ook door de historische realiteit weerlegd werden. De geschiedschrijving in de onvrije landen illustreert treffend de positie en activiteiten van Kluit tijdens de restauratie.

Terwijl in andere landen dikwijls uit adel en soms uit het patriciaat leiders van een hervormingsbeweging voortkwamen, leverde de regentenklasse in Nederland maar één hervormer van betekenis op. Pieter Paulus, in Axel uit een regentenfamilie geboren, maakte na briljante studies en belangrijk historisch werk snel carrière: in 1785 werd hij fiscaal bij de admiraliteit op de Maas. Al vroeg was hij somber gestemd over de mogelijkheden, die er binnen de bestaande orde lagen om de noodzakelijke verbeteringen door te voeren. Boeken en verhandelingen zouden de staat niet kunnen hervormen.

'Als men derhalve een volstrekt voornemen schijnt genomen te hebben, om ons vaderland ten prooi der vijanden te geven, deszelfs ingezetenen arm te maken, en alle deszelfs bronnen van bestaan en welvaart te doen opdrogen, zonder zig deswegen eenigszins te bekreunen; wat zal het dan helpen te *schrijven* tot verbetering van het een en ander'?[17] Aangezien hij de gevaren die politiek-bedrijven in een oligarchie meebracht, op de toppen van zijn vingers aanvoelde, ondersteunde hij de democratische beweging met uiterste voorzichtigheid, maar toch krachtig en op het juiste moment, terwijl hij de interne en Europese mogelijkheden daartoe in zijn handelen betrok. Zoals ten aanzien van de burgerlijke beweging, heerste met name ten aanzien van Paulus een langdurig misverstand dat door de orangistische geschiedschrijving in het leven is geroepen en in stand gehouden: wie de Oranjedynastie niet vereenzelvigde met het nutteloze, corruptieve patronagestelsel en zijn gunstelingen, gold als antiprinsman. In praktijk kwam het daar wel op neer omdat de stadhouder zich met dat stelsel vereen-

17) Suringar, *Paulus*, 69.

zelvigde. Maar terwijl Paulus Willem V een andere, sterkere positie wilde geven binnen een hervormde staat, zou het patronagesysteem het Oranjehuis van de middengroepen vervreemden en tot zijn ondergang leiden.

Na de contrarevolutie van 1787 wilde men Paulus wel ontslaan, maar men kon niet gemakkelijk vat op hem krijgen. Overigens was men algemeen overtuigd van zijn grote capaciteiten, wat zelfs zijn vijand Harris moest erkennen toen hij zei dat het departement van Paulus het enige in de Republiek was dat zijn zaken in orde had. Harris die zijn capaciteiten vreesde, drong bij Van de Spiegel voortdurend op diens ontslag aan, waartoe deze zijn medewerking toezegde. Men moest alleen nog de stok vinden om te slaan en daarvoor zorgde Torck van Roosendaal die een brief van Paulus onderschepte, op grond waarvan hij in 1788 uit zijn post gezet werd.

Reeds vóór 1780 had hij Tydeman geschreven dat de Republiek een nieuw algemeen staatsrecht nodig had als grondslag der noodzakelijke hervormingen, maar dan wel een Nederlands staatsrecht. Temidden van het heersende defaitisme en verbittering van de restauratietijd schreef Paulus dat staatsrecht in zijn verhandeling *Over de Gelijkheid der Menschen*, het program der verslagen democratische beweging, van de Bataafse revolutie van 1795 en van de latere hervormingen in de 19e eeuw. Het vrijheidsbegrip van de achttiende eeuw moet men vooral negatief zien, als een negatie van de vrijheid in het heerlijke staatsrecht van 1587: als heer over andere mensen te regeren, krachtens eigen recht, is in strijd met de natuurlijke rechten van de mens, die in de Bijbel hun uitdrukking vinden; dat heerlijke recht kan evenmin ontleend worden - zoals dat in de Republiek gebruikelijk was - aan het recht van geboorte uit de regentenstand. In de discussie die toen reeds tussen Rousseau enerzijds en Burke anderzijds gevoerd werd, distancieerde hij zich van beiden: van Rousseau's volonté générale, inzoverre daar gevaarlijke totalitaire tendensen in zaten, en van Burke's starre behoudzucht die feitelijk het oligarchische Engelse parlement als het non plus ultra van menselijke wijsheid en dus als onveranderlijk verdedigde. Door deze publicatie van 1793 groeide Paulus tot de onbetwiste leider der middengroepen, ook

omdat hij de enige regent was die de burgers niet als hulptroepen voor een oudpatriotse cabaal had beschouwd. Vergelijkt men de politieke theorie van Paulus met die van Hogendorp, zoals men die terugvindt in zijn dagboek en latere ontwerpen van grondwet, dan heeft men naast elkaar een vertegenwoordiger van het moderne, en een vertegenwoordiger van het Oudeuropese staatsrecht. De onveranderlijke leer van Hogendorp was dat sommigen door geboorte voorbestemd zijn om te regeren, terwijl de massa alleen moet gehoorzamen en door arbeid moet zorgen voor de rijkdom en welvaart der heren, opdat ze, ongehinderd door materiële zorgen, hun aandacht aan de staatszaken kunnen wijden. De leer der politieke gelijkheid, die de democraten van de 18e eeuw met de liberalen van de 19e eeuw verbindt, staat diametraal tegenover de heerlijke theorie van Hogendorp, die desalniettemin generaties lang als de eerste liberaal van Nederland gevierd is.

Zo aan de restauratietijd weinig aandacht door de geschiedschrijving geschonken werd, een uitzondering daarop vormen de hervormingspogingen van het ministerie - Van de Spiegel. Nadat men de soevereiniteit der heren, der lokale eenheden en gewesten had hersteld, en daarmee hervormingen had geblokkeerd, ging Van de Spiegel op zoek naar de quadratuur van de cirkel, alsof de hervormingspogingen van de Grote Vergadering van 1651 en van de buitengewone Staten-Generaal van 1716/17 niet door die factoren waren mislukt die men in 1787 zo naarstig had hersteld. Vier jaren lang vergaderden en spraken de Staten-Generaal over verbeteringen van de financiële bijdragen der gewesten ofwel de quotentabel, over de marine, de defensie en de financiën, stelden bergen rapporten op en tegenrapporten. Wat de ene stad goedkeurde, wees de andere van de hand, en wat het ene gewest een verbetering vond, oordeelde een ander gewest rampzalig. Toen men in 1792 ondanks alles enkele papieren hervormingen tot stand had gebracht, bleek alle inspanning vergeefs geweest te zijn. Wie kon de doorvoering der hervormingen afdwingen? Men had een grote nieuwigheid ingevoerd door voortaan gewesten te dwingen om hun quoten aan de Unie te betalen, indien ze in gebreke bleven. Wat was het uiteindelijke resultaat? De gewesten betaalden voortaan

gemiddeld slechts 71 % van hun quoten, wat minder was dan vóór de hervorming.

De Westindische compagnie was niet meer te redden, Van de Spiegel kon haar slechts failliet laten verklaren. De Oostindische compagnie, wier failliete staat door een lening van uiteindelijk 130 miljoen gecamoufleerd werd, trachtte men op de been te houden door hervormingen in de koloniën zelf. Een commissie-Nederburgh werd met uitgebreide volmachten naar de Oost gezonden, niet om politieke hervormingen door te voerens zoals Engeland in India gedaan had, doch om het financiële rendement der in ontbinding verkerende Oostindische compagnie op te vijzelen. Het kon niet anders of het koloniale beheer in de nadagen der compagnie weerspiegelde die van het moederland, wat door De Haan in zijn *Priangan* in 'geuren' en kleuren beschreven is. Een lid van de regering in Batavia haalde zonder veel inspanning een jaarinkomen van ongeveer 200.000 gulden, en de man die te zorgen had voor 'de zaken tot den inlander' was goed voor 250.000 gulden per jaar. Men had zich de moeite en de hoge kosten der commissie-Nederburgh wel kunnen besparen, want de hervorrningspogingen, die zich als in de Republiek zelve binnen het oude patroon bewogen, mislukten, moesten wel mislukken. Waar was het gezag dat ze had kunnen invoeren, om niet te spreken over uitvoeren? Dat de commissie-Nederburgh niet inging op de verzoekschriften van de burgers en boeren van Zuid-Afrika, die zich van de commerciële uitbuiting door de compagnie wilden bevrijden, stond bij voorbaat vast, doch ook het rendement der compagnie wist zij niet te verbeteren. Want de Bataviase oligarchie palmde in korte tijd Nederburgh in en hervormde de hervormer op haar manier. Toen in 1795 de oorlog met Engeland uitbrak, beschikte de compagnie dan ook slechts over drie eigen zeewaardige oorlogsschepen, en verder nog over twee schepen die het moederland nog naar de Oost had weten te zenden.

De al in 1787 beginnende aristocratische revolutie in Frankrijk ging in 1789 over in de grote democratische Revolutie .van het Westen die op den duur het einde betekende van het Oosteuropese recht, niet slechts in Frankrijk maar ook in grote delen van West-Europa. Het jaar 1789 betekende naar de woorden

van Thorbecke ‘het tijdstip der overmagt van de nieuwigheid over het oude’. (98) Toen in 1792 de Franse Republiek de oorlog verklaarde aan Oostenrijk en Pruisen, kreeg die revolutie een Europees karakter. In 1793 raakte ook de Republiek der Nederlanden daarin betrokken doordat Frankrijk op 1 febr. de oorlog verklaarde aan de Engelse koning en zijn bondgenoot de stadhouder. Na korte schermutselingen stortte de Republiek die veel machtiger vijanden weerstaan had, in het voorjaar van 1795 roemloos ineen, en daarmee het heerlijke bestel.

Over de ondergang van het Westromeinse rijk in de 5e eeuw na Chr. wordt in de historiografie een discussie gevoerd in hoeverre dat eens zo machtige rijk ten onder ging door eigen verval, dat tengevolge en tijdens de tweede Punische oorlog een aanvang nam, dan wel door het buitenlands geweld van betrekkelijk kleine Germaanse stammen. Over de ondergang van de eens zo beroemde Republiek is ook in de Nederlandse geschiedschrijving een bedekte strijd der meningen gevoerd. Onder invloed der heerlijke geschiedschrijving van Kluit, Hogendorp, Groen van Prinsterer en vele anderen en tengevolge van het opkomend nationale gevoel met chauvinistische elementen na 1848 is in onze geschiedenisboeken de theorie van het buitenlandse geweld overheersend: de Franse troepen veroverden ons land en de Bataafs-Franse periode zou zelfs de economische ondergang der ‘rijke’ Republiek veroorzaakt hebben.

In zijn *Historische Schetsen* waarin Thorbecke de overgang van het oude Nederland naar het nieuwe analyseerde, poneert hij de verval-theorie. ‘Bij één punt laat ons stilstaan, hoorders: hoe de Repubhek te niet ging. Indien gij mij vergunt te zeggen wat ik meen, belijdde ik, dat mij de intogt der franschen schijnt het verval eer blootgelegd dan te weeg gebragt te hebben. Zij hebben de schim verjaagd eener Republiek, die door eigen krachteloosheid reeds was bezweken’. (82) Zijn historische beschouwingen die met de vrede van Utrecht in 1713 beginnen en met de februari-revolutie in Frankrijk van 1848 eindigen, cirkelen voortdurend over het interne verval van de Nederlandse staat en de pogingen die tot herstel zijn ondernomen. Bij het ontstaan der Republiek en de Unie drong dat verval, in de vorm van gezagsloosheid, het land binnen waarvan de verwoestende

invloed zich tijdens de 18e eeuw in toenemende mate ging vertonen, in alle aspecten van het leven der gemeenschap, ‘een, onder de Unie ingedrongen, *nationaal* verval, erger dan de slechtste en veegste Staatsinrichting’. (116)

Symptomen daarvan waren de revoluties van 1747/48, de grote revolutie van 1780/87, de methode der contrarevolutie en de restauratiepolitiek. De rechtspraak is niet los te denken van de politieke structuur der gewesten. Ofschoon de Hollandse Staten drie vergeefse pogingen deden om de rechtspraak te hervormen, moest W. Schorer, president van de raad van Vlaanderen, erkennen ‘dat onze *vorm* en *manier* van procedeeren gantsch melaats is, en dat niet alleen in het civiele, maar zelfs in het crimineele’.[19] De sociale verwording van de Nederlandse arbeidersklasse kwam voor een groot deel voort uit de zieke economie. De fiscale toestand was slecht want Holland moest tijdens de restauratietijd 81,5 miljoen schuld maken[20] en kon in 1794 geen geld meer geleend krijgen. De Franse staatsschuld die de naaste aanleiding tot de Revolutie werd, wordt in de geschiedschrijving gebrandmerkt als het bewijs hoe slecht en onbillijk het belastingstelsel was tijdens het Franse ancien régime en wat een verspillingen hof en hofadel zich veroorloofden. Frankrijk nu had met zijn 25 miljoen inwoners in 1787 een staatsschuld van 4 miljoen livres, terwijl de Republiek op een bevolking van 1½ miljoen mensen, dus zonder de generaliteitslanden, een schuld achterliet van 787 miljoen gulden, zodat de schuld per hoofd der bevolking in Nederland vijfmaal hoger was dan in Frankrijk. De Republiek wordt eigenlijk als rijk beschouwd omdat enkele mensen tijdens de verslechterende economie der 18e eeuw anderhalf miljard gulden in het buitenland hadden belegd.

Ernstiger teken van nationaal verval was dat de gemeenschap, vooral tengevolge van de gevoerde terroristische politiek, gesplitst was in een Oudnederlandse natie van heren, en een Bataafse van ingezetenen. Bewust kozen de burgers de naam

19) W. Schorer, *Vertoog over de Ongerymdheid van het Samenstel onzer hedendaagse Regtsgeleerdheid en Praktijk*, 1776, 3.

20) W.M. Zappey, *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg* (Alphen aan de Rijn, 1967), 23.

Bataven daar zij zich niet meer identificeerden met de natie die in 1787 de overwinning behaald had. De nationale identiteit ging voor lange tijd verloren.[21)] De naam Bataven symboliseert in de Nederlandse geschiedenis de verschillende stadia die het begrip vrijheid heeft doorlopen. Regenten van de 17e eeuw als Hugo de Groot vergeleken de Hollanders graag met de Bataven en noemden Holland dikwijls *Batavia* of *Respublica Batavica*, waarbij de Bataven symbolen werden van de heerlijke vrijheid. Op het einde der 18e eeuw kozen de burgers deze naam om daarmee de nieuwe, de democratische of republikeinse vrijheid aan te duiden.

Het einde der Republiek bevestigt nog eens de opvatting van het nationale verval. Voordat de Franse troepen de Republiek binnenvielen, kwamen de boeren en burgers in Zuid-Afrika in opstand tegen de Oostindische compagnie, en werden er twee boerenrepublieken uitgeroepen. Begin januari 1795 staken de Franse troepen de grote rivieren over. Het moment was gekomen dat 'de nationale krachten' die volgens de oligarchische geschiedschrijving in 1787 spontaan waren losgebarsten om de 'oude constitutie' te redden op hun waarden getest zouden worden. De Staten-Generaal deden een oproep tot vrijwillige dienstneming om de 'vrijheid' te redden, maar uit het 'ware volk' meldden zich maar enkelen, terwijl de democratische patriotten overal in actie waren om de Franse troepen te helpen. Ook voor de orangisten was de tijd gekomen hun oranjeliefde te bewijzen en ook hun trouw aan de patroon. Hoe zou zich de zgn. semi-monarchale positie van Willem V openbaren in een periode van crisis?

Ieder land gedroeg zich in de onderhandelingen met de Fransen op zijn manier, als soeverein land: eerst capituleerde Utrecht, toen kwam Holland aan de beurt. De Hollandse Staten trachtten zo gunstig mogelijke vredesvoorwaarden te bedingen en zagen zelfs een kansje om tegen geldelijke vergoedingen de oligarchische standenstaat Holland uit de baaierd der omwente-

21) J.C. Boogman, *Die Suche nach der nationalen Identität, die Niederlande 1813-1848* (Wiesbaden, 1968); de auteur behandelt dit probleem in de eerste helft der 19e eeuw.

lingen te redden. Zo op het eerste gezicht leek hun plan kansloos. Hoe zou het land van de nieuwe orde een oligarchie kunnen erkennen? Nadat echter op 27 juli (9 thermidor) 1794 Robespierre en met hem de jacobijnen en sans-culotten ten val waren gebracht, was de Franse Revolutie over haar hoogtepunt heen en ontstond er een reactie. De nieuwe klasse van gezeten burgers of notabelen nam het bewind over en schakelde de kleine burgers, de winkeliers en handwerkslieden uit. Deze regering van Thermidoriens was niet revolutionair, wenste in eigen land geen volksbewegingen maar ook niet in andere landen opdat ze Frankrijk niet zouden besmetten, en zij was uiterst gevoelig voor financiële aanbiedingen, die zo bruikbaar waren voor de oorlogsvoering. Kansloos waren de regenten bij de regering der Thermidoriens zeker niet.

Het opstellen der capitulatie-voorwaarden was derhalve een gewichtig werk, omdat het ditmaal ook de regeringsvorm zou betreffen. Wat had nu de ‘semi-monarch’ Willem V bij het opstellen daarvan in te brengen? Niets. De Gecommitteerde Raden stelden de artikelen op en toen ze klaar waren, nodigden ze één keer de stadhouder, het integrerend lid, uit om hem de artikelen mede te delen, en de motieven daarvan. Tot zijn pijnlijke verbazing vernam Willem V dat in die capitulatie-artikelen over de erfstadhouder en zijn dynastie niet werd gerept. Toen de stadhouder naar de reden vroeg, kreeg hij ten antwoord: ‘omdat de oorlog niet aan de Republiek, doch aan hem was verklaard, had men gemeend zich daarvan te moeten, onthouden; elke voorslag te zijnen gunste zou moeilijkheid geven’.[22)] Hoe stond het nu met de ‘oranjeliefde’ van deze regenten, de mensen die uit liefde voor het Oranjehuis, zoals de traditie wil, in 1787 de stadhouder hadden hersteld? Deze Hollandse Staten en Gecommitteerde Raden bestonden toch uit de overwinnaars van 1787, uit orangisten en gezuiverde *aristocraten*. Niettemin, ze lieten de stadhouder en het Oranjehuis vallen, om daarmee hun eigen onderhandelingspositie te verbeteren, ofschoon Frankrijk de uitsluiting van het Oranjehuis

22) Th. Jorissen, *De Overgave van Amsterdam in Januari* 1795 (Amsterdam, 1884), 61.

niet eens geëist had. Dat alles werpt nog eens een schril licht op het ‘staatsrecht’ van de Republiek en de standenconstituties. Ofschoon ze pas enkele jaren geleden de eed op de constitute hadden afgelegd en nog een mutuele acte van garantie getekend, was de constitute, ook die van 1788, een perpetuum mobile, door machtsverhoudingen bepaald.

Bitter gestemd verliet de stadhouder de vergadering der Gecommitteerde Raden, en deze gebeurtenis was de directe aanleiding voor Willem V, om op 18 jan. 1795 het land te verlaten en naar Engeland over te steken. Voor hem werd het een afscheid voor altijd. Liever was hij naar zijn Nassause landen gegaan, doch wind en drijfijs maakten dat onmogelijk. Door zijn orangisten uitgeschakeld, door de middengroepen met ‘tiran’ betiteld die aansprakelijk werd gesteld voor de plunderingen van 1787, en door het proletariaat nagekeken, verdween de laatste stadhouder uit het Nederlandse gezichtsveld, en daarmee de Oranje-dynastie. De enigen die hem nog wilden handhaven, waren de buitenlandse mogendheden Engeland en Pruisen die hem hadden hersteld en zich voor de constitutie van 1788 garant hadden gesteld. Pruisen evenwel, dat zijn handen vrij wilde hebben voor de derde en laatste deling van Polen, had zich al uit de Europese coalitie tegen Frankrijk teruggetrokken en had Frankrijk laten weten dat het zijn garantie van 1788 liet vallen en dus niet meer voor de stadhouder zou opkomen. Zo bleef nog alleen Engeland over.

In Engeland kreeg de stadhouderlijke farnilie voorlopig het paleis van Kew toegewezen. Ondertussen ontwierp William Grenville, die in aug. 1787 door Pitt met speciale missie naar de Republiek gezonden was, een verklaring waarin de stadhouder aan de gouverneurs der Nederlandse koloniën de opdracht gaf hun gebieden onder Engelse bescherming te stellen, en de Engelse schepen bij hun aankomst als schepen van een bevriende en verbonden mogendheid te beschouwen. Op 7 jan. 1795 ondertekende Willem V deze verklaring van Kew, en kreeg van de Engelse regering de garantie dat zij bij de vrede die koloniën terug zou geven, mits de constitutie van 1788 dan werd hersteld. Zo werden patronagestelsel, Engelse invloed en koloniaal bezit met elkaar verbonden, buiten de Nederlandse

regering om. Deze noodlottige ontwikkeling lag al opgesloten in de restauratie van 1787, de constitutie van 1788 en met name in het verdrag dat de Republiek in 1791 met Engeland had gesloten. Als brieven van Kew werden deze brieven naar de verschillende koloniën gezonden.

In deze onvoorstelbaar grote politieke en geestelijke chaos der laatste jaren, en in het uiteenvallen van de gemeenschap in dynastie, heren en nieuwe natie, openbaarde zich het nationale verval waarin de Republiek terecht was gekomen, wel op trieste wijze.

XI Oligarchische interpretatie in de Nederlandse geschiedschrijving

Men zou de tweede helft van de 18e eeuw, en zeker de jaren van 1780 tot 1787, een bijna vergeten en weinig beschreven episode van ons verleden kunnen noemen. Niettemin waren zowel de aristocratische als de democratische revolutie autochtone, Nederlandse bewegingen met een algemeen-Europees patroon; ja, de hervormingsdrang kwarn hier zelfs eerder en met meer kracht tot uiting dan in Frankrijk, omdat ons land meer hervorming nodig had dan Frankrijk, en de lijnen van het nieuwe Nederland werden in die jaren door de democraten getrokken. Weliswaar schreven velen over ‘de patriottentijd’, doch de meeste historici waren bevangen door wat voorgangers reeds geschreven hadden, en dat was het oligarchisch-orangistische geschiedbeeld. Omdat deze voorstelling de achttiende eeuwse structuur ter zijde liet en de terreurpolitiek der orangisten en *aristocraten* niet behandelde, werd die ‘patriottentijd’ zo'n vreemde geschiedenis met onbegrijpelijke mensen, waar allerlei onwaarschijnlijke gebeurtenissen te voorschijn sprongen als Aphrodite uit het hoofd van Zeus.

Hier willen we slechts dat ene aspect der oligarchisch-orangistische geschiedschrijving behandelen, namelijk dat de terreurpolitiek en de strijdwijze der orangisten in dat beeld verdwenen zijn. Inderdaad verdwenen, want kranten, brieven, boeken en pamfletten uit die jaren behandelen de gebeurtenissen zoals ze werkelijk hebben plaatsgevonden. Verberne was de enige historicus na de reactie van 1801, die deze terreur doorzag. ‘Feitelijk staat men bij deze volksterreur voor een vreemd, nog nimmer bestudeerd element in onze geschiedenis, voor de vraag namelijk in hoeverre het toenemend maatschappelijk pauperisme en de geestelijke verwording van ons werkende volk de zaak van het orangisme geschaad hebben door het dienstbaar te maken aan een onbezonnen demagogie’.[1)]

1) L.G.J. Verberne, ‘De laatste jaren van de Republiek, 1787-'95’ in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VIII, 393.

Het was Verberne, die het feit maar zeer beknopt vermeldde, niet meer gegeven dit thema aan een nader onderzoek te onderwerpen. Op te merken valt dat hij in zijn aanhaling niet duidelijk maakt wie het proletariaat nu eigenlijk dienstbaar gemaakt heeft, en dat hij de indruk wekt alsof het orangisme samenviel met de belangen en de politiek van het Oranjehuis.

Doordat de terroristische methode der orangisten en *aristocraten* de historische mist ingingen, kregen vele feiten schijnverklaringen of kwamen ze op hun hoofd te staan. Toen Willem V in juni 1787 weigerde om naar Den Haag te gaan en daar het sein aan het proletariaat te geven, verklaarde men dat uit zwakheid van wil, en toen de Hollandse Staten de toegang aan de prinses ontzegden, verklaarde men dat uit domme halsstarrigheid. In zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* waardeert Geyl de hervormingsbeweging in de Republiek, maar als hij de observatie-corpsen in Holland behandelt die het platteland tegen het orangistische schrikbewind moesten beschermen, spreekt hij van een ‘patriots schrikbewind’.

Toen Colenbrander op het einde der 19e eeuw het gangbare beeld van onze tweede grote crisis overwoog, kwam hij tot de bewonderenswaardige conclusie dat het op hem de indruk van ‘een onnatuurlijk rumoerige klucht’ maakte en dat het hem onbegrijpelijk voorkwam waarom de mensen van die tijd ‘nu al die grimassen’ maakten. Inderdaad, beter had de historische idee die de heerlijke geschiedschrijving van Kluit, Hogendorp, Groen van Prinsterer, De Bosch Kemper en anderen van deze revolutionaire periode gevormd hadden, niet gekarakteriseerd kunnen worden. Deze oligarchische interpretatie mist immers de historische rationaliteit, doordat ze de redelijkheid der handelende personen niet erkent en geen algemeen geldende motieven voor hun daden vermag te geven.

Terecht legde Colenbrander zich niet bij deze kluchtige historiografie neer noch accepteerde hij de irrationele verklaringen die orangisten en *aristocraten* aan de gebeurtenissen gegeven hadden. Maar in plaats dat hij de interne geschiedenis der lokale eenheden en der standenstaten, hun praktijk van bestuur en rechtspraak, hun belastingstelsel en sociaal-economische politiek, kortom de oorzaken der ziektesymptomen be-

studeerde, toog hij naar het buitenland om in de archieven van Londen, Parijs en Berlijn achter de waarheid te komen. En hij vond ze ook! Die buitenlandse reis maakte hem de *causa sufficiens* der Nederlandse revolutie duidelijk, de ware verklaringsgrond die natuurlijk aan de historici-thuisblijvers, 'ons kleine broertje en zusje' verborgen was gebleven: het waren de buitenlandse gezanten die aan de touwtjes trokken! De klucht die hij bij de gangbare geschiedenisboeken had aangetroffen, maakte hij tot een tafereel uit een marionettentheater. De vreugde over die ontdekking beschrijft hij als volgt. 'De indruk dien wij er thans (na de studiereis) van mededroegen was niet ongelijk aan dien, welke groote menschen plegen te ontyangen van een marionettentheater. Wij zagen Jan Klaasen en zijn wijf; wij hoorden hun vervaarlijk geschreeuw; het regende scheldwoorden en klappen. Lachende stonden wij wel even stil en keken opnieuw het gekspul aan. Maar wij zagen het anders als ons kleine broertje en zusje: *hen* hielden uitsluitend de kapriolen bezig die nieuw voor hen waren; ons belette het paarsbonte achterdoekje niet, ons den man voor te stellen die aan de touwtjes trok'. (VIII-IX) De man aan de touwtjes was beurtelings de Franse, Engelse of Pruisische gezant. Het geheim dat hij in het buitenland gevonden had, bracht hij onder het grote publiek, in zijn *De Patriottentijd* (1776-1787), en de boeken die hij over de Bataafse en de Franse periode schreef, waren feitelijk variaties op hetzelfde thema. Deze kluchtige marionetten-geschiedschrijving maakte geweldige opgang en overwoekerde wat er nog aan normale geschiedschrijving was overgebleven.

Verontwaardigd keerde Geyl zich tegen het uitgangspunt, de methode en het beeld van Colenbrander: 'een Nederlandse voorstelling kan het nooit zijn'.[2)] Toch kunnen nationale gevoelens, hoe gekwetst die ook mogen zijn, niet de laatste gronden vormen waarom een historisch idee onaanvaardbaar is. In Colenbrander nu had de interpretatie van orangisten en *aristocraten* zich vermengd met de chauvinistische die na 1848 opkwam. Deze vorm van geschiedschrijving kan men anekdotisch noemen omdat ze de normale menselijke verklaringen, soms

2) P. Geyl, *Studies en Strijdschriften* (Groningen, 1958), 169.

bewust soms onbewust, niet gaf. De revolutionaire beweging, die zijn ontstaan vond in het politieke, geestelijke en sociaal-economische verval der Republiek, in haar middeleeuwse en oligarchische structuur, werd verklaard uit buitenlandse gezanten en Franse ideeën. Wanneer men inderdaad die ziektesymptomen en de orangistische terreur uit de geschiedenis van onze achttiende eeuw weglaat, is men wel gedwongen zijn toevlucht tot anekdotische verklaringen te nemen.

Uitermate boeiend is de vraag waarom deze kluchtig-anekdotische geschiedschrijving zo'n geweldige opgang kon maken? Ofschoon het antwoord een uitvoerige studie waard is, worden hier slechts enkele factoren aangeroerd die dit interessante fenomeen aannemelijk kunnen maken.

De allereerste reden zal men moeten zoeken in het feit dat Nederland, grotendeels al vanaf de middeleeuwen, door stedelijke en rurale heren werd geregeerd, tot 1848 toe, waarin alleen de periode van 1795 tot 1801 een onderbreking vormt. Daarmee correspondeerde een heerlijk beeld van ons nationale verleden, veelal gevormd door cliënten-historici, zoals op vrij natuurlijke wijze door Wagenaar, en op geforceerde manier door Kluit in verscheidene werken doch vooral in zijn *Historie der Hollandsche Staatsregeering*; nog in de 19e eeuw hoopten sommige regenten dat Thorbecke in Leiden zich als een tweede Kluit zou ontpoppen. Toen nu de heren na de Opstand van 1572 de landsheer uitschakelden en de ongedeelde soevereiniteit wisten te verwerven, zagen ze zich met twee, vrij zwakke tegenstanders geconfronteerd: de landsheerlijke aspiraties van W. van Oranje en de uit de middeleeuwen stammende invloed der burgerij. Beide gevaren wisten ze volledig uit te schakelen. Ten aanzien van Oranje kwam nu de voorstelling dat de heren hem wel tot graaf hadden willen maken, maar dat dit edele plan door zijn plotselinge dood werd verijdeld. Wanneer burgers in opstand kwamen tegen het absolutisme en wanbeheer, waren dat ‘abnormalen’, want hier, in het land der vrijheid, ‘waar vrijheid eeuwen stond’, was alles uitstekend. Of ze probeerden zo'n beweging belachelijk te maken. Uit de correspondentie der orangisten in de jaren 1780 tot 1787 kan men lezen dat hun propaganda daarop bewust werd gericht, via allerlei pamfletten

en kranten, waarbij dan allereerst gezorgd moest worden dat hun terreurpolitiek niet in de openbaarheid kwam. Ten aanzien van de ‘natuurlijke’ groei van dat heerlijke beeld mag men niet vergeten dat de geschiedschrijving over intern-politieke vraagstukken, in concrete vorm, even onvrij was als in welk onvrij land van onze tijd.

Een tweede reden is de rol die het Oranjehuis tijdens de Nederlandse revolutie en de contrarevolutie heeft gespeeld. Met klem had Hogendorp prinses Wilhehnina in 1787 erop gewezen dat de terreurpolitiek der contrarevolutie ‘een ondoordringbaar geheim’ moest blijven, omdat haar bekendworden de ondergang der Oranjedynastie en der orangisten tot gevolg zou hebben. De ware toedracht evenwel was tijdens de periode van 1785 tot 1801 wel bekend, en druk besproken; ze verklaren de anti-Oranje stemming in de Bataafse revolutie, en vele andere gebeurtenissen. Na de reactie van 1801 verdwijnt de vrijheid van drukpers voor de burgers, en herleeft de orangistische propaganda. Toen onder invloed der Zuidelijke Nederlanden in 1815 de vrijheid van drukpers werd ingevoerd, voelde kennelijk niemand zich nog geroepen ‘oude koeien uit de sloot te halen’, temeer niet daar Willem I een nationale politiek voerde. Uit de orangistisch-heerlijke geschiedschrijving, die de positie van Oranje semi-monarchaal, en deze revolutie een strijd van patriotten tegen Oranje noemt, zou de conclusie voortvloeien dat de Oranjedynastie allereerst verantwoordelijk is voor de contrarevolutie en haar methode. In werkelijkheid was de positie van Oranje instrumented en stond de stadhouder in dienst van bepaalde facties of cabalen en van adellijke families als Bentinck, Van Lijnden en andere; de rol van de Van Cittersclan is al uitermate illustratief. Bovendien ging de eigenlijke strijd niet tussen patriotten en Oranje, maar tussen de heren en de ingezetenen. Pas in mei 1787 sloot de prinses, toen ze geen uitweg meer zag, zich bij de Anglo-orangistische partij aan, terwijl Willem V, steeds innerlijk in verzet, zich op sleeptouw liet nemen.

De oligarchische of heerlijke interpretatie van ons verleden bleek zo machtig dat orangistische cabalen en hun geschiedschrijvers het Oranjehuis in hun beeld opnamen en vermaalden,

zodat de orangistisch-heerlijke geschiedschrijving gelijk gesteld werd met die van het Oranjehuis. Haar invloed op de historische voorstellingen in boeken, kranten en televisieprogramma's is zeer groot. Dat deze visie op onze geschiedenis zo'n opgang maakte, is ook nog uit andere factoren te verklaren. De orangistische oligarchie in de persoon van Hogendorp gesymboliseerd, wist zich twee identificaties toe te eigenen: de orangisten zijn de ware vrienden van het Oranjehuis en hun belangen identiek met die van de dynastie; de belangen van het Oranjehuis waren steeds identiek met die van Nederland. Wanneer men deze beide identificaties samenvoegt, volgt daaruit dat de orangisten de ware belangen van het land vertegenwoordigden. Zo laat Colenbrander de nationale geschiedenis tijdens de Bataafs-Franse periode samenvallen met die van Hogendorp, de ‘orangist par excellence’.

In het algemeen kan men zeggen dat de burgerlijke historici van de 19e eeuw zich gaarne achter deze kijk op ons verleden schaarden. Ze gebruikten al te gemakkelijk begrippen van hun politieke werkelijkheid voor het verleden. Ze beschouwden de Republiek als een staat, maar dan een staat met zeer zwak centraal gezag, en meenden dat het centrale gezag door een stadhouder versterkt werd. Al was dat waar voor militaire zaken en oorlogsvoering, niet voor de binnenlandse problemen die in de 18e eeuw aan de orde kwamen. Juist die binnenlandse problemen kregen bij hen weinig aandacht, omdat ze zich vooral met de Opstand, en vervolgens met de buitenlandse en economische politiek van de 17e eeuw bezig hielden. Ook gebruikten ze hun begrip van partij voor de politieke tegenstellingen in de Republiek, zodat de orangisten een partij werden, gedragen door liefde voor het Oranjehuis.

De eerste identificatie vindt weinig bevestiging in de hier beschreven geschiedenis. De orangisten waren geen partij vóór Oranje, doch leden van cabalen of facties die met hulp van de stadhouder in de lokale politiek wilden zegevieren. Ze hielden hem in de ondergeschikte positie van dienaar der ‘Heren Staten’ zowel na hun overwinning in 1748 als in 1787, en deze leer werd Willem V steeds ingeprent. De orangisten van Utrecht en Overijssel bleken de felste tegenstanders van de ‘tiran’.

De meeste prinsgezinden tekenden de *Acte van Verbintenis*, die de patronaatsrechten zwart op wit vastlegde, niet, en zij die het wel deden, waren onder druk gezet. De 'versterkingen' van de stadhouderlijke macht in de constitutie van 1788 kwamen, voor zover we kunnen nagaan, uit de Engelse koker, terwiji de 'oranjevrienden' er afkerig van waren en de *mutuele acte van garantie* slechts onder protest aanvaardden. In de onderhandelingen met Frankrijk stelden de orangisten en de gezuiverde *aristocraten* de vredesvoorwaarden vast, zonder dat ze de stadhouder daarin enige zeggingschap gavens en daarbij lieten ze het stadhouderschap ogenblikkelijk vallen om hun onderhandelingspositie te verbeteren. In de nood van 1795 leerde de stadhouder wel zijn 'vrienden' kennen: het republikeinse Frankrijk had om die uitsluiting niet eens gevraagd! Toen ze in 1801 weer tot de regering werden toegelaten, legden ze de eed op de constitutie af, die het Oranjehuis uitsloot, met als gevolg dat Willem V zich moest haasten om in de brieven van Oranienstein daaraan alsnog zijn goedkeuring te verlenen.

Van 'dé orangist' Hogendorp is het in 1787 moeilijk te zeggen of hij nu orangist was dan wel aanhanger van de *aristocratische* factie van Rotterdam. Ongetwijfeld behoorde hij, vanwege zijn grote bijdrage tot de contrarevolutie, na de omkeer tot de bijzondere gunstelingen. Doch onder het Staatsbewind (1801-1805) en onder koning Lodewijk trachtte hij, ofschoon beide malen tevergeefs, een ambt te krijgen, dat de erkenning van de constitutie zonder Oranje zou inhouden. Ofschoon de staatseenheid reeds vijftien jaren bestond, probeerde hij in 1813 deze weer op de helling te zetten door de soevereiniteit te verdelen over de standen en de landsheer, zoals dat in de middeleeuwen was. Een monarch zou in zijn staatsconceptie een anomalie zijn.[3)] Maar de gebeurtenissen liepen hem uit de hand zodat stadhouder Willem VI toch tot koning werd uitgeroepen, wat een streep door zijn politieke berekeningen haalde. Althans door zijn conceptie van staatsvorm, doch ten aanzien van de regering wist hij heel wat te bereiken. Opdat de aristocratie door ver-

3) C.H.E. de Wit, *De Strijd tussen Aristocratie en Democratie in Nederland, 1780-1848* (Heerlen, 1965), 304-326, over de problemen van 1813.

deeldheid niet opnieuw in groot gevaar zou komen, proclameerde hij het einde der partijschappen. Dit betekende niet dat tussen aristocratie en burgers geen strijd meer zou zijn - politiek gesproken bestonden voor hem geen burgers - maar dat de voormalige oudpatriotse, *aristocratische* en orangistische facties niet zouden herleven. Als voorzitter van de commissie van twaalf regelde hij, in aansluiting bij de grondwetten van 1801 en 1805, het kiesstelsel zodanig dat de oude oligarchie weer terugkeerde. Willem I was er de man niet naar om het Oranjehuis opnieuw als instrument te laten gebruiken. Het monarchale beginsel bleek, tenminste voor de centrale regering en de economische politiek, sterker dan het heerlijke. Teleurgesteld in zijn verwachtingen en gedwarsboomd in zijn opzet, nam Hogendorp in 1816 ontslag. Als men nagaat welk een gedragslijn Hogendorp in 1787, op nog vrij jeugdige leeftijd, wist te volgen en welk een geheime politiek hij wist te voeren, met name in zijn onderhandelingen met Brunswijk en bij de verovering van Gorcum, dan moet men de ontwikkeling van deze jaren niet met een *sancta simplicitas* ontleden. Hij werd de frondeur die bij vele regeringsfamilies weerklank vond, en de Belgische Opstand bood hen de gelegenheid tegen Willem I soortgelijke acties te ontketenen als ze, na het uitbreken van de Vierde Engelse oorlog, tegen Willem V ontketend hadden.

De tweede identificatie op grond waarvan de heerlijke orangisten zich de dragers der nationale politiek noemden, luidde dat de geschiedenis van het Oranjehuis altijd met die van het land is samengevallen. Hoe groot de verdiensten, die het Oranjehuis in zijn stadhouderlijke en monarchale positie voor Nederland heeft, ook mogen zijn, ze rechtvaardigen niet deze tweede identificatie, die de Bataafs-Franse tijd, waarin vele grondslagen van het moderne Nederland gelegd zijn, tot een anti-nationaal tussenstadium zou maken. Juist in die periode leerde men vergeten en vergeven, van beide kanten, en werd het ‘onoplosbare’ probleem der soevereine lokale eenheden opgelost, wat de basis zou leggen voor de monarchale positie van het Oranjehuis, in 1813. Op grondslag van die macht was het Oranjehuis, in de persoon van Willem I, in staat het algemeen belang te behartigen.

Wonderlijke gang der Nederlandse geschiedschrijving! Hadden het oligarchische verleden, vooral na 1801, en de rol der Oranjes in de nationale geschiedenis de blik op onze 18e eeuw, op de strijd der ingezetenen en op de terreurpolitiek der contra-revolutie verduisterd, de ironie der historie wilde dat de ingezetenen na 1848, toen ze burgers waren geworden en het heerlijke stelsel was verdwenen, de bestaande tendenties in die genoemde geschiedschrijving versterkten. Bij de algehele, zij het langzame, herleving voegde zich de geschiedschrijving die 'een aspect der nationalistische bewustwording' vormde.[4)] De groten onder de historici als Fruin en Bakhuizen richtten zich op de glorieuze jaren van de Opstand en de 17e eeuw, anderen als Van Vloten en Busken Huet bedekten de jaren van revolutie en strijd, waarin geen eclatante buitenlandse successen te verhalen waren, het liefst met vergetelheid, en zochten aansluiting bij de historie als hysterie, die na het belangrijke keerpunt 1801 een aanvang nam: de groteske verheerlijking van het heerlijke verleden. Deze richting ontwaarde de verworvenheden van de moderne tijd zoals de staatseenheid, de democratische rechten en het constitutioneel koningschap reeds in de tijd van de Republiek, en lieten deze verworvenheden dan bij de ondergang der Republiek in 1795 een sprong naar het 'roemrijke' jaar 1813 maken! Volgens deze chauvinistische visie begon reeds tijdens de Republiek de staatseenheid te groeien, al voegde men er dikwijls voorzichtigheidshalve bij dat dat proces 'onzichtbaar' verliep. In het voetspoor van Kluit zag men al democratische rechten in die lokale eenheden, die de burgers van de 18e eeuw nooit gezien of ondervonden hadden, en het werd dan ook volslagen onbegrijpelijk waarom de burgers de wapens opnamen en vrijcorpsen vormden. Via de bekende reuzesprong belandden die democratische rechten ook weer in de plannen van Hogendorp, die ze echter opborg voor betere tijden. Want in de Franse tijd had men te weinig potloden en papier gehad, aldus Hogendorp, om de burgers voldoende te kunnen ontwikkelen. Hogendorp die reeds een 'vurig aanhanger van het

4) C. Offringa, 'Aufklärung en Liberalisme', in *Bijdragen en Mededelingen* (Utrecht, 1969), 193.

Oranjehuis' was, kreeg zelfs nog het epitheton ornans van oranje-democraat, en eerste liberaal van Nederland. Eveneens 'onzichtbaar' verliep de constitutionele monarchie vanuit de samenwerking van Willem van Oranje met de standen naar de monarchie van 1813.

Dat 'evolutionistische proces' der Nederlandse monarchie verdient nadere aandacht omdat deze gedachtengang zo goed de heerlijke traditie in onze geschiedschrijving laat zien. Het ziet er dus als volgt uit: de Opstand schiep zo'n goede samenwerking tussen Oranje en de heren, dat deze vorm zich geleidelijk tot de moderne constitutionele monarchie ontwikkelde. Beide partijen overtroffen elkaar in edelmoedigheid: Oranje, vooral door ideële motieven geleid, verlangde niet eens naar de landsheerlijkheid, en de standen hielden niet op hem met voorstellen daarover te achtervolgen. Toen de standen op het punt stonden Oranje tot graaf te maken, werd hij in 1584 vermoord, wat deze landsheerlijke plannen omverwierp.

Na onaangename ervaringen met Leicester gaven de standen van Holland deze grafelijkheidsplannen op en zagen zich gedwongen het opperbewind, en dus de grafelijkheid, zelf te aanvaarden. In de *Deductie van 1587* rechtvaardigden ze hun handelwijze en hun staatsleer. Voorstellen van andere gewesten in een latere tijd om een Oranje tot graaf te maken, werden niet meer geaccepteerd. De constitutie van 1747/48, door revoluties opgelegd, vormde een nieuwe stap op de weg naar de monarchale positie, en die van 1788 schiep een koninklijke macht zonder de titel. De stadhouders van de 18e eeuw, zoals Willem IV en Willem V, wisten hun grote macht niet ten algemene nutte te gebruiken, lieten de kansen voor hervormingen voorbijgaan en de laatste stadhouder schoot schromelijk te kort, door het conflict over legeraugmentatie of vlootuitbreiding niet op te lossen en de oorlog tegen Engeland in 1780-84 slecht te leiden. In stille afzondering gedurende de Bataafse en Franse tijd, spon Hogendorp de draad der nationale en monarchale evolutie verder, wat zijn bekroning vond in de monarchie van 1813, door Hogendorp reeds lang voorbereid.

Het tweede deel van deze historische voorstelling kwam in deze studie reeds menigmaal ter sprake. De stadhouders, die

ten aanzien van interne aangelegenheden machteloos waren, worden als zondebokken de woestijn ingestuurd, en de zware feilen van het heerlijke stelsel werden op hun naam geschreven. Een monarchale gedachte aan de constitutie van 1788 ten grondslag leggen, is een innerlijke tegenstrijdigheid, aangezien de soevereiniteit der lokale eenheden en der heren voorop gesteld werd. En Hogendorp? Vanaf ongeveer 1810 wordt zijn ideaal een Republiek met landsheer, en daaraan is hij heel zijn leven trouw gebleven. Verberne merkte reeds terloops op, hoe zijn opstandsplan van 1813 als twee druppels water lijkt op zijn plan van contrarevolutie in 1787, en hoe hem de verwording van het oude bestel nooit duidelijk is geworden.

Ten aanzien van het eerste gedeelte bestaan er heel wat redenen, enkele kanttekeningen bij de daar gegeven gedachtengang te maken. Reeds in de Bourgondisch-Habsburgse tijd groeide de macht der lokale eenheden en der heren gestadig, ten koste van de landsheer. De Opstand van 1572 werd vrij snel een revolutie van die krachten tegen de landsheer, zodat ook hier de geschiedenis geen sprongen maakte. Zou Oranje, die in dienst stond der Staten, deze vloedgolf na de doorbraak kunnen keren en zelfs wenden? Vanaf 1580 werd tussen Oranje en de Staten van Holland en die van Zeeland over de opdracht der landsheerlijkheid onderhandeld. Na drie jarens in dec. 1583, was men zover dat beide partijen het over de kieskapitulatie eens waren geworden, die de voorwaarden bevatte waaronder de standen Oranje tot graaf zouden maken. Zij liet aan Oranje evenwel niet meer dan de titel van graaf.[5)] Deze overeenkomst moest eerst nog door alle leden van de Staten worden goedgekeurd, wat wel bewijst hoezeer de soevereiniteit der lokale heren praktijk van het staatsrecht geworden was. Bijna alle steden gingen accoord, maar Gouda en Amsterdam bleven bezwaren koesteren. Wat er in die besloten zittingen der vroedschappen gezegd en gedacht is, bleef binnen die beperkte kring. Uit die omheining der geheimhouding is slechts een rede van C.P. Hooft naar buiten gekomen, die hij op 9 juni, één dag voor

5) H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584* (Bonn, 1958), 168.

Oranje's vermoording in de Amsterdamse vroedschap hield. Wij hebben de landsheer Philips II, aldus de kern van diens betoog, niet met zoveel inspanning verdreven, om er nu een nieuwe voor in de plaats te stellen.[6] Hij stelde de vroedschap voor eerst de gemeente te raadplegen, voordat Amsterdam zijn fiat zou geven, en dat werd aanvaard. Toen bleek dat de secretaris bij vergissing in de notulen geschreven had dat Amsterdam accoord ging, besloot de vroedschap, nog op 9 juni, het zo maar te laten, al verklaarden de burgemeesters en andere regenten dat deze notulen niet 'obligatoir' waren. Enkele weken na de moord, begin juli, kwam er bij de Staten van Holland nog een schrijven van Oranje binnen, waarin hij erop aandrong de zaak der grafelijkheid toch eindelijk af te handelen.

Waren de standen werkelijk van plan aan Oranje grafelijke rechten te verlenen? Reeds de kieskapitulatie bewijst dat ze hem hoogstens de titel wilden verlenen. Hun revolutie richtte zich juist tegen de vroeg-moderne staat en reeds drie jaren later, in 1587, verkondigden ze in het geschrift van F. Vranck, de bekende *Deductie*, dat de standen reeds vanaf 1300 de dragers der volledige soevereiniteit waren. Zouden ze tot deze zwaarwichtige, onjuiste conclusie zijn gekomen in de drie jaren na de dood van Oranje? Ze verklaarden immers dat het zo ook moest blijven, zoals het vanouds was geweest, en bedreigden met straff en wie deze leer bestreed. Er waren wel voorstanders van de grafelijkheid, maar het reeds heersende staatsrecht maakte het onmogelijk een beslissing in de richting van een vroeg-moderne staat te nemen. Bovendien zijn in dat beeld de verhoudingen omgekeerd. Niet de standen trachtten een tegenstribbelende Oranje tot graaf te maken, maar Oranje trachtte de tegenstribbelende standen te winnen. Het was een conflict tussen werkelijke heren en een potentiële landsheer.

De aristocratische interpretatie als zouden de standen, in hun opzet van grafelijkheidsopdracht, door de dood van Oranje gestuit zijn, vindt men o.a. bij Kluit en Groen van Prinsterer. Op weinig overtuigende wijze weerleggen ze feiten die daarmee in strijd zijn.

6) *Memoriën en Adviezen van C.P. Hooft*, II, uitgegeven door H.A. Enno van Gelder (Utrecht, 1925, 1-10.

De vroedschapszitting van 9 juni 1584 werd niet in de vroedschapsboeken opgenomen, en dus ook niet de redevoering van Hooft. Wel veronderstelt Enno van Gelder dat ze in de geheime notulen zijn opgenomen, maar zekerheid bestaat er niet. Groen, verdediger van de standenstaat na 1813, is van oordeel dat het afwijzende standpunt van Hooft, dat van weinig dankbaarheid getuigde, zijn persoonlijke mening was: 'l'opinion était individuelle', en dat diens rede niet gunstig door de vroedschap ontvangen werd.[7] Daarbij rijzen toch wel enkele vragen. Indien dat anti-landsheerlijke standpunt alleen door Hooft werd ingenomen, waarom werden dan die zitting en Hooft's rede niet gewoon in de vroedschapsboeken opgenomen? Waarom nam dan de vroedschap het voorstel van Hooft aan om, vóór de beslissing, eerst nog de gemeente te raadplegen, ofschoon de Staten van Holland reeds in 1581 de stedelijke regeringen verboden hadden, de gemeente bij politieke beslissingen te betrekken? Kluit zegt wel degelijk dat Amsterdam uitvluchten zocht om de zaak te traineren. Maar zijn uitleg van Hooft's redevoering is eveneens weinig acceptabel: ik 'verbeelde mij, dat het Vertoog zelve, of later opgesteld, of een zachter uitlegging, dan gemeenlijk daaraan gehecht wordt, medebrengt'.[8]

Als Groen de laatste brief van Oranje uitgeeft, waarin deze bij de Staten op snelle afhandeling der grafelijkheidskwestie aandringt, vermeldt hij dat een annotatie aan de marge is aangebracht. Daarin staat dat deze brief begin juli, na de dood van Oranje, aan de Staten is aangeboden. Voor Groen, die meent dat de standen een onwillige Oranje met de grafelijkheid achtervolgden, een vreemd document. 'Si cette annotation est exacte . . . une pièce aussi remarquable, mais qui n'étoit guères flatteuse pour les Etats, ne se trouve pas dans leur Registres'. Als de Staten zo vóór de grafelijkheid waren, zou er toch geen reden zijn, ook dit stuk niet in de registers der Staten

7) *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange Nassau*, uitg. door G. Groen van Prinsterer, le série, VIII (1581-84), Utrecht, 1847, 425; voor de brief van Oranje, 428-433; zie J.H. Kernkamp, 'De houding van Amsterdam inzake de aanbieding der grafelijkheid aan den Prins van Oranje', in *Tijdschrtft voor Geschiedenis*, 1933, 113-119.

8) A. Kluit, *Historie der Hollandsche Staatsregeering tot het jaar 1795*, I, 1802, 359.

op te nemen. Die brief geeft vrij goed de verhoudingen weer, en het is onnodig de waarde van deze brief enigermate in twijfel te trekken door een hypothese: als die annotatie juist is, tenzij Groen motieven voor die hypothese wist te geven. Zo stuit men bij de ‘opgravingen naar ons nationale verleden’ voortdurend op sedimenten van de heerlijke interpretatie van onze geschiedenis, niet alleen bij de revolutie van 1780 tot 1787, de restauratie, de Bataafse en Franse tijd, en bij het zozeer omstreden jaar 1813, maar ook in vroegere tijden. Daarvan ontdaan, wordt de achttiende eeuw weer springlevend.

Zo komt de contrarevolutie van 1787 in een Europees licht te staan. Zij heeft grote invloed gehad op de Europese contrarevolutie van 1792, omdat haar succesvol verloop, met hulp van buitenlandse interventie, een les was voor hen die de resultaten van de Franse Revolutie te niet wilden doen.[9)] Dat Brunswijk tot leider der Europese machten tegen Frankrijk gekozen werd, had hij vooral te danken aan zijn ‘roemvolle’ tocht van 1787. Hoe weinigen echter wisten hoe die omkeer in werkelijkheid tot stand gebracht was? In ieder geval wel de Engelse ministers, met name Pitt en William Grenville. Het was niet zozeer Harris die Pitt overhaalde die acties van het proletariaat te gaan ondersteunen, dan wel W. Grenville.

Deze man werd ook de grote voorstander van de ‘underground war’ tegen de Franse Republiek, zoals de Nederlandse contrarevolutie grotendeels een ‘underground war’ was geweest. En deze had niet alleen succes opgeleverd, maar had Engeland weinig geld gekost, want de meeste bedragen waren als leningen gegeven. Is er verband tussen de ‘underground war’ van 1787 en die van 1794 en volgende jaren?[10)]

Tijdens de reactie van Thermidor, tweede helft van augustus 1794, toen de jacobijnen en sans-culotten van de Thermidoriens vervreemd raakten, waren de kansen voor een Anglo-royalistisch complot niet ongunstig. Om dat te organiseren zond de minister van buitenlandse zaken, William Grenville, William Wickham

9) J. Godechot, *Les Révolutions (1770-1799), (Paris, 1970)*, 118.
10) H. Mitchell, *The Underground war against revolutionary France, the missions of William Wickham*, 1794-1800 (Oxford, 1965), 51.

als geheime agent naar Zwitserland en gaf hem ‘a free hand in organising and subsidizing insurrection in France’.[11] Wickham, die enorme bedragen aan secret service money zou uitgeven, richtte zijn aandacht vooral op Lyon, als mogelijk centrum van contrarevolutie. Een belangrijke rol daarbij speelden de *bandes* of *compagnies* van criminele elementen, die door de royalisten gebruikt en door Wickham betaald werden, om aanhangers van de Franse republiek te overvallen en te vermoorden. Die *bandes* tonen duidelijke punten van overeenkomst met de groepen van stedelijke en rurale proletariërs, die door de orangisten en de *aristocraten* verzameld en betaald werden om de burgers en hun huizen te overvallen. Cobb merkt bij de Franse contrarevolutie een veel sterker crimineel aspect op dan bij welke vorm van Republikeinse terreur ook. ‘The Counter-Revolution was, however, much more closely identified with crime, and with the crirminally-inclined, than had ever been any of the forms of the republican Terror’.[12] In Frankrijk mislukte de contrarevolutie, in de Republiek slaagde ze, grotendeels omdat ze niet alleen crimineel van opzet was, maar ook op criminele elementen in de samenleving appelleerde.

In haar positieve aspecten heeft de Nederlandse revolutie weinig invloed op de Europese ontwikkeling uitgeoefend, daar het Nederlands weinig bekend en haar verloop uiterst gecompliceerd was, maar vooral toch omdat ze mislukte. Niettemin is haar plaats binnen het geheel der democratische ontwikkeling in de achttiende eeuw belangrijk: haar realiteit, ideeën en verloop, zowel van de aristocratische als van de democratische revolutie, vormen een proto-Franse revolutie. Reeds Thorbecke plaatste haar in zijn *Historische Schetsen* binnen het kader waarin ook Palmer haar behandelt.[13] ‘De voorboden der omwenteling waren bij ons vroeger verschenen, en hadden sterker aangeklopt dan in Frankrijk. De drang naar politische vernieuwing, sedert het midden der XVIIIde eeuw in gansch westelijk Europa werkzaam, had zich bij ons, vooral sedert 1747,

11) Dropmore Papers, III, XXXI.
12) R. Cobb, *Reactions to the French Revolution* (London, 1972), 37.
13) Palmer, *Democratic Revolution*, I, 323-341.

zowel in verschijnselen eener ongeneeslijke ziekte van hetgeen bestond, als in levenstekenen van hetgeen zou opvolgen, geopenbaard. De uitbarsting der franse revolutie, het tijdstip der overmagt van de nieuwigheid over het oude, is geenszins het begin harer geschiedenis, zij is enkel de beslissende slag eener ook hier lang voorbereide verandering geweest. Men herdenke inzonderheid de beweging der jaren, welken den pruisischen togt van 1787 onmiddellijk voorafgingen. Daarna had men, onder bedekking der Pruisen, een stervenden, reeds half ontwortelden boom weder, dacht men, vastgezet. Zoo dat de rasse, plotselinge val niemand kon bevreemden dan hem, die de geschiedenis der omwenteling vóór de omwenteling (van 1795) niet overzag'. (98)

Bijlage 1

een egt verhaal weegens het totaal plunderen van mijn ondergetekende op den 24 juni 1787 op hellevoetsluys

alsoo daar buyte het fort een niewe herberg in gewijd wierd en het volk dronken en vol daar van daan kwam zinge alderlij oranje liekens hetwelke doomienee huygens aan zijn voorduer stond niet konde hoore maar een van dat volk aangreep en zij dat hy dat niet doen en mogt dat zulks teege de plaake van den Lande was waarover dat dronken volk soo gebelgd werd dat sij den doomienee braaf op sloegen en vervolgens zijn glaase in sloege en toe met een volle ren naa mijn huys kwaame en daar ook wat glaasse in slaande en gooyde en toe weer naa den domienee lieppe. Maar alsoo daartoe twee schiltwagte kwaame daar niet veel deede als med steene de glaase ingooyde. in die tusse tijd had ik ook 2 schiltwagte gekreegen maar die hebben sij niet onsien. Maar hebbe toe eevenwel al an stuk geslaage en gegooyt wad zij maar konne waar op zij weer naa den domienee lieppe en verder de glaase in gooyde waarop ik aan de 2 schiltwagte vroeg waarom hij het volk niet verboode. maar ik kreeg tot antwoord *dat zij daar geen order toe hadde*, waarop ik de 2 schiltwagte zij als zij dad nied dorsten doen dat ik dan gewel met geweld te keer souw gaan als zij weer kwaame. waarop sij zavonds ten 11 uuren med soo een ijselijk woede weer kwaame wel 4 à 600 mensen en soo sterk met steene gooijde dat mijn vrouw in de kamer(?) zijnde om wat te bergen haar een steen tegen het hoof goyde dat zij voor dood neer viel. wij zulks ziende wierde boos soo dat ik met mijn twee zoons na boove op de zoosietijts kaamer liepe en vroege of het nog niet lang genoeg was. maar dat was pik op vier maar gooyde nog even sterk soo dat ik aan mijn soons order gaf om te laade en daaronder te schieten hed welk van die uitslag was dad wij daar 2 dood schoote en 5 kwetse waarvan een nog aan zijn wond overleede en een zijn arm is afgezed waarop zij mijn huys verliette en wegvluchte tot den 25 dito smorgens ten 12 uure wanneer dat gekoome was de leenmanne (Alderwerelt) met de stadhouder Brender à Brendes met vier dienders uyt den Briel. ik seg op die tijd kwaam soo wel het volk van slans werf als

boeve van buyte en maatroose van de scheepe in soo overmagtige aanvalle dat wij genootsaakd wierde te vlugte. dog toen wij vlugte hoorde ik brendes a brendes teege het grauw segge *hakke hakke maar jongens, wel plunderen maar niet steele wand dan zou ik U moette vatte* waar over ik soo boos wierd als mijn vrouw mijn nied hadde teege gehouwe ik hem zeekerlijk doot geschoote zou hebbe en hebbe mijn toen den 25 en 26 en 27 dito soo totaal geplunder en gestoole dat wij met ons 5 naakt en bloote moeste vlugte te nied meer als wij aan hadde den eene hier en den andere daar soo dat wij in geen vijf daage van elkandere wiste soo dat wij ten laatste hij onse vriende in den haag bij malkandere weederom kwaame tot onser aller blijschap dad wij malkaar nog fris en gesont mogte zien en bij welke plundering wij een verlies hebbe geleede van 20000 guide behalve nog een vast inkoome van 6 guide alle dag behalve nog mijn winkel en mijn aangenoome werke die ik altoos had en daar is nog gekoome ten laaste dad ik ingedaagd omme den 28 sept. 1789 te compareeren voor Den hoove van holland Zeeland en vriesland en med een bij mandement aresd geleg op die gelde welke mense van mijn op intres hadde. Soo dat Ued. wel begrijpe kan mijnheer dat die laaste korting met hed verande van de lijst bij welke ik per loopende week 56½ liever (livres) minder trek mijn al vrij wat ter harte heeft gegaan. derhalve soo stelle ik mijn in Ued gunst en voorspraak indien Ued daar wat aan doen kan en blijve Ued alle agting

St. Omer Den 23 sept. 1789
Mijnheer Ued. dienaar
Anthoni van Gogh
(coll. D.P., R)

Bijlage 2
Arnhem, 29 juni 1787

De jammerlijke gesteldheid van het thans voor de goede zaak verlooren Gelderland is zoo onbeschrijflijk voor den waaren menschenvriend. Indien er trekken te maaken waaren, krachtig genoeg om er een waarachtig tafereel van te schetsen, zoo zou dit opleveren een samenvoegsel van roofmoord en plundering,

uitgevoerd naar een te voren beraamd plan, door bezoldigden der geplunderden, aangezet door eenige hoofden der Oranje-cabaale om den voor hun reeds wankelenden militair door roof en moord den mond te stoppen en aan hun te verbinden. In Arnhem is dit onder anderen blijkbaar geweest doordien acht dagen voor de dag der algemeene woeden, de magistraat getoond heeft in staat te zijn, indien ze wilde, den militair in bedwang houden, zeker omdat hun boos ontwerp ter uitvoering niet rijp genoeg was. De zoons van Willem V passeerden op den noodlottigen Vrijdag, den 29 juni (1787) het verwoest Arnhem, en gaven aan de Militie om zich vrolijk te maken *f* 1000, tegelijkertijd zag men een lijfknecht van Torck van Rosendaal alwaar de jonge prinsen het middagmaal zouden houden, met een oranje cocarde op den hoed, de stad inrijden. Dit was het teken voor de militairen, waarvoor de oranje-cocardes reeds eenige dagen te voren in gereed gebragt waaren. Zij verschenen ermee als razende Bachanten, dat met genoegen door de meerderheid der regeering wierd aangezien, die ook aan de klagenden en hunnen ramp voorzienden Burgerij alleen ten antwoord gaven dat er geen gevaar te vreezen en alles slechts een aangepaste vrolijkheid was. Des namiddags ten 2 uuren vergaderde weders de magistraat terwijl de soldaten woedenden door de stad liepen met een oranjevaandel. Op de stadstoren wierd toen 't bekende Wilhelmus op de klokken gespeeld als 't teken van den aanval; . . . aanstonds begon toen de nimmer zoo gehoorde roof en plundering terwijl de militaire officieren een medaille op de borst hingen. De burgerij was buiten mogelijkheid van defensien. Bij de twintig huizen zijn totaal geruineerd, en bijna aan alle huijzen van weldenkenden glazen en deuren gebrooken. Dit noodlot treft thans alle de Geldersche steeden. 't Plan is al wat weldenkt te ontwapenen, om dus met des te meer maght naar Utrecht en Gelderland te kunnen rukken. Als (?) niet met meer kragt wordt door gewerkt is te vreezen dat dat de goede zaak verlooren is. Van tijd tot tijd komen er in Utrecht de ingezetenen van Gelderland aan die van alles beroofd in de beklaaglijkste toestand zijn. Overijssel loopt gevaar.

Verslag van Mathias
(coll. D.P., AA)

Register

Abbema, B.E., 82.
Adrichem, H.A. van, 232.
Alderwerelt, 127.
Appeltern, H. van, 33-34.
Bakhuizen van den Brink, R.C., 295.
Beelaerts van Blokland en Wieldrecht, G., 114.
Bennet & Hake, 33.
Bentinck, G.G., 105.
Bentinck, V.R., 46, 97-99, 250.
Bentinck van Rhoon, W., 14, 15.
Bentinck van Rhoon, W.G.F., 36, 76, 91, 114-116, 163-173, 183, 187-193, 250.
Berckel, E.F. van, 27, 37.
Bergh, L.Ph.C. van den, 266.
Beveren, W.A. de, 199, 200.
Bicker, J.B., 82.
Bigot, F., 39.
Bilderdijk, W., 35, 166.
Bleiswijk, P. van, 192.
Blocquery, C.J. van de, 80.
Blok, B., 81.
Boerman, C., 169.
Boetzelaer, C. van, 76.
Booy, Klaas, 251.
Bos, Willem, 179.
Bosch, B., 266-267.
Brantsen, D., 100-111, 175, 250.
Brender à Brandis, 127.
Broecke, P.A. van den, 204, 268-271.
Brunswijk, K.W.F., regerend hertog van Brunswijk, 138-149, 162-172, 173-192, 257-262.
Brunswijk, L.E., hertog van; adviseur van Willem V, 25, 50, 52.
Bruyn, D. de, 53, 250.
Camarthen, F.; later hertog van Leeds, 38, 47, 54-59, 78-99, 114, 132, 191-194.
Capellen, J.D. van der, 27-28, 40, 44, 60-61.
Capellen van de Marsch, R.J. van der, 100.
Citters, W.A. Kien van, 120-123.
Citters sen., W. van, 51-54, 86-99, 117-126, 163, 175, 191-199, 250.
Citters, Kien van, 120-122, 255.
Citters, W.A. van, 120, 121, 250, 271.
Citters jun., W. van, 91.
Citters, J.C. van, 122.
Cobb, A., 301.
Colenbrander, H.T., 39, 45, 288-289.
Dedel, W.G., 76, 81, 90.
Does, W.J.H. van der; heer van Noordwijk, 34.
Douglas, R., 232, 235.
Dusseke, B.C., 92; hij is vrijwel zeker dezelfde persoon als C.B. Dusseke van 168.
Dussen, A. van der, 232, 235.

Elsevier, J.J., 196.
Fagel, H., 30, 44, 75.
Fawcett, W., 165, 166, 199.
Finckenstein, F. von, 138, 145.
Fouw, J. de, 269-271.
Fox, Ch.J., 44-46.
Frederik II, koning van Pruisen, 35, 51, 133.
Frederik Willem H, koning van Pruisen, 70, 130, 133-137, 141-149, 162-173, 258-262.
Fruin, R., 295.
Fynje, W., 66.
Gevaerts, O., 38.
Geyl, P., 288-289.
Goens, R.M., 30, 31, 46, 47.
Gijselaar, C. de, 27, 37, 38, 194.
Gogh, A. van, 128-129.
Gordon, O., 64, 187.
Görtz, J.E. von, 71-74.
Gosse, P., 31-34.
Grenville, W.W., 139, 140, 285, 300-301.
Groen van Prinsterer, G., 281, 298-300.

Groot, H. de, 283.
Haar, D. van der, 213-227.
Harris, J.; later graaf van Malmesbury, 33, 38, 45-59, 73-98, 115, 116, 134, 135, 148, 162-199, 249-253, 261.
Hartsinck, J.C., 76, 90.
Heeckeren van Enghuizen, F.J. van, 88, 89, 100, 250.
Heeckeren van Suyderas, A.R. van, 73, 76, 99-105. 112-116, 238.
Heiden Reinestein, S.P.A. van, 30-34.
Heldewier, D.M.G., 85, 154, 179.
Hertzberg, E.F. von, 138, 145.
Hoeven, F. van der, 92, 188, 255.
Hofstede, P., 31.
Hogendorp, G.K. van, 36, 89-103, 113-116, 141-149, 162-192, 233, 250, 281, 293-297.
Hooft, C.P., 297.
Hope, 89, 90.
Huydecoper van Maarseveen, J.E., 24.
Jansen, P.C., 246.
Japikse, N., 17.
Jonge van Ellemeet, C. de, 244-245.
Jonge, P.A. de, 209-229, 268.
Jozef II, koning van Oostenrijk, 30, 42, 133.
Kinckel, H.A. van, 53, 54, 76-78, 88, 115, 120, 250.
Kluit, A., 276-277, 281, 290, 298-299.
Knobelsdorff, 239.
Kretschrnar, J. van, 114, 192.
Kumpel, J., 110.
Lambrechtsen, N.C., 240.
Lampsins, A.J.C., 124-125, 240.
Lange van Wijngaarden, C.J. de, 187.
Lekkerkerker, L., 169.
Liebeherr, B.Fr. von, 186.
Lijnden van Blitterwijk, W.C.H. van, 198, 200, 204, 268.
Lijnden van Hemmen, W. van. 47, 73, 88, 89, 100, 250.
Luzac Elie, 276.
Luzac Jean, 150, 157.
Macquet, J., 212, 268.
Mappa, G., 188.
Meyer, J.D., 266.
Mogge Pous, B., 213-227.
Moorrees, 109-111.
Mourand, 39.
Mousnier, 251.
Muilman, H., 76, 81, 268.
Mulder, Catharina (Kaat Mossel), 35, 36.
Nagell, A.W.C. van, 73, 76, 86, 88, 97, 115, 250.
O'Hara, generaal-majoor, 44-46, 104.
Oldenbarnevelt, H.J. van; Witte Tullingh geheten, 72, 173, 232-237.
Oldenbarnevelt, J.G. van; Tullingh geheten, 232-237.
Ondaatje, P. Quint, 186-187.
Oranje, Willem van, 10, 25, 290-300.

Palmer, R.R., 149, 301.
Paulus, P., 28, 71, 153, 154, 248, 277-278.
Pfau, T.P. von, 141, 196.
Pitt jun. W., 50, 54, 78, 93, 139.
Rayneval, G. de, 71, 74, 153, 154.
Reigersman, J.G., 34, 75, 97, 115, 164, 190.
Rendorp, J., 24-26, 76, 81.
Rengers van Burmania, E.S., 115, 175.
Reyer van den Bosch, 85, 154, 157.
Roorda, D.J., 13.
Royer, A.H., 97, 113, 189.
Salm-Kyrburg, F., Rijngraaf van, 185, 187.
Schatte, A. van der, 208-229.
Schimmelpenninck, R.J., 66, 157.
Schorer, W., 282.
Slicher van Bath, B.H., 246-247.
Sorret (Zorreth), majoor van het eerste bataljon Sommerlatte, 109, 111.
Spiegel, L.P. van de, 51-57, 73-98, 117-124, 175, 199-229, 262-265, 268, 272, 279-280.
Steengracht, N., 199, 201, 250.
Steveninck, L., 122.
Swildens, J.H., 24-25, 62.
Taets van Amerongen van Natewisch, J., 238.
Thorbecke, J.R., 281, 301.
Thulemeyer, baron von, 33, 35, 36, 130, 131.
Tollius, H., 95, 173.
Torck van Roosendaal, A.J., 14, 76, 100-110, 234-237, 250.

Tromp, Th., 269-271.
Ungeren, van, 114, 116.
Verberne, L.G.J., 163, 287.
Vis, C. de, 269-271.
Vreede, P., 66, 85, 154.
Wassenaar-Starrenburg, W.L. van, 76, 190.
Wickham, William, 300-301.
Wijn, H. van, 189.
Wilhelmina, prinses, 35, 47, 51, 73, 85-87, 113-120, 130-149, 173, 190-198, 239.
Willem I, koning, 294.
Willem IV, stadhouder, 15-20.
Willem V, stadhouder, 17, 22-37, 44-57, 72-82, 95-111, 173, 176, 194, 239, 284.
Wolf, I. van der, 269-271.
Ysselstein, G. van, 209-227, 269-271.
Zeeberg, A. van, 27.